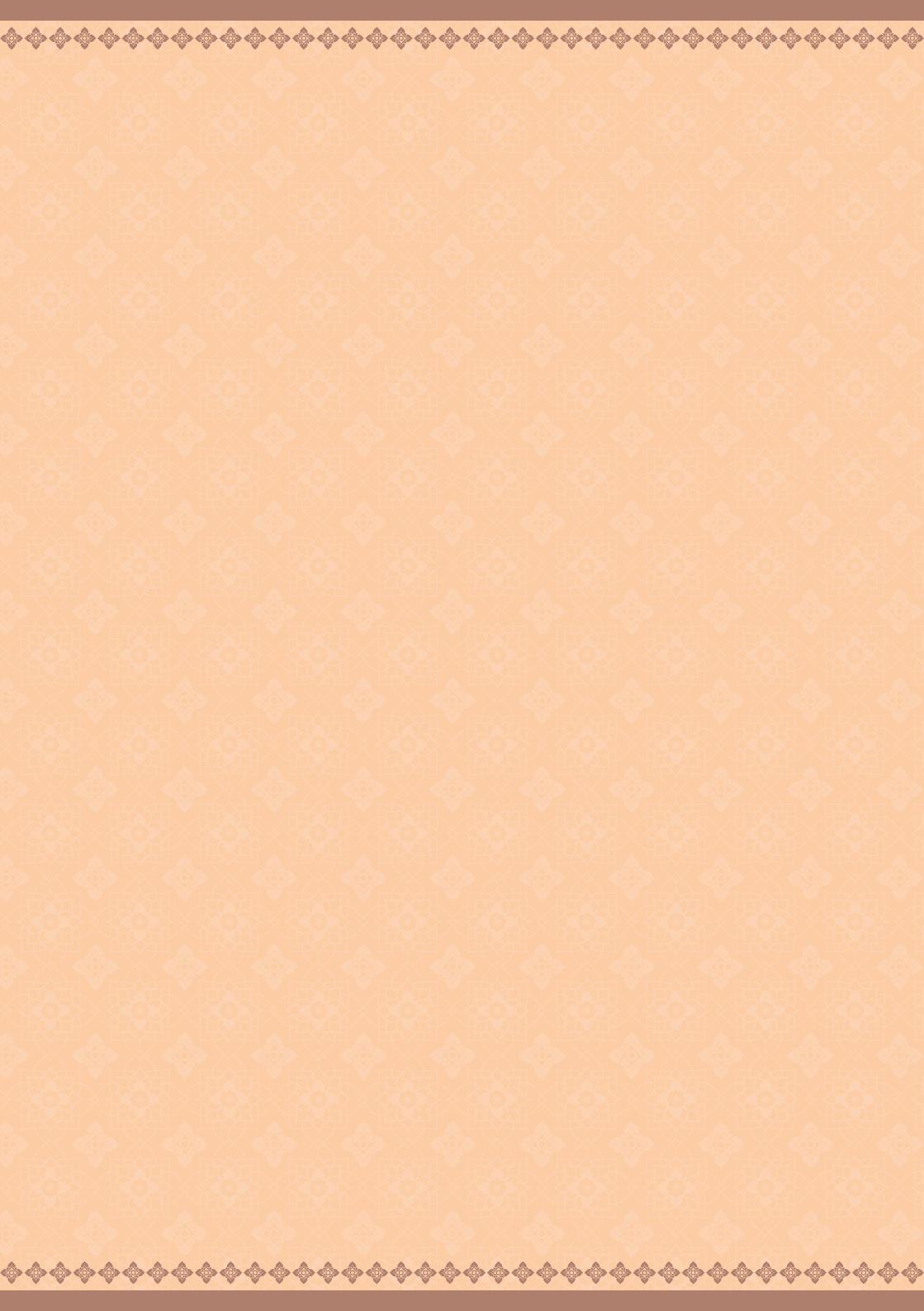

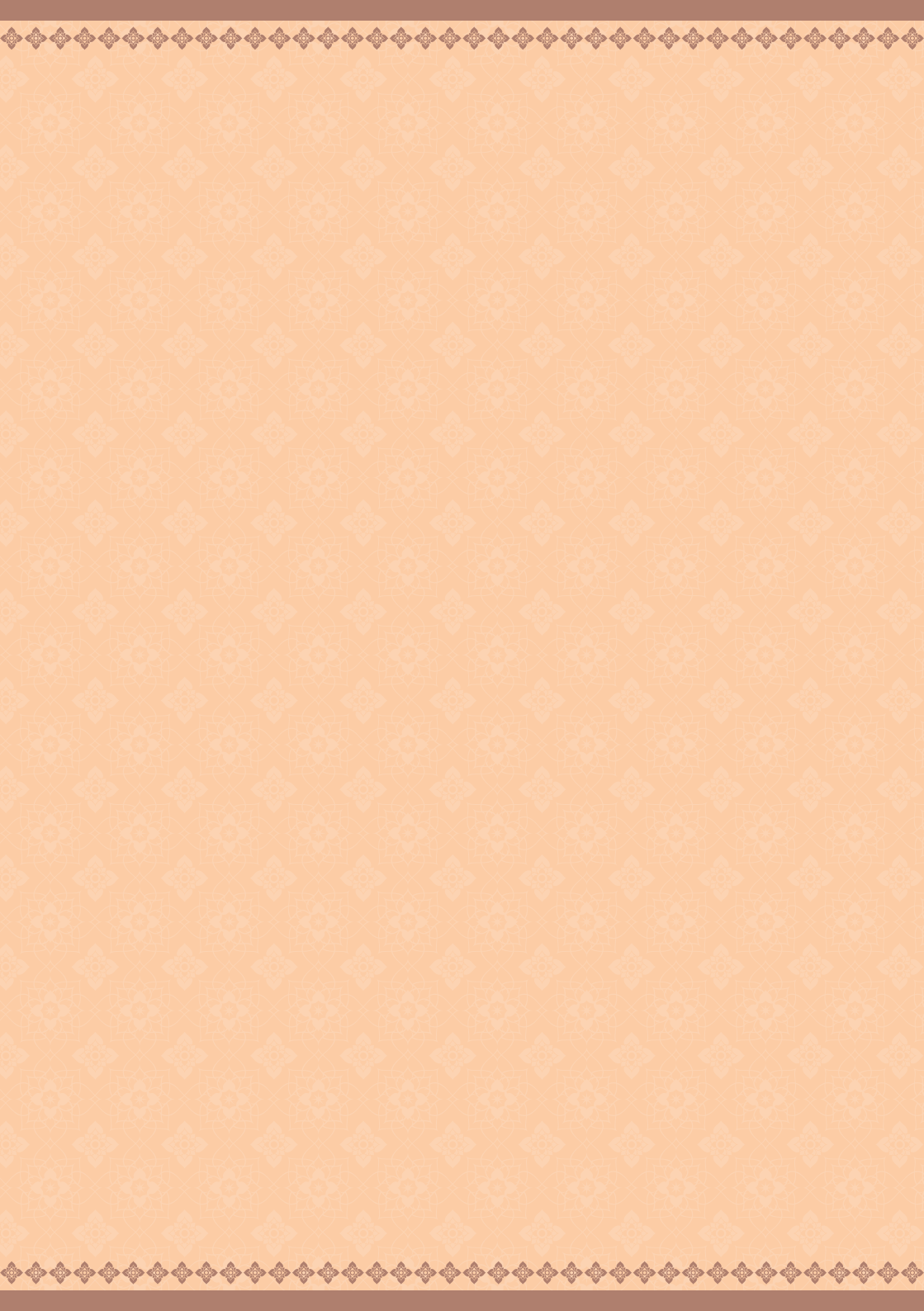
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พระผู้ราชาปราชญ์ราชบัณฑิตไทย :
งานและพระดำริด้านการศึกษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
พระผู้ราชาปราชญ์ราชบัณฑิตไทย:
งานและพระดำริด้านการศึกษา

โดย
ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร. สิทธิ บุตรอินทร์
นายปรีชา บุญศรีตัน
นายสุวัฒน์ ไทวิจักษณ์ชัยกุล

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ และ
สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม
จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสรัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโก
ร่วมเฉลิมพระเกียรติคุณวาระครบ ๑๐๐ ปีแห่งการสิ้นพระชนม์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
พุทธศักราช ๒๕๖๔

คติธรรม

เนื่องในวาระ ๑๐๐ ปีแห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๒ สิงหาคม ๒๕๖๔

เจ้าพระคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นมหาอนาคาริยรัตน์เลิศล้ำด้วยพระบุญญาธิการ ในฐานะที่เสด็จอุบัติมาในมหาจักรีบรมราชวงศ์ ทรงดำรงพระองค์เหมาะสมทุกสถานตามพระชาติวุฒิ พระวัยวุฒิ และพระคุณวุฒิ ทรงพระศีลาจารวัตรบริสุทธิ์ สภาพรด้วยพระกัลยาณกิตติประวัติงามสง่า ล่วงผ่านกระแสกาลเวลามาบรรจบกว่าศตวรรษได้โดยเด่นชัดมิเสื่อมสลาย พระกรณียะเป็นอนุเอกปรีชาทั้งฝ่ายคติธรรมและฝ่ายคติโลก อำนวยสุขุภโชคมาสู่ชาวไทยทั่วหน้า หากจำเพาะแต่พุทธบริษัท เพราะพระธัมมานุธัมมปฏิบัติที่ทรงกอปรไว้ ล้วนเป็นไปเพื่ออนุเคราะห์มหาชน มิจำกัดเลือกตัวบุคคล เชื้อชาติ ศาสนา เพศ พรรณ ชนชั้น วัย ทรงพระอัจฉริยภาพที่มหากุณาอันเป็นลักษณะแห่งมหาบุรุษ ทรงเป็นศาสนนายนกคิลกสงฆ์ ดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายกพระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นพระประมุขฝ่ายพุทธจักรผู้ทรงพระวิริยอุตสาหะดำเนินพระกุศลโลบายด้วยพระปรีชาญาณ ผสานกับพระบรมราชาโบายฝ่ายอาณาจักร ของสมเด็จพระบรมธรรมิกมหาราชชาธิราชผู้พุทธศาสนูปถัมภกสองรัชกาล กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กระทั่งการบริหารงานคณะสงฆ์ทุกองคาพยพ บรรจบพร้อมด้วยการศึกษาพระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรมและแผนกบาลี ทวีอาณาประโยชน์สู่การศึกษาของเยาวชนทั่วราชอาณาจักร อีกทั้งทรงเป็นหลักเป็นประธานในศิลปวิทยาหลากหลาย อาทิ อักษรศาสตร์

ประวัติศาสตร์ โบราณคดี มีพระอัยยาศัยสุขุมคัมภีรภาพเพียบพร้อมความเป็น
ครุฐานียะแห่งพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และชนนิกรทุกหมู่เหล่า
พระเดชพระคุณของพระองค์อันเป็นมูลฐานแห่งความเจริญมาตราบเท่าทุกวันนี้
มีนานัปการเหลือจะพรรณนาได้หมดสิ้น

บัดนี้ เราทั้งหลายผู้เป็นปัจฉิมาชนตาชน ทั้งฝ่ายบรรพชิต ทั้งฝ่ายคฤหัสถ์
ร่วมกับรัฐบาล และองค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ
พรั่งพร้อมกันประกาศถวายสดุดีเฉลิมพระเกียรติคุณ เนื่องในสมัยคล้ายวัน
สิ้นพระชนม์บรรจบปีที่ ๑๐๐ ในวันที่ ๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๖๔ จัดเป็น
กัตถุญกตเวทิตาคณะอันสมควรแก่การอนุโมทนา เป็นบทพิสุจน์แห่งพระกรุณาธิคุณ
ที่ทรงรักษาไว้เสมอพระชนม์ สมตามพระธรรมภาษิต ซึ่งทรงพระนิพนธ์ไว้
ด้วยพระองค์ว่า “มหาปฐิสภาวสุส ลกขณั กุณฺณาสโห” แปลว่า “อชฌาสัยที่
ทนไม่ได้เพราะกรุณา เป็นลักษณะของมหาบุรุษ” ทุกสถาน

ขอสาธุชนทุกหมู่เหล่า จงตามระลึกศึกษาพระประวัติ พระกรณียกิจ
พระนิพนธ์ และพระเกียรติคุณของเจ้าพระคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น
แล้วอัญเชิญมาเป็นวิถีทางประพฤติแห่งตน พริ้วพร้อมเพรียงกันบำเพ็ญกุศลจริยา
ให้สามารถเจริญรอยตามพระคุณลักษณะแห่งมหาบุรุษนั้น ตลอดกาลนาน.

สมเด็จพระสังฆราช

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

๑๕ มิถุนายน ๒๕๖๔

สาร

พลเอก ประยุทธ์ จันทร์โอชา นายกรัฐมนตรี

เนื่องในโอกาสที่รัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโกร่วมเฉลิมพระเกียรติคุณ

ในวาระ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วันที่ ๒ สิงหาคม ๒๕๖๔

พระพุทธศาสนาและการศึกษามีส่วนเกื้อกูลซึ่งกันและกันมาช้านาน ด้วยศาสนาเป็นสถาบันหลักของชาติที่กล่อมเกลาจิตใจผู้ที่เลื่อมใสศรัทธา ให้ยึดมั่นในคุณธรรมความดี มีจิตใจเอื้อเฟื้อแผ่ต่อผู้อื่น แยกแยะความจริง ออกจากความไม่รู้ และเป็นเสาหลักทางจริยธรรมที่จำเป็นของพลเมือง ในขณะที่ การศึกษาเป็นการยกระดับความรู้ ความสามารถของผู้เรียนให้ดำเนินชีวิต ให้เป็นสุข สามารถเลี้ยงตนเอง ครอบครัว และเป็นสมาชิกที่ดีของประเทศ และประชาคมโลก บ้าน วัด และโรงเรียน จึงเป็นสัญลักษณ์ของการสร้างบ้าน แปรเมืองให้ทันสมัยและเป็นพระราชาวิเทโศบายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อพัฒนาระบบการศึกษาไทย โดยใช้วัดเป็นโรงเรียน เมื่อกว่าหนึ่งร้อยสามสิบปีที่ผ่านมา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อครั้งดำรง พระอิสริยยศพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้สนองพระราชดำริรับ อาราธนาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๑ ให้ทรงรับพระธรรมาจารย์จำนวนโรงเรียนทั่วพระราชอาณาจักร โดยใช้วัด เป็นสถานที่จัดการศึกษาและอาราธนาพระภิกษุในอารามนั้น ๆ เป็นครู

สอนวิชาทางโลกควบคู่กับธรรมศึกษา จนสามารถพัฒนาการศึกษาในระดับ
ประถมศึกษาอย่างกว้างขวางในระยะเวลา ๕ ปี และเป็นรากฐานการประกาศ
การศึกษาภาคบังคับในพุทธศักราช ๒๔๖๔ ซึ่งเป็นปีสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพ
ด้วยเหตุนี้องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ
หรือยูเนสโก จึงประกาศให้วันที่ ๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๖๔ เป็นวาระ
สำคัญทางประวัติศาสตร์ในโอกาสครบ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระผู้ทรงเป็นนักการศึกษา
เพื่อสันติภาพ ศาสนกวีผู้เชี่ยวชาญในภาษาศาสตร์ มหาสมณะผู้วางรากฐาน
พุทธศาสนาให้มั่นคงในสยามประเทศ

ในโอกาสนี้ ผมในนามรัฐบาล หน่วยราชการ เอกชน และทุกภาคส่วน
ของสังคม ขอถวายมหาสมณสตุติ สำนึกในพระกรุณาธิคุณของสมเด็จพระ
พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราช ลำดับที่ ๑๐
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และมีความภาคภูมิใจที่พระเกียรติคุณของพระองค์ท่าน
เป็นที่ประจักษ์ทั้งในประเทศและต่างประเทศ สมควรที่ประชาชนชาวไทย
จะร่วมกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ตลอดพุทธศักราช ๒๕๖๔ เพื่อสนับสนุน
ให้สถาบันศาสนาและการศึกษาอยู่เคียงคู่สังคมไทยตราบนานเท่านาน

พลเอก
(ประยุทธ์ จันทร์โอชา)
นายกรัฐมนตรี

คำปรารภ

เลขาธิการสภาการศึกษา

เนื่องในกาลสมัยบรรจบครบ ๑๐๐ ปีแห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส องค์จอมปราชญ์ราชบัณฑิตไทย วันที่ ๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๖๔ รัฐบาลไทยมีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่ องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติหรือยูเนสโก (UNESCO) ได้ประกาศรับรองให้เหตุการณ์ดังกล่าวเป็นวาระสำคัญทางประวัติศาสตร์ ด้วยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้มีผลงานโดดเด่นด้านการจัดการศึกษาเพื่อสันติภาพอันเป็นรากฐานสำคัญนำไปสู่การตราพระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๔๖๔ และเป็นแบบอย่างของการจัดการศึกษาภาคบังคับให้แก่ประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงมีผลงานโดดเด่นด้านการวางรากฐานพุทธศาสนาให้สถาวรมั่นคงเป็นระเบียบแบบแผนในสยามประเทศ

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ในฐานะหน่วยงานเจ้าภาพ เห็นควรจัดพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับพระกรณียกิจของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส อันนำมาซึ่งหิตานุหิตประโยชน์ต่อวงการการศึกษาของประเทศไทย เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติคุณในวาระดังกล่าว การนี้ สำนักงานฯ ได้รับความอนุเคราะห์จาก ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่อนุญาตให้จัดพิมพ์เผยแพร่ส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส: งานและพระดำริ ด้านการศึกษาและการปกครอง” ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา) ปี ๒๕๔๖ และได้รับเกียรติจาก

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.สิทธิ บุตรอินทร์ ราชบัณฑิต ผู้วิจัยหลักของงานวิจัย
ข้างต้นเป็นบรรณาธิการให้การให้การจัดพิมพ์เผยแพร่ในครั้งนี้และได้ตั้งชื่อหนังสือ
เล่มนี้ว่า “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระผู้ราชาปราชญ์
ราชบัณฑิตไทย: งานและพระดำริด้านการศึกษา” นอกจากนี้ สำนักงานฯ ยังได้รับ
ความร่วมมืออย่างดียิ่งจาก สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร
กระทรวงวัฒนธรรม เป็นหน่วยงานเจ้าภาพร่วม โดยรับผิดชอบเป็นบรรณาธิการ
รูปภาพประกอบที่เกี่ยวข้องด้วยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ
วโรรส

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ หวังเป็นอย่างยิ่ง
ว่าหนังสือเล่มนี้จะเป็นประโยชน์ต่อผู้อ่านทุกท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้มีความ
สนใจประวัติการจัดการศึกษาภาคบังคับของประเทศไทยซึ่งริเริ่มมาตั้งแต่
สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยสำนักในพระกรุณาคุณ
ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก พระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ที่มีต่อวงการ
การศึกษาของประเทศไทย

(นายอำนาจ วิชยานุวัติ)
เลขาธิการสภาการศึกษา

สารบัญ

คติธรรมสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก	(๕)
สารนายกรัฐมนตรีนรี	(๖)
คำปรารภเลขาธิการสภาการศึกษา	(๘)
สารบัญ	(๑๐)
สารบัญภาพ	(๑๒)
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความสำคัญและที่มาของปัญหา	๒
๑.๒ วัตถุประสงค์	๘
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๘
๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย	๙
๑.๕ ปัญหาและอุปสรรคในการวิจัย	๑๒
๑.๖ ประโยชน์ที่พึงได้รับ	๑๒
๑.๗ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๑๓
๑.๘ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย	๑๗

บทที่ ๒ พระประวัติ พระกรณียกิจและผลงาน	๒๑
๒.๑ ความเบื้องต้น	๒๓
๒.๒ ประสูติและทรงพระเยาว์	๓๕
๒.๓ การศึกษาและทรงผนวช	๔๕
๒.๔ พระกรณียกิจ	๗๕
๒.๕ งานด้านวิชาการและพระนิพนธ์	๙๙
๒.๖ วิเคราะห์สรุปพระอุปนิสัยสู่ความสำเร็จ	๑๐๕
<hr/>	
บทที่ ๓ พระดำริด้านการศึกษา	๑๑๕
๓.๑ ความเบื้องต้น	๑๑๗
๓.๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์	๑๒๑
๓.๓ พระดำริด้านการศึกษาของชาติ	๑๔๙
๓.๔ พระดำริด้านการศึกษาของคณะสงฆ์	๒๔๕
<hr/>	
บทที่ ๔ บทสรุป	๓๐๑
๔.๑ ความเบื้องต้น	๓๐๓
๔.๒ การศึกษา: นโยบายและวัตถุประสงค์การศึกษา	๓๐๖
๔.๓ การดำเนินการจัดการศึกษา	๓๑๑
<hr/>	
บรรณานุกรมและบรรณานุกรมภาพ	๓๑๕
<hr/>	
ภาคผนวก	๓๒๕
ความเป็นมากิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์และกิจกรรมที่ดำเนินการ	
<hr/>	
ผู้จัดทำ	๓๔๔

สารบัญภาพ

หน้า ๗

หน้า ๒๒

หน้า ๒๕

หน้า ๒๕

หน้า ๒๕

หน้า ๒๖

หน้า ๒๗

หน้า ๒๘

หน้า ๒๙

หน้า ๓๐

หน้า ๓๒

หน้า ๓๔

หน้า ๓๖

หน้า ๓๗

หน้า ๓๘

หน้า ๓๙

หน้า ๔๑

หน้า ๔๒

หน้า ๔๔

หน้า ๔๘

หน้า ๔๙

หน้า ๗	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หน้า ๒๒	พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลศรีนครินทรมาทนางกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสยามเทวมหามกุฏวิทยมหาราช รัชกาลที่ ๔
หน้า ๒๕	คลองผดุงกรุงเกษม ขุดขึ้นเมื่อพุทธศักราช ๒๓๙๔ เพื่อใช้เป็นเส้นทางสัญจรทางน้ำ ถนนเจริญกรุง เป็นเส้นทางคมนาคมทางบก ถนนบำรุงเมือง เป็นเส้นทางคมนาคมทางบก
หน้า ๒๖	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕
หน้า ๒๗	การพัฒนาบ้านเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการใช้รถรางไฟฟ้า รถยนต์ และรถรับจ้างประเภทอื่น ๆ เป็นสัญลักษณ์ความทันสมัยในกรุงสยาม
หน้า ๒๘	ถนนราชดำเนิน เป็นถนนที่มีความสวยงามทันสมัย เป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการสำคัญ
หน้า ๒๙	โต๊ะโทรเลขระหว่างประเทศ เริ่มเมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๖ เพื่อประโยชน์ด้านการติดต่อสื่อสาร
หน้า ๓๐	กุลบุตรไทยศึกษาเล่าเรียนอักษรขอม ภาษาบาลีจากพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา
หน้า ๓๒	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม
หน้า ๓๔	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงพระเยาว์
หน้า ๓๖	พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ ๔ ทรงภาษาไทยและภาษาบาลี อักษรอริยยะพระราชทานนาม
หน้า ๓๗	พระราชโอรสธิดาในรัชกาลที่ ๔ ที่ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาแพ
หน้า ๓๘	การเล่นเป็นพระของบรรดาเจ้านายขณะทรงพระเยาว์
หน้า ๓๙	กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์
หน้า ๔๑	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉลองพระองค์เครื่องต้น บรมชัตติยราชภูษิตาภรณ์ ทรงชฎาพระกสิป และสังวาลนพรัตน์ ประทับบน พระที่นั่งพุดตานกง ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ครั้งแรก พุทธศักราช ๒๔๑๑
หน้า ๔๒	สมเด็จพระเจ้า ฟ้าพืชมามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงกำกับดูแลภายในพระราชสำนัก สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
หน้า ๔๔	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อพระชันษาราว ๑๕ ปี
หน้า ๔๘	ภาพหมู่สงฆ์คราวพระราชพิธีทรงผนวช รัชกาลที่ ๕ พระจันทร์โคจรคุณ (ยิ้ม จันทรังสี) วัดมกุฏกษัตริยาราม
หน้า ๔๙	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสถรรฐสุดา หรือพระองค์เจ้าบุตรี

หน้า ๕๒

หน้า ๕๓

หน้า ๕๕

หน้า ๕๖

หน้า ๖๑

หน้า ๖๘

หน้า ๖๙

หน้า ๗๐

หน้า ๗๒

หน้า ๗๓

หน้า ๗๔

หน้า ๘๐

หน้า ๘๑

หน้า ๘๒

หน้า ๘๔

หน้า ๘๕

หน้า ๘๖

หน้า ๘๘

หน้า ๙๐

หน้า ๙๑

หน้า ๕๒	นายพรานซิส ยอร์ช แปตเตอร์สัน กับบรรดาเจ้านายที่เป็นศิษย์
หน้า ๕๓	นายพรานซิส ยอร์ช แปตเตอร์สัน
หน้า ๕๕	สมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
หน้า ๕๖	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อแรกทรงผนวช
หน้า ๖๑	เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค)
หน้า ๖๘	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
หน้า ๖๙	คณะภิกษุที่ประทับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อแรกทรงผนวช
หน้า ๗๐	พระธรรมไตรโลก (ฐานจาระ) วัดเทพศิรินทร์
หน้า ๗๒	พระโกศทองใหญ่ทรงพระศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประดิษฐานบนพระเบญจา ในท้องพระโรงพระตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร
หน้า ๗๓	งานพระศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หน้า ๗๔	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ท่ามกลางคณะสงฆ์และข้าราชการ
หน้า ๘๐	ตำหนักกลาง เคยเป็นที่ประทับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ภายหลังใช้เป็นที่ตั้ง สำนักงานมหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อแรกตั้ง ต่อมาเป็นสำนักงานคณะกรรมการ
หน้า ๘๑	โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย สร้างเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงผนวชและทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของพระตำหนักเพชร
หน้า ๘๒	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบัวจวบเบญจมา
หน้า ๘๔	พระอุโบสถและพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พลับพลาที่เห็น ภายหลังย้ายไปปลูกเป็นศาลาแดง ๒ หลังหน้าพระอุโบสถ
หน้า ๘๕	สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ประทับยืนใกล้สิ่งใดเห็น หน้าพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งยังไม่มีศาลาแดง
หน้า ๘๖	พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖
หน้า ๘๘	พระตำหนักเพชรปัจจุบัน
หน้า ๙๐	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินท์เพ็ญภาค
หน้า ๙๑	พระยาศรีบัญชา (ทวน ธรรมาชีวะ)

หน้า ๙๒

หน้า ๙๖

หน้า ๙๗

หน้า ๙๘

หน้า ๑๐๒

หน้า ๑๐๔

หน้า ๑๑๒

หน้า ๑๑๓

หน้า ๑๑๖

หน้า ๑๒๐

หน้า ๑๒๒

หน้า ๑๒๓

หน้า ๑๒๓

หน้า ๑๒๙

หน้า ๑๓๙

หน้า ๑๔๐

หน้า ๑๔๓

หน้า ๑๔๕

หน้า ๑๔๓

หน้า ๙๒	พระรูปหล่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ประดิษฐานภายในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
หน้า ๙๖	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายน้ำสรง ในพระราชพิธีสมณุตมาภิเษก เลื่อนพระอิสริยยศ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวรโส สุนทรพรตวิสุทธิพรหมจรรย์ วิลคัสสันธรรมวรายุทธ ศรีวิสุทธิคณานุนายก สาสนดิลกธรรมานุนาถย์ บริษัทนารถสมณุตมบรมพิตร วันที่ ๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๔๙
หน้า ๙๗	พัตยศสมณศักดิ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่น กรมหลวง กรมพระยา และเจ้าคณะใหญ่ คณะธรรมยุต ตามลำดับ
หน้า ๙๘	หนังสือโนวโกวาท พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
หน้า ๑๐๒	พระนิพนธ์และผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หน้า ๑๐๔	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หน้า ๑๑๒	พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนทนากับ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในคราวเสด็จประพาสวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๘
หน้า ๑๑๓	ทรงฉายร่วมกับหมู่พระเถรานุเถระ ไม่ปรากฏสถานที่ หลังเสร็จการพระราชพิธี ในพระบรมมหาราชวัง
หน้า ๑๑๖	พระสงฆ์กำลังสอนหนังสือให้แก่ลูกศิษย์
หน้า ๑๒๐	สภาพการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย ในวัดบวรนิเวศวิหาร
หน้า ๑๒๒	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ศาลายา จังหวัดนครปฐม มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตมหาวชิราลงกรณราชวิทยาลัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
หน้า ๑๒๓	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา จังหวัดเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตอีสาน จังหวัดขอนแก่น
หน้า ๑๒๙	ตรามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และตรามูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย
หน้า ๑๓๙	โรงพิมพ์มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ตั้งอยู่ที่ ตำบลศาลายา อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม
หน้า ๑๔๐	มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ปัจจุบัน
หน้า ๑๔๓	หอสมุดมหามกุฏราชวิทยาลัย ปัจจุบัน
หน้า ๑๔๕	ทรงฉายร่วมกับพระเถรานุเถระ หน้าพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
หน้า ๑๙๓	การศึกษาสมัยรัชกาลที่ ๕

หน้า ๑๙๔

หน้า ๑๙๖

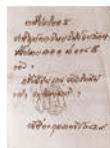
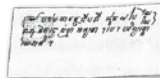
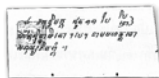
หน้า ๑๙๙

หน้า ๒๒๒

หน้า ๒๒๓

หน้า ๒๒๔

หน้า ๒๗๙

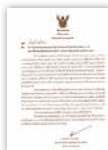
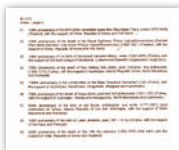
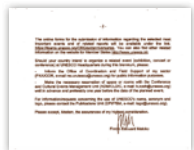
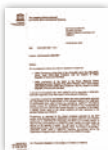
หน้า ๓๐๒

หน้า ๓๐๕

หน้า ๓๐๙

หน้า ๓๔๑

หน้า ๓๔๒

หน้า ๓๔๓

หน้า ๑๙๔ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระผู้เป็นองค์หนึ่งแห่งปรีชาญาณสยาม

หน้า ๑๙๖ ชุมรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนิน
กลับจากยุโรป พุทธศักราช ๒๔๔๐ เป็นชุมของกรมยุทธนาธิการ
สร้างที่ถนนราชดำเนินใน

หน้า ๑๙๙ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล)

หน้า ๒๒๒ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ณ วัดสมุหประดิษฐ์ จังหวัดสระบุรี เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๗

หน้า ๒๒๓ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ณ วัดสมุหประดิษฐ์ จังหวัดสระบุรี เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๗

หน้า ๒๔๔ ของและฉลากข้อสอบบาลีสนามหลวง ภายพระหัตถ์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ หน้าของประทับตราประจำพระองค์
ตัวอย่างฉลากข้อสอบบาลีสนามหลวง ประโยค ๕
ภายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

หน้า ๒๗๙ พระรูปหล่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ประดิษฐานภายในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

หน้า ๓๐๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

หน้า ๓๐๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

หน้า ๓๐๙ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

หน้า ๓๔๑ หนังสือองค์การยูเนสโกที่ PAX/COR/19/M. 11512 ลงวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๕๖๒
มติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๒๑/๒๕๖๓

หนังสือสำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ที่ นร ๐๕๐๕/๖๒๓๗ ลงวันที่
๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๔ แจ้งมติคณะรัฐมนตรีเรื่องการจัดการกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ฯ

หน้า ๓๔๒ การแสดงธรรมเทศนา เนื่องในโอกาส ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ วันที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๖๔ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร
นิทรรศการพระมหาสมณานุสรณ์ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

การแข่งขันเกี่ยวกับพระประวัติและผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
บนเพจ National Museum Storage : คลังพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

หน้า ๓๔๓ สารคดี พระมหาสมณานุสรณ์ ๑๐๐ ปี ร้อยเรื่อง ออกอากาศผ่านทางช่อง Youtube
วัดบวรนิเวศวิหาร

สัมมนาทางวิชาการ ของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วันที่ ๗ สิงหาคม ๒๕๖๔
ผ่านระบบ Zoom Meeting

นิทรรศการเผยแพร่พระประวัติและผลงานสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
โดยมหาวิทยาลัยเชียงใหม่

บทที่ ๑

บทนำ

-
-
- ๑.๑ ความสำคัญและที่มาของปัญหา
 - ๑.๒ วัตถุประสงค์
 - ๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย
 - ๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย
 - ๑.๕ ปัญหาและอุปสรรคในการวิจัย
 - ๑.๖ ประโยชน์ที่พึงได้รับ
 - ๑.๗ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
 - ๑.๘ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

๑.๑ ความสำคัญและที่มาของปัญหา :

การสร้างและพัฒนาประเทศชาติสู่ความเจริญรุ่งเรืองที่เป็นบูรณาการได้ทั้งทางด้านวัตถุและทางด้านจิตใจ ตามสมัยนิยมที่เปลี่ยนแปลงไปนั้น เครื่องมือสำคัญยิ่งย่อมรับกันตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน คือ การศึกษา อันหมายถึง การปลูกฝัง การอบรม การฝึกหัด การเลี้ยงดูให้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญ ในเรื่องที่ต้องการให้เกิดความรู้ ความเชี่ยวชาญอย่างเป็นระบบและมีกระบวนการ ทิศทาง วิธีการ และวัตถุประสงค์ในการจัดการศึกษานั้น มักจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับแนวนโยบายของรัฐหรือประเทศชาติว่า จะต้องพัฒนาประเทศชาติไปในทิศทางใด การจัดการศึกษาจะยึดเอานโยบายของรัฐเป็นแนวทางในการให้การศึกษอบรมแก่ประชากรของชาติ เพราะประชากรของชาตินั้นถือเป็นรากฐานของความเป็นชาติ เอกลักษณ์หรือความเป็นชาติที่พึงประสงค์นั้นสามารถวัดได้จากคุณภาพชีวิตของประชาชนในประเทศชาติเป็นประการสำคัญ

การศึกษาและการปกครองบริหารนั้น ต้องประสานสอดคล้องไปในทิศทางเดียวกัน และเกี่ยวข้องกันมาโดยตลอดในประวัติศาสตร์การพัฒนาของมนุษย์ เริ่มตั้งแต่การศึกษาอย่างไม่มีระบบที่เป็นการเรียนรู้ตามธรรมชาติด้วยตนเอง และพัฒนาขึ้นจนเป็นการศึกษาอย่างเป็นระบบ แม้ในด้านการปกครองบริหารก็เช่นเดียวกัน สิ่งสำคัญที่สุดที่ควรตระหนักให้มากในเรื่องการศึกษาและการปกครองบริหารก็คือว่า ลักษณะการจัดการศึกษา

และการปกครองบริหารของแต่ละท้องถิ่นแต่ละประเทศนั้น แม้จะคล้ายคลึงกันบ้างแต่จะไม่เหมือนกันและแตกต่างกันขึ้นอยู่กับมนุษย์ สภาพแวดล้อม และความต้องการของประเทศนั้น ๆ เช่น ประเทศที่มุ่งพัฒนาด้านอุตสาหกรรมก็จะเน้นให้การศึกษาด้านอุตสาหกรรม ประเทศที่มุ่งเน้นพัฒนาด้านวิทยาศาสตร์ก็จะเน้นให้การศึกษาด้านวิทยาศาสตร์ ประเทศที่มุ่งเน้นพัฒนาแบบบูรณาการแห่งวัตถุติดกับจิตใจก็เป็นการศึกษาทางวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีกับศาสนา จริยธรรม เป็นต้น การจัดการศึกษา และการปกครองบริหารของแต่ละประเทศจึงมีความแตกต่างกันและมีความหลากหลายแนวคิด และทฤษฎี

ข้อควรตระหนักและสำเหนียกเอาไว้ก็คือ การศึกษาและการปกครองบริหารของประเทศหนึ่ง อาจเหมาะสมหรือไม่เหมาะสมกับอีกประเทศหนึ่ง การที่จะพัฒนาประเทศของตนโดยเลือกเอาความคิดหรือทฤษฎีการศึกษาและการปกครองบริหารของอีกประเทศหนึ่งมาเป็นเครื่องมือในการพัฒนา จึงเป็นเรื่องที่อันตรายมากและเป็นสิ่งที่ต้องทบทวนพิจารณาให้ถี่ถ้วน เพราะอาจจะเป็นการทำลายความเป็นประเทศของตนหรือสูญเสียเอกลักษณ์ของประเทศไปโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ความเคลื่อนย้ายไหลบ่าของประชากรจากชนบทสู่เมือง จากเมืองสู่ นานาประเทศ เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นผลของการจัดการศึกษาและการปกครองบริหารที่ไม่สอดคล้องกับท้องถิ่นและประเทศอย่างชัดเจน เพราะเมื่อจบการศึกษาในระดับหนึ่งแล้ว การศึกษานั้นเป็นเหตุให้เกิดการแยกและนำผู้จบการศึกษาออกจากท้องถิ่นที่อยู่ของตัว เพราะเหตุการศึกษาที่ได้รับนั้นไม่ได้เอื้อให้คนดำเนินชีวิตอยู่ในถิ่นฐานของตนได้ จึงจำเป็นต้องโยกย้ายเคลื่อนสู่อีกถิ่นหนึ่งที่เอื้อต่อการใช้ความรู้นั้นได้ ยิ่งถ้าการศึกษาเป็นความแปลกแยกในความเป็นบูรณาการแห่งความเป็นมนุษย์ระหว่าง ความเจริญทางกายภาพกับความเจริญทางจิตใจ และระหว่างคุณค่าทางวัตถุกับคุณค่าทางจิตใจยังเป็นอันตรายอย่างใหญ่หลวงแก่มวลมนุษย์

ระหว่างสมัยรัชกาลที่ ๔ - ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ของไทย เป็นช่วงเวลา
ที่โลกกำลังอยู่ในยุคของการปฏิวัติสังคม การศึกษา การเมือง วัฒนธรรม
เศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมและการศาสนา จริยธรรม ถือเป็นยุคที่เกิดความ
ผันผวนและเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่สุดครั้งหนึ่งของโลกมนุษย์ภายใต้
พลังความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ความสำเร็จทางอุตสาหกรรม
การคมนาคม เป็นแนวทางอันดับแรกได้นำไปสู่การสำรวจโลกใหม่ แผ่นดินใหม่
และทรัพยากรใหม่ ๆ อย่างกว้างขวาง ที่ไม่เคยมีมาก่อน ก่อให้เกิด
การบริโภคเกินพอดีที่เรียกว่า “บริโภคนิยม” ไม่ยึดหลัก “มัชฌิมนิยม”
จึงได้แย่งชิงทรัพยากรและผลประโยชน์กันอย่างร้ายแรงด้วยการแสวงหา
วัตถุดิบมาสร้างผลผลิตสนองความต้องการของตนได้ทวีความรุนแรงขึ้น
เป็นลำดับ ก่อให้เกิดลัทธิที่เรียกว่า “อาณานิคมนิยม” ยังผลกระทบต่อ
ประเทศใหญ่น้อยอย่างถ้วนทั่วในโลก

ประเทศไทยหรือที่เรียกกันในยุคนั้นว่า “สยาม” ซึ่งมีพระพุทธศาสนา
เป็นศาสนาประจำชาติ เป็นประเทศหนึ่งที่ได้รับผลกระทบอย่างรุนแรง
ทางการศึกษา สังคม การเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ศาสนา และอื่น ๆ
ไม่แตกต่างอะไรจากหลาย ๆ ประเทศ เมื่อถึงคราวพบกับความเปลี่ยนแปลง
เช่นนั้น ประเทศไทยได้มีกุศโลบายต่อวิกฤตการณ์ ๒ ลักษณะคู่กัน คือ
ลักษณะที่หนึ่ง ถือพระพุทธศาสนาเป็นฐานและแนวทางในการจัดการกับ
วิกฤตการณ์นี้ โดยพยายามปรับทุกอย่างและทุกเรื่องสู่ทางสายกลาง
ซึ่งถือเป็นแก่นแห่งภูมิปัญญาไทย และเอกลักษณ์ไทยเพื่อรักษาความเป็นไทย
เอาไว้ให้ได้ก่อน ลักษณะที่สอง การเร่งพัฒนาศักยภาพและคุณภาพของ
คนไทยให้เข้มแข็งเป็นอันดับแรก โดยอาศัยการศึกษาเป็นแนวทางเบื้องต้น
ในการป้องกัน และพัฒนาชาติบ้านเมืองให้ก้าวหน้าในระยะยาวทัดเทียม
กับอารยประเทศ ด้วยการส่งกุลบุตรไทยจำนวนหนึ่งไปศึกษาต่อยังประเทศ
ทางตะวันตก

เคียงคู่กับความตื่นตัวด้านการศึกษาและการปกครองทางคติโลก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้เข้ามามีคุณูปการ ต่อการปกป้องคุ้มครองและพัฒนาชาติบ้านเมืองและพระพุทธศาสนาในฐานะ เป็นมันสมองอันยิ่งใหญ่ผู้หนึ่งของชาติ ได้ทรงเป็นกำลังสำคัญยิ่งในการ ปฏิรูปการศึกษาทางคติโลกและทางคติธรรมควบคู่กันไป ทั้งได้มีพระดำริ ริเริ่มในการปฏิรูปการปกครองบริหารของคณะสงฆ์ไทยแบบใหม่ ทรงจัดตั้ง สถาบันการศึกษาขึ้นให้ชื่อว่า มหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งต่อมาได้รับการ สถาปนาเป็นมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ในวัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อดำเนินการให้การศึกษาพระปริยัติธรรมควบคู่กับการศึกษาวิชาการ ระดับสูงสมัยใหม่แก่พระสงฆ์ และกุลบุตรไทย เฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษา ของพระสงฆ์นั้น ทรงวางระบบการศึกษา จัดการศึกษาและทรงสร้าง หลักสูตรนักธรรม ทรงปรับปรุงหลักสูตรบาลี และทรงนำวิชาการชั้นสูง ที่เป็นของชาติภูมิและของต่างประเทศมาสอนให้สอดคล้องกับสถานการณ์ ในขณะนั้น และต่อไปในอนาคตด้วย พร้อม ๆ กับได้ขยายการศึกษา ทั้งคิธรรมและคติโลกสู่หัวเมืองทั่วราชอาณาจักร โดยมีมหามกุฏราชวิทยาลัย นั้นเป็นศูนย์กลาง ทรงจัดการเรียนการสอนแบบใหม่คู่กับมหาธาตุวิทยาลัย ซึ่งต่อมาเรียกว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่วัดมหาธาตุ พระองค์ได้ จัดให้มีการสอบความรู้ทุกปี จัดให้มีการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนก นักธรรมคู่กับการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีแผนใหม่ ทรงรับสนอง พระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงเป็นผู้ริเริ่ม และอำนวยการจัดการศึกษาของชาติในหัวเมือง ทั่วราชอาณาจักร ทรงนิพนธ์ตำราเพื่อใช้ในการเรียนการสอนทุกชั้นเรียน ระบบการศึกษาและหลักสูตรที่พระองค์ทรงดำริและทรงดำเนินการ บุกเบิกเอาไว้วันนั้นยังคงสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

ในขณะที่เจ้านายและเชื้อพระวงศ์ส่วนหนึ่งไปศึกษาเล่าเรียนวิชาการสาขาต่าง ๆ ทางคติโลกเพื่อเรียนรู้ “ฝรั่งโดยนัยให้รู้เขา” จากประเทศตะวันตก พระองค์ทรงถือ “การรู้เราเองก่อน” เป็นเบื้องต้น จึงทรงวางรากฐานทางการศึกษาให้กุลบุตรไทยตามแผนการศึกษาใหม่ ด้วยหลักปรัชญาและแนวคิดแบบไทย เรียกว่า “มัชฌิมนิยม” ซึ่งมีรากฐานมาจาก “มัชฌิมาปฏิปทา” ในพระพุทธศาสนาให้สัมพันธ์กับการศึกษาแบบตะวันตกที่ทรงได้เลือกสรรแล้วสู่การวางการศึกษาไทยให้เป็นระบบสายกลางได้สมดุลระหว่างคตินิยมกับคติโลก โดยให้ถือเอาความถูกต้องดีงามทางศีลธรรม ทางพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ซึ่งเป็นรากฐานของสังคมไทยและวัฒนธรรมไทยมาโดยตลอด เพราะทรงตระหนักดีถึงความแตกต่างทางความคิด วิถีชีวิต และวัฒนธรรมของแต่ละชุมชนและแต่ละประเทศ จึงทรงเลือกใช้นโยบายในจัดการศึกษาทั้งการศึกษาแนวใหม่ผสมผสานไปกับแนวการศึกษาที่มีอยู่เดิม ที่สอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่ของชาวไทย โดยไม่ทิ้งของเก่าบางส่วนที่มีอยู่และไม่ปฏิเสธของใหม่บางส่วนที่เข้ามา แม้ในเรื่องการปกครองบริหารคณะสงฆ์ ทรงอาศัยพระดำริของพระองค์ผสมผสานกับการคณะสงฆ์แบบเดิมที่ทรงได้วิเคราะห์เลือกเฟ้นแล้วจัดระเบียบการปกครองบริหารภายใต้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคม กฎหมายแผ่นดินและพระธรรมวินัย

สมเด็จพระเจ้าผู้ทรงไว้ซึ่งพระอัจฉริยภาพและพระปรีชาญาณอันกว้างไกล ลุ่มลึก และทรงมีคุณูปการต่อการศึกษาของชาติ และของคณะสงฆ์รวมถึงการปกครองบริหารคณะสงฆ์ ตลอดจนการพระศาสนาอย่างมากมายดังกล่าวจึงเห็นควรศึกษาวิจัยแนวพระดำริและผลงานของพระองค์อย่างเป็นระบบในเชิงลำดับแนวพระดำริทางการศึกษาโยงสู่ลำดับทางการปกครองบริหารต่อไป

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๑.๒ วัตถุประสงค์ :

๑. เพื่อศึกษาแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ด้านการศึกษาของชาติในหัวเมืองและการศึกษาของคณะสงฆ์

๒. เพื่อศึกษาแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ด้านการปกครองบริหารของคณะสงฆ์

๓. เพื่อให้เป็นแนวทางสู่การศึกษาวิจัยอีกที่ละเอียดลึกซึ้งและกว้างไกลในด้านเหล่านี้ต่อไป

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย :

งานวิจัยนี้กำหนดขอบเขตเฉพาะแนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ด้านการศึกษาและการปกครองบริหาร เน้นทางคติธรรม (พุทธศาสนจักร) และทางคติโลก (ราชอาณาจักร) โดยระมัดระวังการวิเคราะห์ตีความตามอรรถาธิบายแต่พยายามรักษา “ความเดิม” ไว้ให้เชื่อถือได้ที่สุดที่กระทำได้ เพื่อประโยชน์แก่งานค้นคว้าวิจัยรุ่นต่อไปที่ยังเหลือความลุ่มลึก ซ้ำซ้อนอยู่อีกมาก

๑. แนวพระดำริในด้านการศึกษา ทั้งการศึกษาของชาติในหัวเมืองที่พระองค์ทรงเป็นผู้อำนวยการและการศึกษาของคณะสงฆ์

๒. แนวพระดำริด้านการปกครองบริหารของคณะสงฆ์

๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย :

การวิจัยนี้เป็นเชิงคุณภาพมุ่งเน้นข้อมูลทางเอกสาร (Documentary Research) มีวิธีการวิจัย ดังนี้

๑.๔.๑ ขั้รวบรวมข้อมูล ข้อมูลนั้นได้มาจากแหล่งเอกสาร ๒ ประเภท คือ

๑. เอกสารชั้นต้น (Primary source) หมายถึง ข้อมูลบันทึกและจารึกไว้เป็นต้นฉบับในภาษาบาลี ภาษาไทย และภาษาอังกฤษ โดยมีผู้เกี่ยวข้องหรือผู้อยู่ในเหตุการณ์นั้นในลักษณะ

๑.๑ พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑.๒ ถายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษาและการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระเจ้า และเจ้านายพระองค์อื่นที่เกี่ยวข้อง

๑.๓ บทพระนิพนธ์ต่าง ๆ ของสมเด็จพระเจ้า เช่น การศึกษา พระประวัติตรัสเล่า ตำนานพระมหาสมณศาสน์ พระมหาสมณวินิจฉัย การคณะสงฆ์ พระมหาสมณบริหาร พระมหาสมณานัติ พระมหาสมณนิยม พระมหาสมณวาที ตำราแบบเรียน แนวพระดำริทางการคณะสงฆ์ เป็นต้น

๑.๔ รายงานการจัดการคณะสงฆ์ การพระศาสนา และการศึกษาของผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ

๑.๕ ราชกิจจานุเบกษา ข่าวดุสิตวิบูล เป็นต้น

๑.๖ คณะสงฆ์ ธรรมจักษุ สรุปรายงานการประชุมต่าง ๆ ของคณะสงฆ์

๒. เอกสารชั้นรอง (Secondary Source) หมายถึง ข้อมูลที่เขียนบันทึกคัดลอกมาจากเอกสารชั้นต้น ได้แก่ หนังสือ งานวิจัย และวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องกับพระประวัติและผลงานของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เนื่องมาจากเอกสารที่เกี่ยวข้องมีจำนวนมากมาย ประมาณได้ ๑๒๘ เรื่อง คณะผู้วิจัยจึงมุ่งเน้นที่เอกสารชั้นต้นเป็นหลัก ส่วนเอกสารชั้นรองนั้นได้คัดเลือกใช้เฉพาะเท่าที่จำเป็นและมีข้อมูลชัดเจนเท่านั้น แหล่งข้อมูลสำหรับศึกษาค้นคว้า ได้แก่

- หอสมุดวัดบวรนิเวศวิหาร
- หอสมุดมหามกุฏราชวิทยาลัย
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
- หอสมุดแห่งชาติ
- สำนักวิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ห้องสมุดมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ห้องสมุดมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
- ห้องสมุดคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- ห้องสมุดคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- ห้องสมุดสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- กรมการศาสนา
- กระทรวงวัฒนธรรม
- ห้องสมุดราชบัณฑิตยสถาน ในพระบรมมหาราชวัง

๑.๔.๒ การวิเคราะห์ข้อมูล ในการวิเคราะห์ข้อมูลที่รวบรวมได้
มานั้น คณะผู้วิจัยดำเนินการโดยการวิเคราะห์เชิงศาสนาปรัชญาและประวัติ
แนวคิด วิเคราะห์เชิง “อนุรักษ” ถึงแนวพระดำริที่เป็นพลังให้เกิดผลงาน
ของสมเด็จพระสังฆราช และรวบรวมเรียบเรียงนำเสนอเนื้อหาการค้นคว้าวิจัยครั้งนี้
ตามลำดับ ดังนี้

บทที่ ๑ บทนำ

บทที่ ๒ พระประวัติ พระกรณียกิจ และผลงาน

บทที่ ๓ พระดำริด้านการศึกษา

บทที่ ๔ พระดำริด้านการปกครองบริหารคณะสงฆ์

(ไม่ได้เผยแพร่ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้)

บทที่ ๕ บทสรุป

(ไม่ได้เผยแพร่ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้)

๑.๕ ปัญหาและอุปสรรคในการวิจัย :

เอกสารข้อมูลที่จะต้องศึกษาค้นคว้านั้นมีจำนวนมากมาย จึงต้องใช้เวลานับจำกัดในการรวบรวมอ่านศึกษาเลือกสรรและกลั่นกรองข้อมูลเหล่านั้น ทำให้การวิจัยต้องใช้เวลามาก ความรู้ไม่เท่าถึงภาษาและสำนวนเดิมเป็นอีกประการหนึ่งให้เกิดความไม่สะดวกในการวิจัย การไม่ได้รับความร่วมมือเท่าที่ควรจากหน่วยงานและองค์กรหลายแห่ง ทั้ง ๆ ที่เกี่ยวกับพระศาสนาโดยตรง ประกอบกับคณะผู้วิจัยมีภารกิจที่ต้องรับผิดชอบอื่นนอกจากงานวิจัย คณะผู้วิจัยได้แก้ไขปัญหาและอุปสรรคดังกล่าวด้วยการเลือกศึกษาเฉพาะเอกสารหลักที่สำคัญ ๆ เท่านั้น พร้อมทั้งได้รับความกรุณาขยายระยะเวลาในการวิจัยจากผู้ให้ทุนจนแล้วเสร็จ

๑.๖ ประโยชน์ที่พึงได้รับ :

๑.๖.๑ ได้ทราบถึงพระประวัติ พระกรณียกิจ และผลงานของสมเด็จพระเจ้า ถูกต้องชัดเจนเพิ่มขึ้น

๑.๖.๒ ได้ทราบถึงแนวพระดำริในการจัดการศึกษาของสมเด็จพระเจ้า ทั้งในส่วนของคณะสงฆ์ และของบ้านเมืองในลักษณะ “มัชฌิมนิยม”

๑.๖.๓ ได้ทราบถึงแนวพระดำริในการปกครองบริหารคณะสงฆ์ของสมเด็จพระเจ้า ในลักษณะ “มัชฌิมนิยม”

๑.๖.๔ ได้ข้อคิดอันเป็นประโยชน์ยิ่งแก่คณะสงฆ์ นักศึกษานักการศึกษา นักการศึกษา ผู้บริหารศึกษา และผู้ปกครอง ในการจัดการศึกษาและการปกครองในปัจจุบัน

๑.๖.๕ ได้ประโยชน์เพื่อการศึกษาค้นคว้าและวิจัยสู่การพัฒนาประเทศชาติและความมั่นคงแพร่หลายแห่งพระพุทธศาสนาต่อไป

๑.๗ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง :

๑.๗.๑ ชื่น ยอดเศรณี (๒๕๑๔) ได้ศึกษาและรวบรวมเรียบเรียงหนังสือเรื่อง พระประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งนำเสนอภาพรวมทางพระประวัติและพระกรณียกิจของสมเด็จพระสังฆราช การศึกษาและการปกครอง ตลอดถึงงานนิพนธ์และงานที่สมเด็จพระสังฆราช ทรงเรียบเรียงชำระทั้งภาษาไทย ภาษาบาลี และภาษาอื่น ๆ ในหนังสือดังกล่าวนี้ เป็นการนำเสนอข้อเท็จจริงเชิงประวัติศาสตร์ในองค์รวม พอให้ได้ทราบถึงความเป็นมาและความเป็นไปเกี่ยวกับสมเด็จพระสังฆราช ในมุมกว้าง ไว้เป็นแนวทางของการศึกษาค้นคว้าต่อดังนั้น ในการวิจัยครั้งนี้ จึงได้อาศัยงานนี้อย่างมากถือเป็นข้อมูลเบื้องต้น

๑.๗.๒ ศิริมาส ไทยวัฒนา (๒๕๒๕) ได้ทำการวิจัยเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการเรื่อง แนวคิดทางการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาหลักการ ศึกษา การจัดการศึกษาในด้านการดำเนินงาน หลักสูตร วิธีการสอนและการสอบ ตลอดจนผลของการจัดการศึกษาในเชิงศึกษาศาสตร์ ผลการวิจัยพบว่าสมเด็จพระสังฆราช ได้รับการศึกษาทั้งแบบเก่า ประกอบวิทยาการสมัยใหม่ ทำให้พระองค์มีความรู้เกี่ยวกับวิทยาการต่าง ๆ ทั้งทางตะวันออกและทางตะวันตกอย่างกว้างขวาง ลึกซึ้ง ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษา หลังจากออกผนวช จึงได้นำวิธีการสอนและการสอบแบบใหม่ไปทดลองใช้การสอนภาษามคธ จนได้ผล พระมติเกี่ยวกับการศึกษา เล็งเห็นว่า การจัดการศึกษาที่ดีควรทำให้ผู้เรียนมีความรู้ขั้นพื้นฐาน ความสามารถในการประกอบอาชีพและมีความประพฤติดี สมเด็จพระสังฆราช ทรงเห็นว่าความรู้ทางโลกและความรู้ทางธรรม ควรไปด้วยกัน ดังนั้นจึงจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนและพระสงฆ์ควบคู่กัน

การจัดการศึกษาหัวเมืองทรงจัดแบบกระจายอำนาจ คือ ให้ประชาชนแต่ละท้องถิ่นช่วยกันตั้งโรงเรียนภายในวัด และให้คนในท้องถิ่นเป็นผู้ดำเนินการจัดการเรียนการสอนเอง ผลของการจัดการศึกษาแบบนี้ ทำให้สามารถขยายการศึกษาได้รวดเร็วและเหมาะสมกับสภาพของประเทศไทยในสมัยนั้นที่มีภาษาและความเป็นอยู่แตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ทรงตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นโดยดำเนินการในรูปแบบของคณะกรรมการที่ประกอบด้วยฝ่ายพระสงฆ์และฝ่ายฆราวาส การดำเนินการแบบนี้ทำให้มหาวิทยาลัยสามารถดำรงอยู่ได้และเจริญก้าวหน้าจนกระทั่งเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ในปัจจุบันนี้

๑.๗.๓ สุขาดา วราหพันธ์ (๒๕๓๗) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง แนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๑ - ๒๔๔๔ โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ ผลการวิจัยพบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีความสำคัญ ๔ ประการ คือ ประการที่หนึ่ง ให้ส่งผู้อำนวยการศึกษาไปจัดการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ และส่งเสริมให้เมืองนั้น ๆ เป็นผู้จัดการศึกษาของตนเอง ประการที่สอง ให้ความสำคัญแก่ความรู้ทางโลกคู่กับความรู้ทางธรรม และมุ่งการศึกษาเพื่อการเรียนหนังสือคู่กับการประกอบอาชีพ ประการที่สาม เกี่ยวกับค่าใช้จ่ายในการจัดการศึกษาหัวเมือง โดยได้ทรงดำริกำหนดอัตราบำรุงโรงเรียนขึ้นตามขนาดและประเภทของโรงเรียน และประการที่สี่ ให้โรงเรียนตั้งชื่อตามสถานที่หรือชื่อวัด แทนที่จะตั้งชื่อตามบุคคลเพื่อความเจริญของโรงเรียนในอนาคต

งานวิจัยนี้พบว่า สมัยที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมืองนั้น การศึกษาในหัวเมืองมีลักษณะสอดคล้องกับพระราชดำริสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ให้ทรงคำนึงถึงรากเหง้าหรือพื้นฐานการศึกษาของไทยในอดีต ซึ่งมีวัดเป็นศูนย์กลาง และมีพระสงฆ์เป็นผู้จัดการศึกษา ในด้านการบริหารการศึกษาทรงมุ่งให้การศึกษาในหัวเมืองมีลักษณะการจัดแบบกระจายอำนาจเพื่อให้ท้องถิ่นสามารถพึ่งตนเอง มีการประสานงานกับกระทรวงมหาดไทยอย่างใกล้ชิด มีการแต่งตั้งผู้อำนวยการศึกษามณฑล ไปดำเนินการและประสานงานกับข้าหลวงเทศาภิบาลจากกระทรวงมหาดไทย อย่างไรก็ตาม ปัญหาการศึกษาในหัวเมืองในสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชคือ ประกาศนียบัตรการศึกษาของกรมศึกษาหัวเมือง ไม่เป็นที่นิยม เนื่องจากเป็นวุฒิที่ไม่ได้รับการยกเว้นข้าราชการ และการยกเว้นเป็นไพร่หลวง และไพร่สมตลอดชีวิตเช่นเดียวกับประกาศนียบัตรการศึกษาของกรมศึกษาธิการ

๑.๗.๔ สุมณ อมรวิวัฒน์ และคณะ (๒๕๔๑) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “*ปริชาญาณสยาม*” ในงานวิจัยนี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เป็นพระองค์หนึ่งที่ได้ชื่อว่า เป็นปริชาญาณสยามในด้านการศึกษา เป็นการศึกษาวิเคราะห์ถึงปัจจัยที่เกื้อหนุนส่งเสริมต่อพระปริชาญาณของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช คือ การที่ทรงได้รับการเลี้ยงดูที่ดี ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เป็นต้น ทรงมีพระอาจารย์ดี จึงได้รับการศึกษาอบรมอย่างดี ทรงมีพระอุปนิสัยเยื่อต่อพระปริชาญาณอยู่แล้ว งานศึกษานี้ยังได้นำเสนอพระกรณียกิจและผลงานโดยสรุป ทั้งยังนำเสนอพระดำริเกี่ยวกับการศึกษาที่ดีว่า ต้องเป็นการศึกษาที่ทำให้ผู้เรียนมีความรู้ความสามารถ ในการประกอบอาชีพของตนได้เป็นอย่างดี และมีความประพฤติดี จัดให้เหมาะสมกับความต้องการของบ้านเมือง

ต้องให้ความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรมโดยคำนึงถึงความประหยัด ไม่ฟุ่มเฟือย และความสัมพันธ์อันดีระหว่างความรู้ ความสามารถ และความประพฤติ การศึกษาที่ดีควรทำให้คนรู้จักคิดพิจารณาไม่ยึดมั่น ในความรู้ เป็นการศึกษาที่ทำให้คนรุ่นหลังมีความรู้ดีขึ้นกว่าคนรุ่นก่อน และทัดเทียมกับประเทศอื่นได้ ส่งเสริมให้นักเรียนรู้จักนำสิ่งที่เรียนไปใช้ ในชีวิตประจำวัน ควรจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานให้แพร่หลายแก่ราษฎรทั่วไป ตามความเหมาะสมของแต่ละบุคคล ให้คำนึงถึงความสามารถ สติปัญญา พื้นฐานทางครอบครัว และท้องถิ่นที่อาศัยอยู่เป็นสำคัญ สร้างสำนึกในทาง ขาดินนิยมและความจงรักภักดี ให้รู้จักคิด รู้จักทำได้ด้วยตัวเอง

งานวิจัยดังกล่าวนี้ ยังแสดงถึงพระดำริของสมเด็จพระเจ้า ต่อข้อบกพร่อง ของการศึกษาในขณะนั้นว่า การเรียนที่เรียนแล้วไม่รู้จริง ไม่มีความรู้ ที่จะทำการให้เป็นประโยชน์ได้มากพอ ใช้เวลาเรียนนานเกินไป ทั้งส่งเสริม ให้ผู้เรียนยึดติดในความรู้ที่ได้รับ การจัดการศึกษาก็เป็นนโยบายเฉพาะกาล ยังมีความเข้าใจผิดในการศึกษา คนศึกษาส่วนใหญ่มุ่งศึกษาเพื่อรับราชการ ไม่สัมพันธ์กับอาชีพหรือภูมิลำเนาเดิมของผู้เรียน ทำให้คนละทิ้งอาชีพเดิม ของวงศ์ตระกูล ในส่วนของหลักสูตรทรงเห็นว่า มีเป้าหมายไม่แน่นอนอน ขาดแคลนตำราเรียน และเป็นการศึกษาที่ให้เปล่ามากเกินไปทำให้ผู้ปกครอง ไม่นำพาที่จะส่งเข้าโรงเรียน และเป็นการศึกษาที่มุ่งให้ได้รับประกาศนียบัตร มากกว่าความรู้จากการศึกษานั้น

๑.๘ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย :

๑.๘.๑ แนวพระดำริ หมายถึง องค์ความรู้ ความเข้าใจ ความคิด ความเชื่อ ความเห็นและข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการศึกษาและการปกครอง บริหาร อันเนื่องด้วยการระดมองค์ความรู้จากสภาพแวดล้อมทาง ธรรมชาติ สังคม ศาสนา เศรษฐกิจ การเมือง การศึกษา วัฒนธรรม และ ความบันเทิงและอนาคตตั้งสัญญาณ

๑.๘.๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ต่อไปในงานวิจัยนี้ขอใช้พระนามย่อว่า “สมเด็จฯ” หมายถึง พระองค์เจ้า มนุชยนาถมานพ พระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาแพ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. ๒๔๐๓ - ๒๔๖๔

๑.๘.๓ วิเคราะห์เชิงปรัชญาและศาสนา หมายถึง การแปล ความหมาย ขยาย เก็บ และสรุปความหมายตีความหมาย รักษาความหมาย รวมทั้งความคิดความเชื่อในเรื่องนั้น ๆ ตามพระดำริทางการศึกษา การศาสนา และการปกครองบริหาร โยงความคิดหลักเดิมสู่ความคิดใหม่ และภาวะการณ์ ที่เกิดขึ้นเป็นผลลำดับภาวะการณ์ และความคิดใหม่สู่ความคิดหลักเดิม โดยอนุโลมและปฏิโลม

๑.๘.๔ การปกครองบริหาร หมายถึง การปกครองบริหาร คณะสงฆ์ไทย และที่สัมพันธ์กับการปกครองบริหารของรัฐ เน้นระยะเวลา ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๓ - ๒๔๖๔

๑.๘.๕ พระมหาสมณบริหาร หมายถึง พระดำริทางการปกครอง บริหาร การพระศาสนา และการคณะสงฆ์ที่ทรงอนุวัตประเพณีการปกครอง บริหารแบบเดิมบางระดับ บางประการ บางวัตถุประสงค์และที่ทรงมี พระดำริริเริ่มขึ้นมาใหม่เทียบได้กับ “ฝ่ายบริหาร” ใน “องค์อธิปัตย์ ๓” ของฝ่ายบ้านเมือง

๑.๘.๖ พระมหาสมณานัติ หมายถึง ข้อประกาศ ข้อกำหนด ข้อบังคับและพระราชบัญญัติใด ๆ เพื่อการปกครองบริหารคณะสงฆ์ ออกโดยสมเด็จพระเจ้า ในพระฐานะทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ทรงปกครอง บริหารคณะธรรมยุติกนิกาย และทรงปกครองบริหารคณะสงฆ์ไทย ท้าวพระราชาอาณาจักร ผ่านกรรมการวัดบวรนิเวศวิหารบ้าง เภรสมาคม คณะธรรมยุติกนิกายบ้าง และผ่านมหาเถรสมาคมของคณะสงฆ์ไทยบ้าง ทั้งนี้ภายใต้พระธรรมวินัย เทียบได้กับ “ฝ่ายนิติบัญญัติ” ของทางบ้านเมือง

๑.๘.๗ พระมหาสมณวินิจฉัย หมายถึง ข้อพระวินิจฉัย ตัดสินความโดยสมเด็จพระเจ้า เกี่ยวกับอธิกรณ์หรือคดีความทางพระธรรมวินัย อันเป็น “พระธรรมนุญสูงที่สุด” ของพุทธศาสนิกชน ระหว่างพระกับพระ ระหว่างพระกับคณะสงฆ์ และระหว่างพระกับคฤหัสถ์ แบ่งระดับออกเป็น ชั้นต้น ชั้นอุทธรณ์ และชั้นฎีกา ทั้งนี้ยอมผ่านมติของมหาเถรสมาคม หรือ มหาเถรสมาคมคณะธรรมยุติกนิกาย หรือกรรมการวัดบวรนิเวศวิหาร เทียบกับ “การตุลาการ” ทางฝ่ายบ้านเมือง

๑.๘.๘ การศึกษาของคณะสงฆ์ หมายถึง พระดำริของสมเด็จพระเจ้า ทางการศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรของคณะสงฆ์ไทย ทั้งฝ่าย มหานิกายและฝ่ายธรรมยุติกนิกาย แบ่งออกเป็น ๓ ระดับ คือ นักรธรรม บาลี และมหาวิทยาลัย

๑.๘.๙ การศึกษาของฝ่ายบ้านเมือง หมายถึง การศึกษาของ ชาตินไทยในหัวเมืองระดับพื้นฐานที่รัฐประสงค์ให้แก่พลเมือง เพื่อพัฒนา

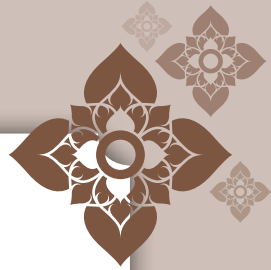
กำลังคนของชาติสู่การพัฒนาในด้านต่าง ๆ ในที่นี้เน้นการศึกษาระดับพื้นฐาน มุ่งให้ผู้มีการศึกษาพร้อมด้วยคุณสมบัติเป็น “คนเก่ง” คือ สามารถประกอบ “สัมมาชีพ” ได้อย่างมีความสุข และเป็น “คนดี” คือ ได้รับการสั่งสอน ฝึกอบรมให้มี “สัมมาปฏิบัติ”

๑.๘.๑๐ มัชฌิมนियม หมายถึง หลักการและวิธีการทางความคิด และความเชื่อที่สมเด็จฯ ทรงประยุกต์นำมาเป็นแนวพระดำริทางการศึกษา และการปกครองบริหารที่ถือตามคุณลักษณะพิเศษของพระพุทธศาสนา คือ “มัชฌิมาปฏิปทา” หมายถึง ความสมเหตุสมผล การผสมผสาน ประนีประนอม การสังเคราะห์ ความร่วมมือกลมกลืนและกลมเกลียว การถ้อยที่ถ้อยอาศัยกัน ความพอดีพอเหมาะพอควร ความมีบูรณาการ ระหว่างแนวความคิดและความเชื่อแบบไทยกับแบบตะวันตก การศึกษา แบบตะวันตกกับแบบตะวันออก คดีโลกกับคดียุทธม วัตกับบ้าน คณะสงฆ์ กับประชาชน ศาสนจักรกับราชอาณาจักร ความเจริญทางวัตถุกับทางจิตใจ วิทยาศาสตร์เทคโนโลยีกับคุณธรรม จริยธรรม ความไม่หลงใหลของเก่า กับไม่มัวเมาของใหม่ ปัจเจกนิยมกับสากลนิยม

๑.๘.๑๑ อัตตนาถนิยม หมายถึง แนวความคิด ความเชื่อ และ ค่านิยมในการพึ่งพาตนเอง เป็นไทแก่ตนเองและเป็นตัวของตัวเอง เป็นอิสระและเอกราชอธิปไตยในเรื่องต่าง ๆ ของชีวิต อาทิ การศึกษา การปกครองบริหาร การเศรษฐกิจ การเมือง การศาสนา และขนบธรรมเนียม ประเพณีวัฒนธรรม

๑.๘.๑๒ มนุษยนियม หมายถึง ความคิด ความเชื่อ หลักการ และพฤติกรรมที่ถือคุณค่า เกียรติ ศักดิ์ศรีและความสำคัญในความเป็น มนุษย์เป็นสูงสุดและที่สูงสุด มนุษย์ภายใต้กฎแห่งกรรมย่อมเป็นผู้รับผิดชอบ ชะตาชีวิตของมนุษย์เอง แม้ต้องสัมพันธ์กับสิ่งอื่นตามเหตุตามผล

บทที่ ๒

พระประวัติ พระกรณียกิจ และผลงาน

- ๒.๑ ความเบื้องต้น
- ๒.๒ ประสูติและทรงพระเยาว์
- ๒.๓ การศึกษาและทรงผนวช
- ๒.๔ พระกรณียกิจ
- ๒.๕ งานด้านวิชาการและพระนิพนธ์
- ๒.๖ วิเคราะห์สรุปพระอุปนิสัยสู่ความสำเร็จ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลศรีนครินทรทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระสยามเทวมหามกุฏวิทยมหาราช รัชกาลที่ ๕
(ที่มาภาพ : หนังสือทศวรรษบรมราชจักรีวงศ์)

๒.๑ ความเบื้องต้น :

สภาพสังคมไทยในรัชกาลที่ ๔ - ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั้น เป็นช่วงเวลาของการพัฒนา ปรับปรุงประเทศชาติหวังให้มีความเจริญก้าวหน้าทัดเทียมนานาประเทศในทุกด้าน เช่น การจัดการปกครอง การศึกษา การต่างประเทศ เป็นต้น กล่าวได้ว่า ในยุคนั้นประเทศสยามได้รับอิทธิพลจากประเทศตะวันตกเกือบทุกด้านรวมถึงความคิด ความเชื่อด้วย และประชาชนในประเทศสยามเองก็ค่อย ๆ เห็นดีเห็นงามว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นตัวแทนของความเจริญก้าวหน้า แม้จะรู้ และเข้าใจว่า นั่นจะเป็นการพัฒนาและการเจริญทางด้านวัตถุก็ตาม

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดีศรีสินทรมหามกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ได้ทรงมีรัฐประศาสน์นโยบายที่จะพัฒนาประเทศสยามให้เทียมทันนานาประเทศ แต่เพราะมีเวลาน้อยยังไม่ได้ดำเนินการให้สำเร็จครบถ้วนตามพระบรมราโชบาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงดำเนินสืบต่อพระบรมราโชบายของสมเด็จพระบรมชนกนาถนั้น และมีพระราชดำริกว้างขวางออกไปอีก จนสำเร็จเป็นความเจริญรุ่งเรืองของประเทศชาติเป็นที่ประจักษ์ในหลาย ๆ ด้าน เช่น การตั้งกระทรวง ทบวง กรม ตามที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน ทรงปรับปรุงกฎหมายทั้งการเมืองและทางคณะสงฆ์ ทรงปรับปรุงการศึกษาของชาติให้แพร่หลายแก่ประชาชนพลเมือง ทรงส่งเสริมความสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอก เช่น การค้าขายกับชาวต่างประเทศและการทูต ทรงส่งเสริมการประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยและการศึกษาของคณะสงฆ์ และอื่น ๆ อีกอเนกประการ^๑

^๑ ชื่น ยอดเศรณี : พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ : ๓/๒๕๑๔ หน้า ๓ ในคำปรารภ โดย สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอริยธิดาศรีสุนทรหม่อมงามกุญ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญตามแบบตะวันตก ทรงวางรากฐาน
การคมนาคมรองรับการขยายตัวของบ้านเมืองให้ทันสมัย

คลองผดุงกรุงเกษม ขุดขึ้นเมื่อพุทธศักราช ๒๓๙๔ เพื่อใช้เป็นเส้นทางสัญจรทางน้ำ

ถนนเจริญกรุง
เป็นเส้นทางคมนาคมทางบก

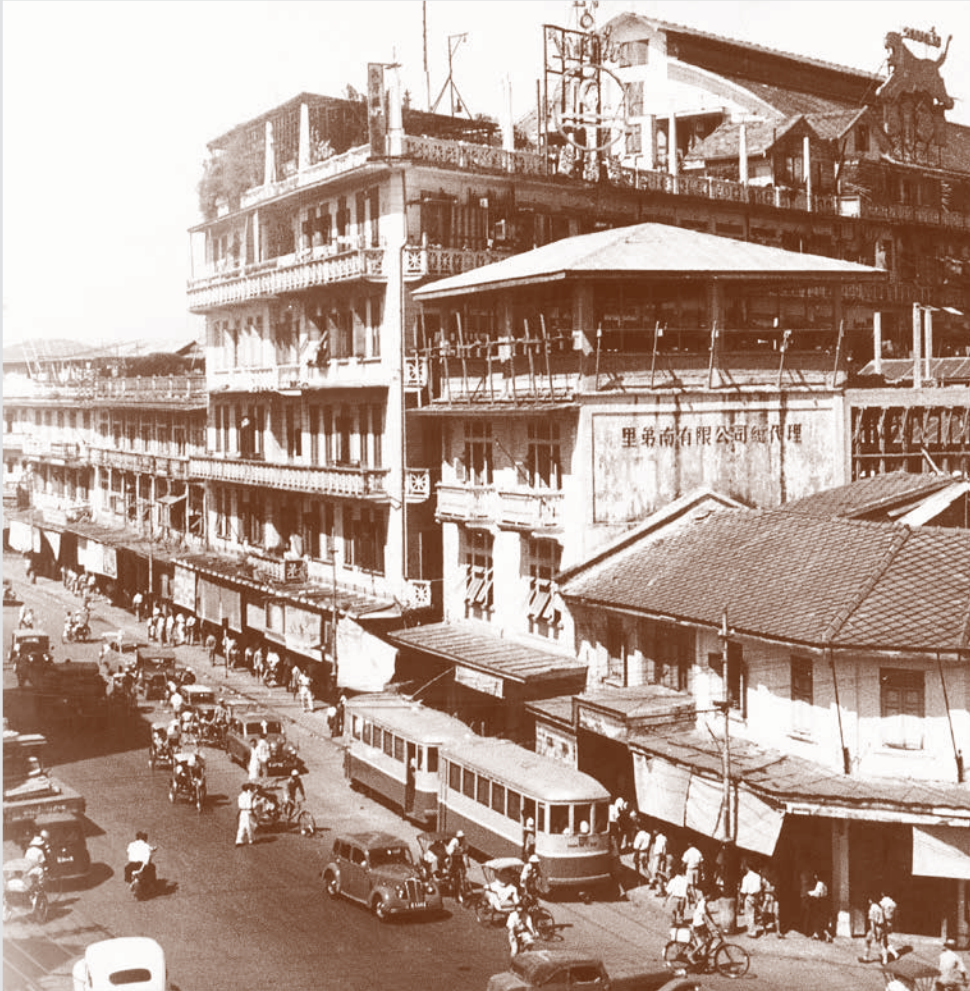

ถนนบำรุงเมือง
เส้นทางคมนาคมทางบก

(ที่มาภาพ : หนังสือทศรัชมหาราชจักรีวงศ์)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕
(ที่มาภาพ : หนังสือทศวรรษบรมราชจักรีวงศ์)

การพัฒนาบ้านเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕
มีการใช้รถรางไฟฟ้า รถยนต์ และรถรับจ้างประเภทอื่น ๆ
เป็นสัญลักษณ์ความทันสมัยในกรุงเทพฯ
(ที่มาภาพ : หนังสือใต้ร่มพระบารมี ๒๓๗ ปี กรุงรัตนโกสินทร์)

ถนนราชดำเนิน เป็นถนนที่มีความสวยงามทันสมัย
เป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการสำคัญ
(ที่มาภาพ : หนังสือใต้ร่มพระบารมี ๒๓๗ ปี กรุงรัตนโกสินทร์)

โต๊ะโทรเลขระหว่างประเทศ เริ่มเมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๖
เพื่อประโยชน์ด้านการติดต่อสื่อสาร
(ที่มาภาพ : หนังสือเฉลิมฟิล์มกระจก ฉลองมรดกความทรงจำแห่งโลก)

กุลบุตรไทยศึกษาเล่าเรียนอักษรขอม ภาษาบาลีจากพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา
(ที่มาภาพ : หนังสือใต้ร่มพระบารมี ๒๓๗ ปี กรุงรัตนโกสินทร์)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงเป็นพระองค์หนึ่งที่ทรงร่วมสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าให้แก่ประเทศสยามในสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในด้านการศึกษา ทั้งการศึกษาของคณะสงฆ์และการศึกษาของชาติ เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงดำเนินการตั้งมหาวิทยาลัยใน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ในพระบรมราชานุญาตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงนำวิธีการและวิชาการแบบใหม่เข้ามาทดลองสอนและสอบในมหาวิทยาลัยเป็นการแรกเริ่ม^๒ และได้รับผลสำเร็จเป็นอย่างดี ต่อจากนั้นก็ได้ทรงนำวิธีการและแบบอย่างต่าง ๆ ที่ใช้เป็นผลสำเร็จเป็นอย่างดีในโรงเรียนของมหาวิทยาลัยนั้น มาเลือกใช้และปรับปรุงให้เหมาะสมในการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์และจัดการศึกษาของชาติในหัวเมืองเพื่อสนองพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการพัฒนาประเทศชาติที่ถือการศึกษาเป็นรากฐานให้ขยายออกไปทั่วพระราชอาณาจักร โดยให้วัดซึ่งเป็นแหล่งศึกษาของกุลบุตรมาแต่โบราณเป็นที่ตั้งโรงเรียนสอนเด็กตามแบบและหลักสูตรที่ปรับปรุงขึ้นใหม่ให้เป็นแบบเดียวกัน ตามที่สมเด็จพระเจ้า ทรงถวายคำปรึกษาร่วมกับปราชญ์อื่น ๆ สมเด็จพระเจ้า จึงทรงรับภาระตามพระราชประสงค์ในเรื่องการศึกษาของชาติในหัวเมือง ทั้งนี้เพื่อให้ภารกิจบรรลุผล ทรงใช้มหาวิทยาลัยเป็นสถานฝึกอบรมพระภิกษุทั้งในกรุงเทพฯ และจากหัวเมืองเพื่อให้เป็นครูออกไปสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ ในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร จากนั้นพระองค์ทรงจัดการศึกษาคณะสงฆ์สืบจากความสำเร็จในมหาวิทยาลัย ขยายผลสู่การศึกษาบาลีและนันทกรรมกระจายทั่วสังฆมณฑลสืบทอดมาจนปัจจุบัน^๓

^๒ อ้างแล้ว เรื่องเดียวกัน หน้า ๓ - ๔

^๓ อ้างแล้ว เรื่องเดียวกัน หน้า ๕

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติศรีเส้า)

ด้านการคณะสงฆ์ พระองค์ได้ทรงจัดการปกครองบริหารคณะสงฆ์ให้เข้าระเบียบอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ทรงจัดการศึกษาของชาติในหัวเมือง โดยอาศัยความร่วมมือของผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่าง ๆ ท้าวพระราชาอาณาจักร จึงได้มีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ขึ้นเป็นครั้งแรกให้เกิดความเข้มแข็งสามัคคีเป็นเอกภาพในคณะสงฆ์ไทย ให้คณะสงฆ์ไทยเป็นตัวของตัวเองในการปกครองบริหารกันเองควบคู่กับการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณรทั่วสังฆมณฑล ตามพระราชบัญญัตินี้ได้จัดแบ่งส่วนการปกครองบริหารเป็นส่วนกลางและส่วนภูมิภาค มีมหาเถรสมาคม เจ้าคณะตามลำดับชั้น จนถึงเจ้าอาวาส ปกครองบังคับบัญชากันเป็นชั้น ๆ ตามลำดับ พระองค์ประทับเป็นประธานในมหาเถรสมาคม ส่งผลให้พระสงฆ์ตั้งแต่สมัยของพระองค์ได้มีอำนาจการปกครองกันเอง ชำระเรื่องอาชญากรรม คือ ความไม่ดีไม่งามหลายอย่างออกจากการพระศาสนา ยังการปกครองบริหารคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยมีระบบและเข้มแข็งขึ้น^๔

สมเด็จพระเจ้าทรงมีพระปรีชาสามารถบำเพ็ญประโยชน์ที่เป็นคุณูปการแก่ประเทศชาติและพระศาสนา ทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อความเจริญวัฒนาการของศาสนจักรและราชอาณาจักรโดยแท้ สมกับเป็นปูชนียบุคคลของชาติไทย ผู้ที่อนุชนจะพึงเคารพบูชาและถือเป็นเนติแบบอย่างในการพัฒนาคุณภาพชีวิต เพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่พระศาสนาและประเทศชาติ จึงควรอย่างยิ่งที่จะศึกษาถึงพระประวัติ พระกรณียกิจ และผลงานของพระองค์ท่านผู้ “ปรีชาญาณแห่งสยาม” พระผู้ทรงไว้ซึ่งคุณูปการแก่ประเทศชาติและพระศาสนาพระองค์นั้น เพื่อให้เป็นองค์ความรู้ และถือเป็นแบบอย่างในการบำเพ็ญประโยชน์แก่พระศาสนาและประเทศชาติสำหรับอนุชนลูกไทยหลานไทยสืบไป

^๔ อ้างแล้ว เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๐ - ๑๑

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงพระเยาว์
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติรัชกาลเจ้า)

๒.๒. ประสูติและทรงพระเยาว์ :

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๔๗ ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสยามเทวมหามกุฏวิทยมหาราช รัชกาลที่ ๔ ในพระบรมราชจักรีวงศ์ และเป็นพระโอรสองค์ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาแพ พระสนมเอกในรัชกาลที่ ๔ ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ปีมอก จุลศักราช ๑๒๒๑ ณ ตำหนักหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน มุขหลัง (ท้องพระโรงหลัง) ในพระบรมมหาราชวัง ได้รับพระราชทานพระนามว่า “พระองค์เจ้า มนุชยานาคมานพ” เพราะในขณะที่ประสูตินั้นเกิดปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ คือ อากาศที่กำลังสว่างไสวอยู่นั้นก็มีเมฆตั้งขึ้น เกิดฝนตกใหญ่ จนน้ำฝนซึ่งนองชालาดำหนัก เช่นนี้ถือว่าเป็นนิมิตที่คล้ายกับครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จประทับ ณ คุงไม้ราชายตนะและเกิดฝนตกพรำตลอด ๗ วัน พญานาคชื่อมุจลินท์ เอาขนดกายมาเวียนรอบพระพุทธองค์และแผ่พังพานเหนือพระเศียร เพื่อมิให้ฝนตกถูกพระพุทธองค์ พอฝนหายแล้วจึงคลายขนดจำแลงกายเป็นมาณพหนุ่มเข้ามายืนเฝ้าเฉพาพระพักตร์ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงถือเอานิมิตดังกล่าวขนานพระนามนั้นให้กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส คำว่า มนุชยานาคมานพ นั้น มีค่าแปลเป็นสองความหมายตามที่พระองค์ได้ทรงอธิบายไว้คือ ๑) หนุ่มน้อยขนาดจำแลงเป็นคน ๒) คนผู้เป็นนาคในมนุษย์

พอประสูติได้ ๑ ปี เจ้าจอมมารดาแพก็ถึงแก่กรรม พระองค์เล่าว่า ทรงจำใบหน้าของเจ้าจอมมารดาแพของพระองค์ไม่ได้^๕

^๕ พระประวัติตรัสเล่า พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า และสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ดูตำนานวัดบวรนิเวศวิหารประกอบในบทนี้) ในพระประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดย ชื่น ยอดเศรณี. : มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ : ๓/๒๕๑๔ หน้า ๑ - ๓

พระราชโอรสธิดาในรัชกาลที่ ๔ ที่ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาแพ (จากขวาไปซ้าย)
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ายิ่งเยาวลักษ์ณ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพัศตร์พิมลพรรณ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์ (กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์)
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านุชยนาคมานพ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส)
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุญจบเบญจมา

(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติตรัสเล่า)

การเล่นเป็นพระของบรรดาเจ้านายขณะทรงพระเยาว์
(ที่มาภาพ : <https://m.facebook.com/media/set>)

กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์

จากการที่ทรงถือเอานิมิตตาม พุทธประวัติในการขนานพระนามนั้นทำให้ เห็นว่าพระองค์ได้มีความเกี่ยวพันกับ พระพุทธศาสนาตั้งแต่แรกประสูติแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระราชบิดาในพระองค์ท่าน ก็ทรงเคยผนวชเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนา มาก่อน แม้ทรงลาผนวชขึ้นครองราชสมบัติ เป็นพระราชบิดาแล้ว ก็ทรงหมั่นอบรม สั่งสอนสมเด็จฯ ในทางพระพุทธศาสนา

ให้มีพระอุปนิสัยแต่ทรงพระเยาว์แล้ว พระอุปนิสัยเมื่อครั้งทรงพระเยาว์ ก็ทรงพอพระทัยในการเล่นเลียนแบบพระภิกษุ เช่น การครองผ้า การบิณฑบาต การฉัน การอนุโมทนา และการแสดงธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระองค์มีตาลปัตรแฉกสำหรับพระราชาคณะ ที่พระนิกรมมุนี (เบญจวรรณ) เจ้าวัดพระยาท่า ผู้นับเป็นพระญาติชั้นตาได้ถวายพระองค์^๖ พระอุปนิสัย อีกอย่างหนึ่งที่ทำให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีพระลักษณะโน้มสู่การบรรพชา อุปสมบทในพระพุทธศาสนา คือ เมื่อกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ทรงผนวช เป็นสามเณร พระองค์ได้รับอนุญาตให้ไปอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงดีพระทัยมากและทรงชอบในการที่ได้มาอยู่วัด “เป็นศิษย์วัด” เพราะมี อิสระในการเป็นอยู่ พระองค์ตรัสเล่าเชิงเปรียบเทียบกับว่า เป็นเหมือนปลา ที่เคยอยู่ในน้ำตื่นแล้วได้ออกมาแหวกว่ายในน้ำลึก ทำให้ได้พบและคุ้นเคย กับพระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ ได้เรียนรู้อัธยาศัยมีทั้งดีทั้งเลว และมีโอกาสได้ตามเสด็จกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ไปในที่ต่าง ๆ ได้บ่อยกว่า อยู่ในวัง^๗

^๖ พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๕

^๗ พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๙

ลักษณะพระอุปนิสัยพอพระทัยในการเล่นเลียนแบบพระภิกษุก็ดี การได้รับการขนานพระนามตามนิมิตในประวัติของพระพุทธเจ้าก็ดี พระอุปนิสัยที่โปรดการอยู่วัดก็ดี สามารถกล่าวได้ว่าเป็นบุพนิมิตบ่งบอกถึงการในอนาคตว่า พระองค์จะเป็นผู้ที่มีพระกรณียกิจที่เป็นกำลังสำคัญยิ่งใหญ่ของพระพุทธศาสนา และมีพระคุณูปการแก่พุทธศาสนารวมทั้งประชาชนที่เป็นพุทธบริษัทและประเทศชาติ พอพระองค์มีพระชันษาได้ ๘ ปี พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดีศรีสินทรมหามงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชบิดา เสด็จสวรรคต ตรงกับวันพฤหัสบดี ที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง การสวรรคตของพระราชบิดา สร้างความโศกเศร้าแก่พระองค์ไม่มากนักเพราะยังทรงพระเยาว์อยู่ แต่ก็ทรงมีความรู้สึกเศร้าโศกอยู่เป็นธรรมดา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสวยราชสมบัติต่อจากรัชกาลที่ ๔ ซึ่งในตอนนั้นยังคงมีพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษา ในช่วงนี้ถึงพระชนมายุ ๒๑ พรรษา สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ต่อมาเมื่อมีพระชนมายุได้ ๒๑ พรรษา หลังจากทรงอุปสมบทแล้วจึงได้ทรงราชการบริหารประเทศชาติได้อย่างเต็มที่^๘

^๘ พระประวัติตรัสเล่า อ่างแก้ว หน้า ๑๐

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉลองพระองค์เครื่องต้น
บรมขัตติยราชภูษิตาภรณ์ ทรงชฎาพระกสิภ และสังวาลนพรัตน์
ประทับบนพระที่นั่งพุดตานกง
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ครั้งแรก พุทธศักราช ๒๔๑๑
(ที่มาภาพ : หนังสือเฉลิมฟิล์มกระจก ฉลองมรดกความทรงจำแห่งโลก)

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามลิกา กรมพระยาบำราบปรปักษ์
ทรงกำกับดูแลภายในพระราชสำนัก

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)
ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

(ที่มาภาพ : หนังสือทศวรรษบรมราชจักรีวงศ์)

ในระยะเวลาการเปลี่ยนแปลงและผ่องถ่ายอำนาจ การปกครองนี้เอง เป็นช่วงเวลาที่วิกฤติและมีผลกระทบต่อพระองค์มาก ดังที่ทรงตรัสเล่าว่า

“...คนผู้เคยนับถือและฝากตัว ก็จืดจางไป คนที่เราไม่เคยเกรง ก็ต้องเกรง ส่วนลากก็น่าจะเป็นตามกัน แต่เรายังเป็นเด็กไม่ได้รู้ไปถึง แต่ยังเป็นโชคของพวกเรามากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ถ้าการณ์กลับกลายเป็นอย่างอื่นไปจะซ้ำร้ายกว่านี้เสียอีก ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็กำลังทรงพระประชวร...ถ้าพลาดพลั้งลงในเวลานั้น การณ์ภายหน้าจักเป็นอย่างไร ไม่พักต้องหาโรพยาบาลกรณีกี่อาจรู้” ^๙

จากข้อความตรัสเล่าข้างต้นนี้ ทำให้เห็นว่า พระองค์ทรงพยายามที่จะบอกถึงเหตุการณ์บ้านเมือง ในขณะนั้นว่า มีการแบ่งแยก “อำนาจเก่ากับอำนาจใหม่” เป็นฝักฝ่ายเพื่อช่วงชิงอำนาจความเป็นใหญ่อยู่ในที แม้กระนั้นก็ตาม เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสวยราชสมบัติสืบราชสันตติวงศ์แล้ว พระองค์ก็ทรงได้รับพระมหากรุณาให้ได้รับการฝึกหัดอบรมและการศึกษาทั้งทางคติโลกและทางคติธรรมโดยสมควรแก่ชาติยราชกุมารตามยุคสมัย เช่นเดียวกับพระเจ้าน้อยยาเธอพระองค์อื่น ๆ ^{๑๐}

^๙ พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๑๐

^{๑๐} ชื่น ยอดเศรณี : พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส อ้างแล้ว หน้า ๗

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
เมื่อพระชันษาราว ๑๕ ปี

๒.๓ การศึกษาและทรงผนวช :

๒.๓.๑ การศึกษาอักษรไทยเบื้องต้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงได้รับการศึกษาเป็นครั้งแรกกับคุณครูนก ซึ่งพระองค์ทรงเรียกว่า คุณยายนก ในการศึกษาขั้นต้นนี้เป็นการศึกษาเล่าเรียนหนังสือไทย คือ ให้อ่านและจำตัวอักษรไทย คือ ก ข เป็นต้น การศึกษาเป็นแต่เพียงการอ่านเท่านั้น ยังไม่ได้หัดเขียน ความรู้ที่ได้จากการศึกษาขั้นต้นนั้นยังมีไม่มากนัก เพราะพระองค์ ยังทรงพระเยาว์มาก พระองค์เองก็ยังจำไม่ได้ว่าอายุช่วงนั้นประมาณเท่าไร

“แต่สิ่งที่พระองค์ได้รับจากการศึกษาครั้งนี้ก็กลับเป็นคุณสมบัติของความเป็นครูของคุณครูนก คือ การรู้จักสมัครใจทำตามคำของครู โดยไม่ต้องเคี่ยวเข็ญ เป็นคนว่านอนสอนง่ายด้วยเคารพในความเป็นครู และเทคนิควิธีในการสอนที่ทำให้สนใจการเล่าเรียน เพราะข้อที่คุณครูนกนั้นเป็นคนใจดี มีอัธยาศัยเยือกเย็น ไม่ดุ น่ารัก น่านับถือ เป็นผู้มีสติ ไม่กลับคำให้เสียความวางใจ”^{๑๑}

^{๑๑} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๕

๒.๓.๒ การศึกษาอักษรขอมและภาษามคธ

เมื่อพระชันษาได้ ๗ ปี ทรงเริ่มเรียนหนังสือขอมกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ครั้งเป็นหลวงราชาภิรม ปลัดกรมราชบัณฑิต การทรงเรียนหนังสือขอมแท้จริงก็เพื่อจะสามารถอ่านภาษามคธได้ และพระองค์ได้เรียนภาษามคธตั้งแต่พระชนมายุเยาว์วัยช่วงนี้ และทรงเล่าเรียนอรรถกถาธรรมบท เพราะคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในสมัยนั้นโดยเฉพาะที่เป็นภาษามคธนั้น ยังคงใช้อักษรขอมในการจารึก ตลอดถึงตำราเรียนก็เขียนและจารึกด้วยอักษรขอมลงในใบลาน และกระตาดข่อย เช่นนี้ การที่จะเรียนภาษามคธที่ดี อ่านตำราเรียนที่ดี ต้องมีความรู้หนังสือขอมก่อน ดังข้อความที่พระองค์ตรัสเล่าว่า

“...ได้เริ่มเรียนหนังสือขอมกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ครั้งยังทรงเป็นหลวงราชาภิรม ปลัดกรมราชบัณฑิต ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์... อันที่จริงเรียนมคธภาษา แต่ต้องเรียนตั้งแต่อ่านหนังสือขอมที่เป็นเครื่องใช้เขียนและจารทำหรับเรียน...” ^{๑๒}

ผลการเรียน ในครั้งนี้ พระองค์ได้ตรัสประเมินไว้ว่า

“...เรียนถึงแปลอรรถกถาธรรมบทนั้นปลายผูกสอง พอเข้าใจตามท้องเรื่องได้เมื่ออาจารย์สอนให้แปลแล้ว แต่ยังผลมเอาความเองไม่ได้ ความรู้ที่ได้ในการเรียนนี้ คือ อ่านหนังสือขอมออก รู้จักศัพท์มคธขึ้นบ้าง นำให้เข้าใจภาษาไทยกว้างออกไป” ^{๑๓}

^{๑๒} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๖

^{๑๓} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๗

ในเวลาต่อมา พระองค์ทรงเล็งเห็นว่า การที่จะศึกษาพระธรรมวินัย ให้เข้าใจมากยิ่งขึ้น จะต้องมีความรู้ในภาษามคธเป็นอย่างดี เพื่อจะได้อ่าน พระไตรปิฎกด้วยพระองค์เอง จึงทรงเรียนภาษามคธเพิ่มเติมกับพระปริยัติ ธรรมธาดา (ซัง) โดยทรงเรียนมูลกัจจายนปกรณ์ ทรงใช้เวลา ๑๐ เดือน จึงจบ ซึ่งถือว่าเป็นการเรียนอย่างรวดเร็วเพราะตามปกตินั้นจะใช้เวลาเรียน ประมาณ ๒ ปี ในที่สุดทรงมีความเชี่ยวชาญภาษามคธและมีความรอบรู้ กลุ่มลี้กแตกฉานมคธภาษา ยากที่จะหาผู้ทัดเทียมได้ ทรงสร้างพระไตรปิฎก ขึ้นโดยมีกรมหมื่นนฤบาลมณฑลมาตย์ อธิบดีกรมราชบัณฑิตรับเป็น ธุระดำเนินการ ^{๑๔} เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ในพรรษาที่ ๒ เสด็จจำพรรษาที่วัดมกุฏกษัตริยาราม พระจันทร์โคจรคูด (จันทร์รังสี) ฝากพระองค์ให้เรียนภาษามคธต่อกับเจ้าคุณพระพรหมมุนี (กิตติสาระ) ทรงศึกษามังคลัตถปิณี พระองค์มีพระวิริยอุตสาหะในการ เลาเรียนภาษามคธ จนสามารถสอบได้ด้วย การแปลต่อหน้าพระที่นั่ง พร้อมกับเจ้านายทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้เป็นข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ถึง เปรียญธรรม ๕ ประโยค ^{๑๕} โดยมีพระประสงค์ไม่ลำพระราชบิดาในคราวที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาส ต่างประเทศ แต่พระองค์ไม่ได้ตามเสด็จ พระองค์จึงเสด็จกลับไปอยู่ตำหนัก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสถรรฐสุดาเป็นครั้งคราว ในโอกาสนี้ ได้ทรงเรียนหนังสือไทย หัดอ่านโคลงและกลบทต่าง ๆ เรียนเลขไทย เรียนฤดูกาลกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสถรรฐสุดา ซึ่งทรงเชี่ยวชาญ ในวิชาประเภทนี้ ^{๑๖}

^{๑๔} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๓๖

^{๑๕} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๖๘ - ๖๙

^{๑๖} ชั้น ยอดเศรณี : พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. อ้างแล้ว หน้า ๗

ภาพหมู่สงฆ์คราวพระราชพิธีทรงผนวช รัชกาลที่ ๕
(จากซ้ายไปขวา คนที่ ๕ คือพระจันทรโคจรคุณ : ยิ้ม จันทรังสี)

พระจันทรโคจรคุณ
(ยิ้ม จันทรังสี) วัดมกุฏกษัตริยาราม
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติตรัสเล่า)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา
หรือ พระองค์เจ้าบุตรี

๒.๓.๓ การศึกษาพระปริยัติธรรมเบื้องต้น

พ.ศ. ๒๔๑๑ พระองค์ทรงได้รับพระบรมราชานุญาตให้ไปประทับ วัดบวรนิเวศวิหารกับกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ซึ่งทรงผนวชเป็นสามเณร อยู่ นั้น ก็ได้มีโอกาสเรียนพระปริยัติธรรม โดยมีหลวงศรีวรโวหาร ต่อมา เป็นพระปริยัติธรรมธาดา (ขัง) เป็นผู้สอน พระองค์ได้เรียนร่วมกับ พระภิกษุสามเณรในวัดบวรนิเวศวิหาร^{๑๗} ในขณะนั้นพระองค์มีพระชันษา ได้ ๘ ปี การเรียนครั้งนี้ถือว่าเป็นการเรียนเพิ่มเติมหลังจากที่ทรง หยุดการศึกษาไประยะหนึ่ง นับว่าทรงได้ศึกษาหลักธรรมคำสอนของ พระพุทธเจ้าตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จุดนี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเข้าสู่ พระพุทธศาสนาอย่างเป็นทางการ เป็นมรรคเป็นผล เป็นการหล่อหลอมพระอุปนิสัย กล้าแข็งยิ่งขึ้นให้น้อมไปในการผนวช สภาพแวดล้อมที่พระองค์ทรงได้รับนั้น เอื้ออำนวยต่อการผนวชยิ่ง^{๑๘} ในการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยส่วนใหญ่ พระองค์จะศึกษาด้วยพระองค์เอง ได้รับการฟังและการสั่งสอนจาก สมเด็จพระอุปัชฌาย์บ้าง ทรงศึกษาอย่างพิถีพิถระห์และเลือกสรร ถือเอาสาระที่เป็นประโยชน์ ไม่ได้ทรงเชื่ออย่างงมงาย ในคำสั่งสอนของ พระพุทธองค์นั้นทั้งที่จารึกไว้ในภาษามคธและภาษาอื่น^{๑๙}

^{๑๗} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๙

^{๑๘} ขึ้น ยอดเศรณี อ้างแล้ว หน้า ๔

^{๑๙} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๓๔

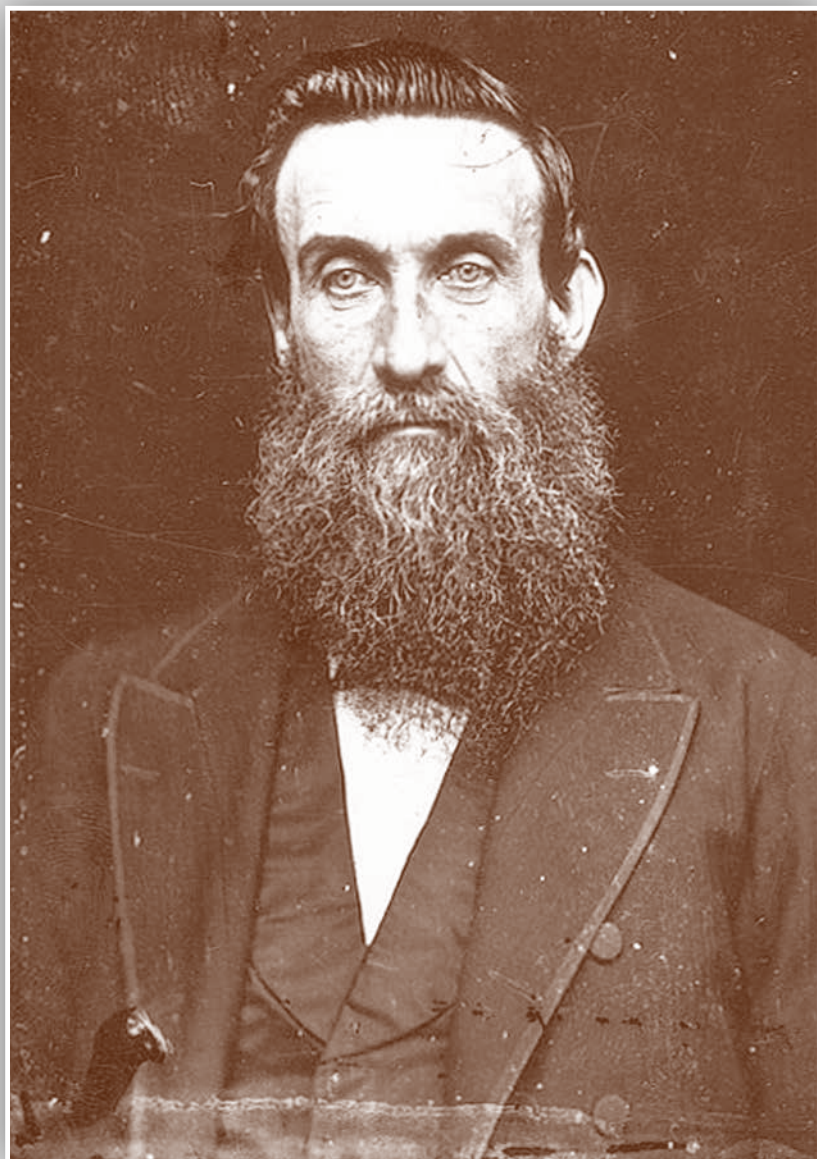
๒.๓.๔ การศึกษาภาษาอังกฤษ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นที่ตึกแถวริมประตูพินานไชยศรีด้านขวามือหันหน้าออก โดยมีนายพรานซิส ยอช แพตเตอร์สัน เป็นครูผู้สอน มีเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เมื่อครั้งยังเป็นนายราชานัดยานุหาร ว่าที่เจ้าหมื่นศรีสรักษ์เป็นผู้ดูแลตารางสอนมีดังนี้ คือ เวลาเช้าจัดสอนเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้า ส่วนเวลาบ่ายสอนข้าราชการที่เป็นทหารมหาดเล็ก ตอนนั้นพระองค์มีพระชันษาราว ๑๒ ปี ก็ได้มีโอกาสเรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนนี้ตั้งแต่วัยเด็กแรกเปิดโรงเรียน จนมีความรู้ความชำนาญในภาษาอังกฤษอยู่ในขั้นดี สามารถทรงพระอักษรเป็นภาษาอังกฤษ ตรีสเป็นภาษาอังกฤษและแต่งภาษาอังกฤษได้ ทรงพระอักษรเป็นจดหมายถึงเจ้านายที่ทรงศึกษาอยู่ด้วยกันได้ สามารถแปลเรื่องราวของฝรั่งได้ จดบันทึกเรื่องต่าง ๆ เป็นภาษาอังกฤษได้ และพัฒนาการขึ้นตามพระชนมายุ จนถึงขั้นทรงแต่งจดหมายเหตุนายการที่ได้รับพระราชทานพระราชดำรัสแนะนำในทางราชการโดยลำดับมา ^{๒๐}

^{๒๐} ขึ้น ยอดเศรณี อ่างแล้ว หน้า ๗ - ๘

นายฟรานซิส ยอร์ช แพตเตอร์สัน กับบรรดาเจ้านายที่เป็นศิษย์
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติรัชเจ้า)

นายฟรานซิส ยอร์ช แพตเตอร์สัน

แม้หลังจากทรงลาผนวชจากสามเณรแล้ว ก็ยังได้ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับครูแปดเตอร์สันอีก หากแต่เป็นการเรียนส่วนพระองค์ ทรงเรียนพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ในการเรียนครั้งนี้ ทรงเรียนที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช^{๒๑} ความรู้ที่ได้จากการเรียนตำราเรียนของฝรั่งและการสอนเป็นภาษาอังกฤษนี้ ได้เป็นประโยชน์ในภายหลัง เพราะพระองค์ทรงนำมาประยุกต์ใช้ในการจัดการศึกษาแก่ประเทศชาติ ทรงกล่าวถึงหนังสือเรียนของฝรั่งว่าดีกว่าหนังสือเรียนที่จัดสำหรับคนไทยในภายหลังเสียอีก โอกาสที่ได้เรียนกับอาจารย์ฝรั่ง พระองค์ถือว่าเหมาะแก่พระองค์ที่ไม่ได้มีโอกาสไปเรียนต่อในต่างประเทศ ซึ่งการนี้ทำให้พระองค์ได้รับความรู้ทั้งทางพงศาวดารฝรั่ง ตลอดจนถึงเรื่องเหตุการณ์บ้านเมืองและอื่น ๆ ของต่างประเทศเนือง ๆ ที่อาจารย์ฝรั่งนำมาสอนและส่งหนังสือตำรามาดูภายหลัง เช่น เยอรมันยิตฝรั่งเศสได้ ราชานิปปไตของฝรั่งเศสล่มสลายกลายเป็นประชานิปปไต เป็นต้น ยิ่งภายหลังต่อมาที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่เป็นพระประมุขคณะสงฆ์ทั้งในด้านการศึกษาและการปกครอง พระองค์ทรงมีปราชญ์ต่างประเทศหลายคนคอยถวายข้อมูลข่าวสารและวิชาการด้านต่าง ๆ จากต่างประเทศอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ^{๒๒}

นอกจากนี้สมเด็จพระสนทนใจในด้านดาราศาสตร์ โหราศาสตร์ และพยากรณ์ศาสตร์ ทรงศึกษาศาสตร์ทั้งสองนั้นกับขุนเทพยากรณ์ (ทัต) ในระหว่างเรียนนั้น ขุนเทพยากรณ์ (ทัต) ถึงแก่กรรม พระองค์จึงทรงไปศึกษากับครูเปียครั้งยังบวชและเป็นพระครูปลัดสุวัฒนสุตคุณที่วัดราชประดิษฐ์ และสมเด็จพระอุปัชฌาย์ก็ทรงแนะนำบ้างในด้านพยากรณ์ศาสตร์ ทรงได้ใช้ความรู้โหราศาสตร์โดยทรงช่วยในการชำระปุมเกล้าถวายเสด็จพระอุปัชฌาย์^{๒๓}

^{๒๑} ขึ้น ยอดเศรณี อ่างแล้ว หน้า ๑๐

^{๒๒} พระประวัติตรัสเล่า อ่างแล้ว หน้า ๑๕

^{๒๓} พระประวัติตรัสเล่า อ่างแล้ว หน้า ๓๓ - ๓๔

สมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์
กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติศรีเสลา)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
เมื่อแรกทรงผนวช

(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติศรีเส้า)

๒.๓.๕ ทรงผนวชเป็นสามเณร

สมเด็จพระเจ้า เมื่อทรงพระชันษาได้ ๑๔ ปี ได้ทรงผนวชเป็นสามเณรที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในวันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ ตรงกับวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ พร้อมกับกรมพระสมมตอมรพันธุ์ และกรมหมื่นวิจิตรวรณปริชา โดยมีสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งยังเป็นกรมหมื่นบวรรั้งศรีสุริยพันธุ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ หม่อมเจ้าพระธรรมมุนีเสถียรธาดา เป็นผู้ประทานสรณะและศีล หลังจากทรงผนวชแล้วมาอยู่ร่วมกับกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ และกรมขุนศิริธัชสังกาศ ซึ่งทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ก่อนแล้วที่วัดบวรนิเวศวิหารในพรรษานั้น จึงมีสามเณรที่เป็นเชื้อพระวงศ์ ๕ รูปด้วยกัน^{๒๔} ในขณะที่ทรงผนวชอยู่นั้น ได้รับการอบรมสั่งสอนโดยสมเด็จพระอุปัชฌาย์ ถึงศีลและวัตรของสามเณรในเวลาค่า ประโยชน์ที่ได้จากการผนวชเป็นสามเณรทำให้พระองค์รู้จักฝึกหัดประพฤติปฏิบัติพระองค์ให้กวดขันมากขึ้น ทรงรู้จักเพื่อจะทรงพระองค์เองและรู้จักอ่อนน้อมต่อผู้อื่นตามสถานภาพของแต่ละคน ทรงสำรวมกิริยามารยาทมากขึ้นกว่าแต่ครั้งยังไม่ได้ผนวช และที่สำคัญคือ การบวชนั้นจะต้องทำกิจทุกอย่างด้วยตัวเอง เรียนรู้เพื่อรู้จักพึ่งตนเองเป็นประการสำคัญ เริ่มแต่การครองผ้าขึ้นไป^{๒๕}

^{๒๔} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๑๘ - ๑๙

^{๒๕} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๒๐

พระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่เป็นเวลา ๗๘ วัน ทรงลาสิกขาในวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ สาเหตุของการลาสิกขา คือ ทรงเห็นการลาสิกขาของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ และไม่ทรงประสงค์จะฝึกหัดการเทศน์มหาชาติกับพระราชครูมหารัตน เพราะเป็นผู้เข้มงวดกวดขันในการฝึกมากและพระองค์เองก็ทรงเคยฝึกหัดขานนาคเป็นทำนองกับพระราชครูมหารัตนมาครั้งหนึ่งแล้ว แต่วิธีการสอนไม่ตรงกับพระอุปัชฌาย์ของพระองค์ การฝึกหัดเทศน์มหาชาตินั้นถือเป็นประเพณีของเจ้านายผู้ทรงผนวชอยู่ จะต้องหัดเทศน์มหาชาติเพื่อถวายตามฤดูกาล ด้วยสาเหตุดังกล่าวนี้ ประกอบกัน จึงทำให้พระองค์ทรงลาสิกขา หลังจากนั้นได้ไปอยู่ที่วังของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ตามลำพังกับคุณยาย เพราะในขณะนั้นกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ได้เสด็จขึ้นไปอยู่บนตำหนักใหญ่แล้ว ^{๒๖}

^{๒๖} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๒๑

๒.๓.๖ ก่อนผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์ทรงดำเนินชีวิตด้วยการเรียนรู้ในสิ่งที่อยากรู้ อยากลอง ภายหลังจากลาสิกขาจากสามเณร พระชันษาระหว่าง ๑๔ - ๒๐ ปี ก่อนทรงผนวชเป็นภิกษุนั้น พระองค์มีคติชีวิตที่นำศึกษาน่าสนใจและน่าที่จะนำมาเป็นแนวทางเพื่อเป็นอุทาหรณ์ในการดำเนินชีวิต เพราะเรื่อง que พระองค์ตรัสเล่าเกี่ยวกับชีวิตในช่วงนี้นั้น ถือเป็นข้อคิดและคติเตือนใจหลาย ๆ อย่างได้เป็นอย่างดี การที่พระองค์มีพระอุปนิสัยใฝ่รู้ใฝ่ศึกษา ใฝ่คิดใฝ่ค้นคว้าเป็นพระสันดาน ทำให้พระองค์ได้เรียนรู้ในหลาย ๆ ด้าน ทั้งที่มีประโยชน์และหาประโยชน์ไม่ได้ พระองค์ทรงฝึกหัดขี่ม้าจนชำนาญ หัดขับรถ หัดต้มของมีนเมา เล่นการพนัน เล่นหวย ยิงนก ตกปลา ยิงปืน เล่นดนตรี และการใช้เครื่องแต่งกายแบบฝรั่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแต่นิยมตามแบบฝรั่ง ตามประสาวัยรุ่น

เหตุปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้พระองค์เสียพระทัยมากในภายหลัง ทรงเจริญวัยเป็นผู้ใหญ่แล้ว คือ ความสุขุ่ยสุขร้าย การที่ไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ ทั้งที่ยังไม่สามารถหาเงินเองได้ ทำให้พระองค์ถูกยืมฟ้องต่อศาลคดีต่างประเทศขอให้ใช้หนี้ เพราะพระองค์ทรงนิยมของแพงตามแบบฝรั่ง ชื้อของตามห้างแต่ขอผลัดเขาไว้ก่อน ครั้งแรกก็ไม่เป็นไรเพราะส่งใบเสร็จจมากีบกับยาย แต่ภายหลัง พระองค์รู้สึกเกรงใจยาย จึงขอผลัดกับทางห้างไว้ จนทางห้างทนไม่ไหวจึงยื่นฟ้องศาลดังกล่าว อย่างไรก็ตาม ก็ไม่ได้เป็นความเดือดร้อนถึงขั้นขึ้นศาล เพราะเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี

ได้มาบอกให้พระองค์รู้ และแนะนำให้นำเงินไปชำระเสีย พระองค์ก็ปฏิบัติตามทางฝ่ายโจทก์ก็ถอนฟ้อง ก็เป็นอันยุติ ^{๒๗} การที่พระองค์มีพระอุปนิสัยไม่ชอบคบสตรีอันเป็นการเสริมพระบารมีของชนชั้นเจ้านาย แม้จะถูกชักชวนหรือแม้จะมีสตรีมาถวายตัวเป็นหม่อมตามประเพณีเดิมของเจ้านายก็ตาม พระองค์ไม่ทรงสนพระทัยหรือพอใจ กับมีพระทัยที่กระดากต่อผู้หญิงในกาลอันยังไม่ควร และไม่เหมาะ นับเป็นพระอุปนิสัยที่มุ่งต่อการบวช พระองค์ทรงเห็นว่าการอยู่เป็นชายโสดดีกว่ามีคู่ ดังข้อความที่พระองค์ตรัสเล่าไว้ว่า

“เราไม่มีนิสัยในทางคบสตรี แม้ถูกชวน ก็ยังมีชาติตาดี เผลอญให้คลาดแคล้ว รอดตัวจากอบายมุข (นักเลงหญิง) อย่างนี้ แต่เราได้เห็นผู้อื่นมีโรคติดตัวมาเพราะเหตุนี้ ทอดชีวิตสังขารและได้ความลำบาก แม้ตามประเพณี สตรีถวายตัวเป็นหม่อม แต่เรายังไม่มีความรักดำกฤษณาในสตรีเลย สุดแต่จะว่า เป็นผู้กระดากผู้หญิง หรือเป็นชนิดที่เขาเรียกว่า พรหมมาเกิด หรือเป็นผู้มาเกิดเพื่อจะบวช อย่างไรก็ได้ เราเห็นอยู่เป็นโสด สะดวกสบายกว่ามีคู่” ^{๒๘}

^{๒๗} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๒๕ - ๒๖

^{๒๘} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๒๔

เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค)

การได้กัลยาณมิตร ทำให้พระองค์สามารถกลับตัวได้จากอบายมุขต่าง ๆ เพราะส่วนหนึ่งพระองค์ได้มีโอกาสคบกับฝรั่งชาวสกอตซ์ชื่อหอมปีเตอร์เคาวัน เป็นแพทย์หลวง ใช้ชีวิตอย่างสันโดษแบบฤๅษี ไม่รักสนุก ในทางเป็นนักเลง ไม่สูบบุหรี่ เดิมทีพระองค์มีพระอุปนิสัยนิยมฝรั่งอยู่แล้ว จึงผูกความคุ้นเคยกับหอมปีเตอร์เคาวัน ได้ทรงเห็นอภยาศัยสุรุษสุร่ายและอบายมุขได้ ทรงน้อมพระทัยมาเพื่อเอาอย่างหอมปีเตอร์เคาวัน จนกลายเป็นฤๅษีตามหอมปีเตอร์เคาวัน และนับถือเป็นอาจารย์ได้รับความรู้ด้านภาษาอังกฤษและวิชาแพทย์จากหอมปีเตอร์เคาวัน ^{๒๙} จะเห็นได้ว่าในช่วงมีพระชันษา ๑๗ ปี ของพระองค์นั้น ได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดและแบบจากตะวันตกเป็นอันมากทั้งในด้านดีและด้านเสีย จากที่เคยใช้ชีวิตแบบปุถุชนชั้นเจ้านายไปตามค่านิยมแบบตะวันตกสักหนึ่งแล้ว สามารถกลับตัวกลับใจจากอบายมุขด้วยได้กัลยาณมิตรคอยชี้แนะพระองค์ และกัลยาณมิตรผู้นั้นก็เป็นชาวตะวันตกซึ่งแปลกประหลาดทั้ง ๆ ที่ประเทศไทยเป็นเมืองพุทธ แต่ทรงมาเลื่อมใสในความประหลาดของฝรั่ง และทั้ง ๆ ที่พระพุทธรูปศาสนาสอนห้ามอบายมุข

ความเป็นผู้มีสติปัญญาอยู่เป็นทุนเดิม พอได้รับการชี้แนะในแนวทางที่ถูกธรรมแล้ว ทำให้พระองค์เกิดวิจรรณญาณ คิดจำแนกแยกแยะถึงคุณค่าที่แท้จริงหรือแก่นแท้ของสรรพสิ่งที่พระองค์ทรงหามาและมีอยู่ในขณะนั้นได้ด้วยพระองค์เอง ทำให้พระองค์มีพระอุปนิสัยสงบนิ่งเรียบร้อยมากขึ้น เลิกพฤติกรรมที่เป็นไปในทางลบ ไม่ยึดติดคุณค่าเทียมที่ฉาบไว้เปลือกนอก จากที่เคยทรงใช้เสื่อราคาแพงก็ทรงใช้เสื่อราคาถูก

^{๒๙} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๒๘ - ๒๙

ด้วยทรงเห็นว่าก็ใช้ได้เหมือนกัน ทรงบอกว่า “*ศรีไม่ได้อยู่ที่ของ อยู่ที่ราคาถูก*” เช่นนี้ก็ทำให้พระองค์ประหยัดค่าใช้จ่ายได้มากทีเดียว ผู้ถึงพร้อมด้วย โยนิโสมนสิการที่ตระหนักถึงคุณค่าที่แท้และคุณค่าเทียมของสิ่งของที่ทรงใช้เกิดขึ้นในเวลาบ่ายของวันหนึ่งซึ่งเป็นเวลาทรงม้าหรือทรงรถ เทียวเล่น แต่วันนั้นฝนตก จึงเสด็จไปไหนไม่ได้ พระองค์รู้สึกถึงความเหงา และนอนเล่นอยู่บนเก้าอี้สำหรับนอน ทรงสอดสายพระเนตรดูนั้นดูนี่ ภายในห้องที่อยู่ ข้อความต่อไปนี้แสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพทาง สติปัญญาที่เกิดขึ้นในวันนั้น :

“...สิ่งที่เราจับอยู่ที่คร่าวแรก คือ โต๊ะขนาดกลาง ตั้งอยู่ข้างเก้าอี้ ที่เรานอน เป็นชนิดที่ตั้งกลางห้องสำหรับวางของต่าง ๆ โต๊ะตัวนั้น เราเห็นที่ห้างซ่งงามน่ารักรจริง ๆ ทั้งรูปพรรณทั้งฝีมือ ในวันนั้น ไม้พื้นโต๊ะ ที่เคยเห็นเป็นแผ่นเดียว ก็แลเห็นเป็นไม้เปลาะ ปากไม้ห่างออกโร ลวดที่ราวกับคัดขึ้นจากเนื้อไม้มันเอง ก็ปรากฏเป็นไม้หรือเส้นหวายผ่าซีก ติดเข้าผิวที่แลเห็นชัดเป็นเงาโจ่ง ก็ปรากฏเป็นแต่ทาน้ำมันให้ขึ้นผิว คราวนี้นึกถึงราคาของโต๊ะนั้น แรกซื้อกับราคาในวันนั้น อันจะพึงผิดกันมาก แต่หาได้นึกถึงประโยชน์ที่ได้ใช้โต๊ะนั้นมาโดยกาลด้วยไม่เห็นไกลกันมาก เห็นซื้อมาเสียเปล่า คราวนี้จักปรารถถึงของอื่นบรรดามีในเรือนก็เห็นเป็น เช่นนั้น แต่นั้นนึกถึงของที่ซื้อมาแล้วไม่ชอบใจ ให้คนอื่นเสีย ยิ่งเห็น น่าเสียดายมาก ตั้งแต่นั้นลงบทความเห็นอะไรอยากได้เสียได้...”^{๓๐}

^{๓๐} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๒๙

๒.๓.๗ เหตุปัจจัยแห่งการผนวชเป็นพระภิกษุ

ภายหลังได้ทรงลาสิกขาจากการเป็นสามเณรแล้ว พระองค์ทรงใช้ชีวิตตามวิถีทางแห่งบุรุษชั้นเจ้านาย เป็นเวลา ๖ ปี โดยประมาณ ทรงเรียนรู้ทั้งคติโลกและคติธรรมดังกล่าวแล้ว เฉพาะอย่างยิ่งการที่พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงพระองค์จากอบายมุขต่าง ๆ ได้โดยอาศัยความเชื่อฟัง ความนิยมส่วนพระองค์ต่อการปฏิบัติของหมอปิเตอร์เคาวัน การได้เจ้านาย กัลยาณมิตรและการที่พระองค์ได้ทรงศึกษาพระธรรมในพระพุทธศาสนา มาเป็นพื้นฐานแห่งชีวิต แสดงให้เห็นถึงพระอุปนิสัยแห่งคนผู้จะเป็นหน่อเนื้อของพระพุทธศาสนา อีกทั้งการนิมิตฝันถึงการปฏิสังขรณ์ของ สมเด็จพระอุปัชฌาย์เป็นที่ประทับใจนั้น กระตุ้นเตือนพระองค์ให้ หวนคิดถึงพระอุปัชฌาย์ จึงเสด็จเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์เพื่อพิสูจน์ ความฝันของพระองค์ว่าจะเหมือนดังฝันหรือเปล่า ผลปรากฏว่า ในการเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์ครั้งนี้ ถือเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการ เปลี่ยนแปลงในชีวิตของพระองค์ เพราะพระอุปัชฌาย์ได้ทรงต้อนรับ เป็นที่ประทับพระทัยเช่นความฝัน จึงเป็นเหตุให้เข้าเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์ บ่อยขึ้นจนเป็นคนโปรดของสมเด็จพระอุปัชฌาย์

การเสด็จเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์บ่อย ๆ เป็นโอกาสให้พระองค์ ได้รับความรู้ทั้งทางคติธรรมและทางคติโลกจากสมเด็จพระอุปัชฌาย์ การคบคนเช่นใดก็จะมีคติเหมือนกับคนเช่นนั้น พระองค์ทรงมีกัลยาณมิตร ที่มีพระอุปนิสัยสงบนิ่งและทรงคุณธรรม จึงเป็นโอกาสที่ดีที่ทำให้ พระองค์ทรงมีแบบอย่างที่ดีและทรงถือปฏิบัติตามอย่าง การที่พระองค์

ทรงมีความสนิทสนมกับสมเด็จพระอุปชฌาย์นี้ ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงได้รับพระราชดำรัสให้เป็นผู้ส่งพระราชสาส์นระหว่างพระองค์กับสมเด็จพระอุปชฌาย์ ^{๓๑} การที่พระองค์ได้มีโอกาสเสด็จเข้าวัดบ่อย ๆ ทรงเรียนรู้อรรถธรรมกับสมเด็จพระอุปชฌาย์ และศึกษาด้วยพระองค์เองบ้าง ทำให้พระองค์มีความพอพระทัยในความเป็นสมณะมากขึ้นโดยลำดับ แต่ยังไม่ทรงน้อมพระทัยในการผนวชเสียทีเดียว ด้วยเหตุผลที่ว่าถ้าผนวชในตอนอายุน้อย ความมั่นคงในด้านจิตใจยังมีไม่มากพอ เพราะได้บทรียนจากตอนผนวชเป็นสามเณรแล้ว จึงเกรงว่า ถ้าผนวชนานแล้วลาสิกขาในภายหลังจะทำให้เสียเวลาในทางฆราวาส ^{๓๒} แสดงให้เห็นว่าในพระทัยลึก ๆ ของพระองค์นั้น ถ้าได้ผนวชแล้วก็จะไม่ทรงลาสิกขาอีก

จุดเปลี่ยนแปลงในชีวิตของพระองค์จากฆราวาสวิสัยสู่สมณวิสัย ได้บังเกิดขึ้นเมื่อวันหนึ่ง กรมพระเทวะวงศ์วโรปการ ทรงลือพระองค์ต่อหน้าพระที่นั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “เป็นผู้เข้าวัด” การที่ทรงถูกลือครั้งนี้เป็นเหตุให้พระองค์ต้องเข้าผนวชในพระพุทธศาสนาจริง ๆ เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นเป็นเรื่องสำคัญและยังทรงเกลี้ยกล่อมให้พระองค์ผนวช ทั้งยังทรงอ้อเอาสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ครั้งเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นตัวอย่าง แต่พระองค์ยังไม่ทรงถวายปฏิญญาว่าจะบวชหรือไม่บวชตรง ๆ เป็นแต่กราบทูลว่า “ถ้าจะสึก จะสึกเมื่อพ้นพรรษาแรก พ้นจากนั้นไปแล้วจะไม่สึก” ^{๓๓} เมื่อพระองค์กราบทูลดังนี้ ก็เท่ากับว่า

^{๓๑} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๓๐ - ๓๑

^{๓๒} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๓๖

^{๓๓} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๔๓ - ๔๔

ทรงรับปฏิญาณว่าจะผนวชแล้ว เพราะแม้ไม่ได้ปฏิญาณว่าจะผนวชก็ตาม แต่พระองค์ทรงกราบทูลถึงการสึก ก็แสดงว่า ต้องผ่านการผนวชแล้วเท่านั้น จึงจะสึกได้ จากที่ได้ศึกษาช่วยให้ทราบต่อไปอีกว่า ปัจจัยสำคัญมีผลต่อการตัดสินใจพระทัย สู่การบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา นอกจากที่กล่าวในตอนประสูติและทรงพระเยาว์แล้ว เหตุปัจจัยปรากฏแก่พระองค์ ในขณะที่ทรงตรุณนั้น ถือว่าสำคัญพิเศษเพราะพระองค์ทรงตระหนักและพินิจพิเคราะห์ด้วยพระสติปัญญาของพระองค์เอง สรุปได้ดังนี้ คือ

๑. การได้กัลยาณมิตร ที่มีอุปนิสัยสงบมั่นคง คล้ายนักบวชหรือฤๅษี เช่น หมอปิเตอร์เคววิน หรือเป็นนักบวชอยู่แล้ว เช่น สมเด็จพระอุปัชฌาย์

๒. การนิมิตฝันถึงการปฏิสนธิ์นถารที่ประทับใจของสมเด็จพระอุปัชฌาย์

๓. การได้ทรงศึกษาธรรมแต่ยังทรงพระเยาว์และสนทนาธรรมบ่อย ๆ กับสมเด็จพระอุปัชฌาย์ เป็นการสั่งสมพระบารมีในทางคตินธรรมโดยลำดับ

๔. การสนองพระบรมราชโองการให้เกิดความใกล้ชิดคุ้นเคย ด้วยการส่งพระราชสาส์นระหว่างสมเด็จพระอุปัชฌาย์กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งนับว่าทั้งสองพระองค์ทรงเป็นกัลยาณมิตรที่ดีเยี่ยม

๕. กระแสพระราชดำรัสชักชวนให้ผนวชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อันที่จริงเหตุผลในประการสุดท้ายมีน้ำหนักมาก เพราะในระยะนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราโชบาย พัฒนาประเทศชาติในทุก ๆ ด้าน ทั้งทางคติโลก และทางคติธรรม เริ่มด้วยทรงจัดการศึกษา และการปกครองในระบบใหม่ทันสมัย เพื่อเป็น “ภูมิคุ้มกัน” ลัทธิอาณานิคมนิยมตะวันตก ราชอาณาจักรกับศาสนจักร ต้องได้รับการพัฒนาไปพร้อม ๆ กันโดยอาศัย “กำลังคนผู้มีคุณภาพ เพียงพอ” ในทางบ้านเมืองพระองค์ทรงได้กำลังคนที่เรียนจบจาก ต่างประเทศในยุโรป ส่วนกำลังคนเพื่อการพระศาสนาให้เข้มแข็ง รุ่งเรืองได้นั้นย่อมต้องมุ่งการสร้าง “ผู้มีอุปนิสัย” ทางนี้และเป็น พระบรมวงศานุวงศ์ด้วย คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์นี้ สามารถเป็นคู่พระบารมีสร้างสรรคศาสนจักรคู่กับราชอาณาจักร ในยุคแห่งความเปลี่ยนแปลงอันใหญ่หลวงนี้สืบไป

“... พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสถาปนา พระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม แลให้ทรงสมณศักดิ์ ก็เพราะ ทรงทราบชัดอยู่เป็นลำดับมาว่าพระราชภาดาพระองค์นี้ของพระองค์ จะสามารถเป็นผู้ดำรงพระบวรพุทธศาสนา ให้ประดิษฐานถาวรวัฒนา ในสยามราชอาณาจักรสืบไปได้เป็นยิ่ง...”^{๓๔}

^{๓๔} ขึ้น ยอดเศรณี อ่างแล้ว หน้า ๖๖ คำปรารภในพระบรมราชโองการในรัชกาลที่ ๖ ทรงให้ตั้ง “มหาสมณุตมาภิเชก” เลื่อนพระอิสริยยศพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ขึ้นเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ดูเพิ่มเติมความข้างล่างในอ้างอิง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติรัชส์เล่า)

๒.๓.๘ ทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา

เมื่อทรงมีพระชันษา ๒๐ ปี พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า มนุษยนาคมานพ ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๒ ตรงกับวันศุกร์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๘ ปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๔๑ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีสมเด็จพระยา ปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ และมีพระจันทโรจรัญ (จันทรังสี) วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร คณะภิกษุที่เฝ้าบสนบ พอถึงเทศกาลเข้าพรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ มาถวายพุ่มที่วัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จฯ เยือนพระองค์พร้อมทรงประเคนพุ่มแก่พระองค์และทรงกราบ ด้วยความเคารพในความเป็นพระของพระองค์ แปลกจากพระอาการ ที่ทรงแสดงแก่พระองค์อื่น ซึ่งเพียงทรงประคองอัญชลีเท่านั้น จึงทำให้ พระองค์ได้คิดตระหนักถึงการผนวชอยู่ในพระพุทธศาสนาต่อไป

คณะภิกษุที่ประทับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
เมื่อแรกทรงผนวช

(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติตรัสเล่า)

“เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็น
เจ้าอยู่หัว ทรงพระเชษฐา ทรงเป็นครูของพระองค์ ทรงกราบเช่นนี้ จึงทำให้
พระองค์ตกลงพระทัยอยู่ในเพศบรรพชิตต่อไป เหตุไม่ทรงปรารถนา
จะให้เสียความไว้วางพระราชหฤทัย และไม่ทรงปรารถนาให้ทอดพระเนตร
พระองค์ที่ทรงกราบแล้วใช้ชีวิตในเพศเป็นคฤหัสถ์อีก” ^{๓๕}

พระธรรมไตรโลก
(ฐานจาระ) วัดเทพศิรินทร์

ต่อมาทรงกระทำทัฬหิกรรมที่
แพโบสถ์ริมฝั่งวัดราชาธิวาส ในวันเสาร์
ที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๒ ^{๓๖} ตรงกับ
วันแรม ๗ ค่ำ เดือน ๒ ปีเถาะ จุลศักราช
๑๒๔๓ โดยมีพระจันทโรจรัญ (จันทรังสี)
เป็นพระอุปชฌาย์และพระธรรมไตรโลก
(ฐานจาระ) วัดเทพศิรินทร์ เป็น
พระกรรมวาจาจารย์ ^{๓๗}

^{๓๕} พระประวัติไตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๔๗ - ๔๘

^{๓๖} “ทัฬหิกรรม” คือ พิธีกรรมที่สงฆ์ประกอบขึ้นเพื่อทำการบวชมันคงยั่งยืนขึ้นอีกรอบหนึ่ง
ข้อสังเกตวันเวลาในการผนวชครั้งแรกกับการทำทัฬหิกรรมนั้น เป็นปีเดียวกัน คือ ผนวชครั้งแรก
วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๒ ส่วนในการทำทัฬหิกรรมในวันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๒
กลายเป็นว่า เมื่อดูจากวันและเดือนแล้วการทำทัฬหิกรรมได้ทำก่อนการผนวชครั้งแรก
สิ่งที่ทำครั้งแรกกลับทำทีหลัง การศึกษาตรงนี้สับสนอยู่ เมื่อสืบดูกับพระประวัติของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดย ชื่น ยอดเศรณี ก็เป็นเช่นเดียวกัน
กับที่ทรงตรัสเล่าเอาไว้ แต่ในพระประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส โดย ชื่น ยอดเศรณี มีจุดต่างไปคือ ปีจุลศักราช ๑๒๔๓ ระยะเวลาห่างกัน
สองปี สันนิษฐานว่า น่าจะมีการพิมพ์ผิดหรืออย่างไรไม่ทราบชัด ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ปีที่ทำ
ทัฬหิกรรมนั้นน่าจะเป็นปี พ.ศ. ๒๔๒๔ คืออีกสองปีต่อมาตามจุลศักราช และก็น่าจะไม่ใช่
ปีเถาะด้วย คณะผู้วิจัยเชื่อว่าวัดบวรนิเวศวิหาร และมหาวิทยาลัยราชภัฏฯ คงจะได้ทำการ
ตรวจสอบอีกครั้งหนึ่งให้เป็นหลักฐานแม่นยำขึ้น

^{๓๗} พระประวัติไตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๕๔

๒.๓.๙ พระชนม์ชีพในปัจฉิมกาล

ขอทำความเข้าใจในที่นี้ว่า งานศึกษานี้ได้ละพระประวัติตอน “มัชฌิมกาล” เลยมายังตอน “ปัจฉิมกาล” โดยยกเอาความตอน “มัชฌิมกาล” ไปกล่าวในข้อที่ ๒.๔ พระกรณียกิจ สมเด็จพระพรหมประจักษ์ด้วยพระวิญญูโรคาภายในเรือร้งมาเป็นเวลาช้านาน พระอาการของโรคกำเริบมากขึ้นหลายต่อหลายครั้ง จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๖๔ หลังจากที่ทรงฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี พระอาการของโรคก็กำเริบขึ้นอีกและได้เสด็จไปรักษาพระองค์ในจังหวัดชายทะเลภาคใต้ โดยเรือรบหลวงที่พลับพลาแหลมสน จังหวัดสงขลา โดยคณะแพทย์ถวายเป็นการรักษาอย่างใกล้ชิดและเต็มกำลัง แต่พระอาการก็ไม่ดีขึ้น จึงเสด็จกลับมายังวัดบวรนิเวศวิหารจนวาระสุดท้าย พระองค์สิ้นพระชนม์ด้วยพระอาการสงบ เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เวลา ๐๔.๓๕ น. วันอังคาร แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ ปีระกา จุลศักราช ๑๒๘๓ รวมสิริพระชันษาได้ ๖๑ ปี ๓ เดือน ๒๐ วัน เสด็จอยู่ในเพศบรรพชิต ๔๒ ปี ๑ เดือน ๖ วัน นับเวลาที่ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารได้ ๒๘ ปี ๑๐ เดือน ๔ วัน และนับแต่ที่ทรงได้รับพระมหาสมณุตมาภิเษกมาได้ ๑๐ ปี ๗ เดือน ๘ วัน^{๓๘}

^{๓๘} ขึ้น ยอดเศรณี อ่างแก้ว หน้า ๒๖๕ - ๒๖๗

พระโกศทองใหญ่ทรงพระศพ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ประดิษฐานบนพระเบญจา ในท้องพระโรงพระตำหนักเพชร
วัดบวรนิเวศวิหาร

งานพระศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ท่ามกลางคณะสงฆ์และข้าราชการ

๒.๔ พระกรณียกิจ :

๒.๔.๑ หน้าที่การงานในความรับผิดชอบก่อนผนวช

พ.ศ. ๒๔๑๙ เมื่อครั้งที่กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ตอนนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีพระชันษาได้ ๑๗ ปี ทรงได้รับฝากจากกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ให้ทรงรับธุระเป็นพ่อบุญธรรมดูแลลูกของบุตรใหญ่ของหม่อมเจ้าหญิงจรัสโสม พระองค์เป็นธิดาของชายฉกรรจ์ที่กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ทรงลาผนวช นับเป็นครั้งแรกของพระองค์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้ใหญ่ในการเกี่ยวข้องกับผู้อื่น^{๓๙} แม้จะไม่ใช่เป็นหน้าที่การงานที่ทรงรับผิดชอบในทางราชการ แต่ก็ทำหน้าที่ที่ทรงกระทำต่อพระญาติ ภาระหน้าที่ที่ทรงได้รับอีกประการหนึ่งเป็นผลมาจากการผนวชของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ คือ ได้รับรับสั่งให้ดูแลกิจการงานในส่วนของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ในหน้าที่ของช่างสนะ คือ ช่างเย็บผู้ชาย ทรงกระทำทั้งที่ไม่เคยงานมาก่อน แต่ก็ทรงทำสำเร็จจนเป็นที่พอพระทัย^{๔๐}

^{๓๙} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๓๗

^{๔๐} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๓๗

พ.ศ. ๒๔๒๐ เมื่อพระองค์ทรงมีพระชันษาได้ ๑๘ ปี ทรงเข้ารับราชการประจำในกรมราชเลขา มีหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานสารบบฎีกา หรือทรงรับราชการเป็นราชเลขานุการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๔๑} การทำงานในตำแหน่งราชเลขานุการดังกล่าว ทรงได้รับเสมีนจากอธิบดีกรมราชเลขา คือ กรมพระนเรศวรฤทธิธมา ๒ คน คือ พระยาศรีสุนทรโวหาร ตอนยังเป็นนายกมล และนายเจิมผู้เป็นน้องของนายกมล^{๔๒} ในการรับราชการของพระองค์ในขณะนั้น ไม่ได้รับเงินเดือนเลย ประมาณสองปีทำงาน แต่พระองค์ก็ไม่ทรงเดือดร้อนเพราะเรื่องนี้ ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงทำราชการด้วยความรักดี ทำด้วยน้ำใจ เป็นการไม่อยู่เปล่าโดยไม่ได้ทำอะไร ทั้งในการทรงงานยังได้รับการสนทนสมจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโดยเฉพาะในขณะนั้น พระองค์ก็ยังทรงอยู่กับยาย จึงไม่มีความจำเป็นใช้เงินเท่าไร เพราะยายจะเป็นผู้ดูแลเรื่องนี้อยู่แล้ว^{๔๓}

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบว่าพระองค์เป็นผู้เข้าวัด คือ ทรงฝึกไฟในทางคติธรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพระกระณียกิจด้านนี้มากขึ้นและมีราชการในทางนี้เพิ่มขึ้นด้วย เช่น ทรงรับสั่งให้พระองค์เชิญพระกระแสน้ำส่งมากราบทูลสมเด็จพระอุปถัมภ์ เชิญพระราชหัตถเลขา โปรดเกล้าฯ ให้มีหน้าที่ดูแลการจารึกอักษรต่าง ๆ ในแผ่นศิลา และติดศิลาจารึกนั้นในงานฉลองวัดนิเวศธรรมประวัติ เกาะบางปะอิน เป็นต้น^{๔๔}

^{๔๑} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๓๙

^{๔๒} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๔๐

^{๔๓} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๔๓

^{๔๔} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๔๔

๒.๔.๒ หน้าที่การงานในความรับผิดชอบขณะทรงผนวช

๒.๔.๒.๑ ทรงวางระเบียบในการปกครองวัด ถีวัดบวร นิเวศวิหารเป็นวัดต้นแบบ

พ.ศ. ๒๔๓๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร สืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นอธิบดีสงฆ์ จึงทรงวางระเบียบจัดการปกครองวัดขึ้นใหม่ สรุปได้ดังนี้

๑. ทรงตั้งกรรมการสงฆ์เพื่อเป็นที่ปรึกษาบริหารจัดการภายในวัด โดยความเห็นชอบของมติสงฆ์

๒. ทรงจัดให้พระกรรมการสงฆ์เป็นเจ้าหน้าที่ดำเนินกิจการของวัด โดยแยกออกเป็นแผนกเพิ่มเติมจากที่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดวางไว้ คือ เจ้าหน้าที่รักษาปูชนียวัตถุ เจ้าหน้าที่รักษาพระอาราม เจ้าหน้าที่ดูแลการนวรรรม เจ้าหน้าที่ดูแลการศึกษา

๓. ทรงจัดหน้าที่อุปฐากวัด โดยให้ทำบัญชีรายชื่อคนเช่า และจำนวนผู้เช่าให้เป็นหลักฐาน ตรวจสอบได้ จัดให้มีบัญชีรายรับรายจ่าย และมีไวยาวัจกรเป็นผู้ดำเนินการ

๔. ทรงประทานค่าบำรุงแก่พระผู้ที่ทำหน้าที่ของสงฆ์ เรียกว่า นิตยภัต ส่วนคฤหัสถ์ ที่ช่วยเหลือกิจการของวัดก็ทรงให้ได้รับการเกื้อกูลตามสมควร

๕. ทรงให้จัดทะเบียนภิกษุสามเณร เด็กวัด ผู้อุปฐากภิกษุสามเณร ผู้อยู่ประจำและผู้อาศัยชั่วคราว

๖. ทรงสำรวจตรวจสอบบัญชีของวัดให้ตรงตามเป็นจริง
๗. ทรงจัดระบบการรักษาหอพระไตรปิฎกให้เข้มงวดมากขึ้น

๘. ทรงจัดสอนภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ ให้ได้เรียนพระธรรมวินัยในภาษาไทย เป็นการส่วนพระองค์ในฐานะที่เป็นพระอุปัชฌาย์ จากนั้นก็ทรงขยายการศึกษาไปถึงภิกษุสามเณรที่บวชอยู่นานแล้ว จนกระทั่งจัดเป็นการเรียนขั้นพื้นฐาน เป็นแบบอย่างให้แก่วัดธรรมยุตอื่น ๆ จนมีผู้เรียนทั่วไปทุกนิกายในกาลต่อมา ทรงเปิดเป็นประโยชน์คุณธรรมสอบในสนามหลวง และในสนามมณฑลต่างจังหวัด

๙. ทรงจัดให้ภิกษุสามเณร ที่ยังสวดมนต์ไม่จบตามหลักสูตรท่องสวดมนต์ มีการซ้อมสวดมนต์ในพรรษาทุกวัน เว้นวันพระ และหัดให้ออกเสียงอักขระให้ถูกต้อง

๑๐. ทรงจัดให้ภิกษุผู้มีพรรษาต่ำกว่า ๕ ที่เรียนจบด้านพระธรรมวินัยแล้ว มาเรียนบาลีทั้งหมด เพราะก่อนหน้านี้ การเรียนบาลียังไม่ได้เป็นการบังคับ ซึ่งพระองค์ทั้งทรงสอนเองและให้ลูกศิษย์ที่เรียนกับพระองค์แล้วช่วยสอนด้วย

๑๑. ทรงจัดตั้งมหาหมกุฎราชวิทยาลัย โดยพระบรมราชานุญาต

๑๒. ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์และสำนักพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัยขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหารสืบจากพระราชบิดา (พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหามงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

๑๓. ทรงจัดการเรียนการสอน ทั้งหนังสือไทยและความรู้ในศาสตร์อื่นควบคู่กันไปในโรงเรียนมหามกุฏราชวิทยาลัย ตามหลักสูตรของวิทยาลัยที่ตั้งขึ้นเพื่อชักจูงให้เข้าเรียนนักธรรมและภาษาบาลี ต่อมาเพื่อเอกภาพในการศึกษาของชาติทรงใช้หลักสูตรของกรมศึกษาธิการแทนและโอนให้กรมศึกษาจัดเป็นโรงเรียนรัฐบาล ภายหลังจากที่ทรงจัดการศึกษาแห่งชาติในหัวเมืองบรรลุผลสำเร็จแล้วตามพระบรมราชประสงค์

๑๔. ทรงจัดตั้ง “กองทุนนอน - บุญนิธิ” ของวิทยาลัยขึ้นเพื่อเป็นกำลังใช้จ่ายในการบริหารจัดการในวิทยาลัย โดยคณะกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ ได้ช่วยกันชักชวนผู้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์เป็นทุน ซึ่งได้รับการจัดตั้งเป็น “มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย” ในเวลาต่อมา

๑๕. ทรงฝึกรบมพระธรรมกถึกขึ้น จนสามารถแสดงธรรมเทศนาด้วยปากเปล่าและแต่งเรื่องขึ้นเองได้และได้จัดพิมพ์เรื่องที่ทรงแต่งขึ้นในขณะนั้นใน “หนังสือธรรมจักษุและธรรมสมบัติ” ของมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่พระองค์ทรงดำริขึ้น

๑๖. ทรงอำนวยการจัดพิมพ์หนังสือด้านพระศาสนา เฉพาะเรื่อง เพื่อแจกตามโอกาสอันควร และทรงพิมพ์ลงในหนังสือธรรมจักษุและธรรมสมบัติของมหามกุฏราชวิทยาลัย

๑๗. ทรงจัดตั้ง การฟังธรรมสำหรับเด็กวัดขึ้นในวันธัมมัสสวนะปกติ เวลาค่ำ โปรดให้สวดนัมัสการพระรัตนตรัย รับศีล ๕ และฟังการอบรมสั่งสอน

๑๘. ทรงกำหนดให้มีการไหว้ครูปายายในวันที่ ๑๑ มกราคม ของทุกปี ซึ่งก่อนหน้านั้น มีการจัดขึ้นสามปีหนึ่งครั้ง ^{๔๕}

^{๔๕} ดู ขึ้น ยอดเศรณี อ้างแล้ว หน้า ๔๑ - ๔๖

ตำหนักกลาง เคยเป็นที่ประทับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
ภายหลังใช้เป็นที่ตั้งสำนักงานมหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อแรกตั้ง
ต่อมาเป็นสำนักงานคณะกรรมการ
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติตรัสเล่า)

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย สร้างเมื่อครั้ง
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ยังทรงผนวชและทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของพระตำหนักเพชร
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติตรัสเล่า)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบัวจวบเบญจมา

๒.๔.๒.๒ ทรงดำเนินการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์เสนาสนะและถาวรวัตถุ ในรัชกาลที่ ๕

พระกรณียกิจในฐานะเป็นอธิบดีสงฆ์แห่งบวรนิเวศวิหาร พระองค์ได้ทรงดำเนินการก่อสร้างและปรับปรุงเสนาสนะและถาวรวัตถุในพระอารามเป็นอันมาก ในรัชกาลที่ ๕ สรุปได้ดังนี้ คือ

พ.ศ. ๒๔๓๙ หลังจากทรงครองวัดได้ ๔ ปี ทรงให้ดำเนินการก่อสร้างกุฏิ “ปัญจขบเบญจมา” โดยทุนทรัพย์ของพระองค์เจ้าหญิงปัญจขบเบญจมา พระกนิษฐภคินีของพระองค์ที่ได้อุทิศประทานไว้

พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงอำนวยการให้มีการขุดซ่อมคูคลองและซ่อมเขื่อนริมคูคลองในเขตวัด และให้ทำประตูน้ำสำหรับขังน้ำในคูเพื่อพอใช้ในวัดด้วย โดยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนนครราชสีมา เป็นผู้ประทานทุนทรัพย์ในการบำรุง

พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงให้รื้อตึกแถวริมถนนลิบสามห้าง ซึ่งสร้างไว้แต่รัชกาลที่ ๔ สำหรับเก็บค่าเช่าบำรุงพระอารามนั้น แล้วทรงสร้างขึ้นมาใหม่

พ.ศ. ๒๔๕๐ ทรงให้เจาะบ่อน้ำบาดาล ตั้งถังน้ำ ฝังก่อ และตั้งเครื่องสูบน้ำเพื่อไว้ใช้ภายในวัด เพราะในเวลานั้นยังไม่ได้สร้างประปาสำหรับพระนคร

พ.ศ. ๒๔๕๑ โปรดให้ซ่อมศาลาการเปรียญทั้งหลัง

พ.ศ. ๒๔๕๒ ทรงให้ย้ายพลับพลาซึ่งอยู่ริมกำแพงนอกวัดด้านตะวันตก ซึ่งใช้เป็นที่พักในงานพระเมรุตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มาปลูกเป็นศาลา ๒ หลังข้างพระอุโบสถ ทรงให้ซ่อมและต่อมุขศาลาทางด้านตะวันตกของพระอุโบสถเพื่อเป็นประดิษฐานศิลารอยพระพุทธรบาท ซึ่งสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พลเสพ ทรงได้มาจากจังหวัดชัยนาท ซึ่งประดิษฐานที่วัดบวรสถานสุทธาวาสในพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งจะย้ายมาไว้ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

พระอุโบสถและพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร ครึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
พลับพลาที่เห็น ภายหลังย้ายไปปลูกเป็นศาลาแดง ๒ หลังหน้าพระอุโบสถ

(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติตรัสเล่า)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ประทับยืนใกล้สิงโตหิน หน้าพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
ซึ่งยังไม่มีศาลาแดง

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖

๒.๔.๒.๒ ทรงดำเนินการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์เสนาสนะและถาวรวัตถุในรัชกาลที่ ๖

พระกรณียกิจที่ทรงทำในรัชกาลที่ ๖ ในด้านการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์เสนาสนะถาวรวัตถุ และพระอาราม สรุปได้ดังนี้ คือ

พ.ศ. ๒๔๕๓ ทรงให้ปฏิพื้นศาลาใหม่ตลอดลานวัด ตอนพระอุโบสถ พระเจดีย์ และพระวิหารพระศาสดา และทรงให้ซ่อมศาลาในบริเวณกำแพงแก้วรอบพระอุโบสถด้วย

พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงให้ซ่อมตำหนักทรงพรตใหม่ทั้งหลัง

พ.ศ. ๒๔๕๕ ทรงให้ซ่อมบริเวณพระอุโบสถหลายอย่าง คือ

- ซ่อมซุ้มประตูวัดข้างหน้าพระอุโบสถ
- ซ่อมซุ้มประตูหน้าต่างพระอุโบสถและทำบานกระฉกติดหน้าต่างทางด้านนอก
- แก่หอร่องขังน้ำสองข้างพระอุโบสถ
- ซ่อมเจดีย์โอบกปูนใหม่และติดสายล่อฟ้า
- ย้ายพลับพลาสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ จากริมคลองข้างหน้าวัดไปปลูกใหม่ในบริเวณตำหนักจันทร์
- ทรงสร้างตึกโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร (ภายหลังไม่ได้ใช้เป็นโรงเรียนแต่ใช้เป็นสมาคมโทรแห่งประเทศไทยและเป็นที่จำหน่ายหนังสือของมหามกุฏราชวิทยาลัย)

พ.ศ. ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ริ้วโรงพิมพ์ที่ตั้งอยู่หน้าพระตำหนักเดิมริมคูออก และโปรดให้สร้างพระตำหนักถวายเป็นท้องพระโรง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ขึ้นตรงที่ตั้งโรงพิมพ์ พระราชทานนามว่า “ตำหนักเพชร” และสร้างกำแพงซุ้มประตูริมถนนพระสุเมรุทางด้านหน้าพระตำหนัก

พระตำหนักเพชรปัจจุบัน
(ที่มาภาพ : หนังสือนำชมกรุงรัตนโกสินทร์)

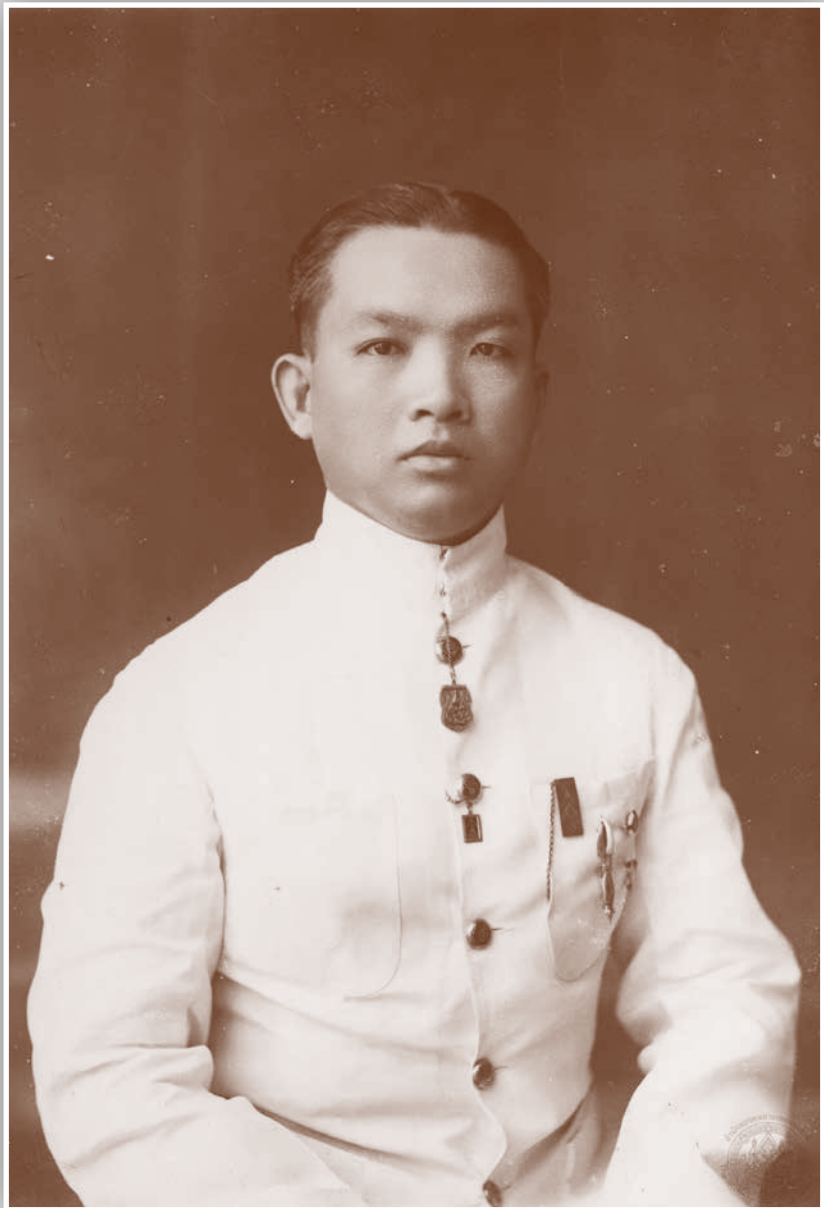
พ.ศ. ๒๔๕๗ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานบรมราชานุญาตให้รื้อกำแพงพระนครช่วงที่บังโรงเรียนออก แล้วสร้างกำแพงรั้วโรงเรียนด้วยทุนทรัพย์ของวัดบวรนิเวศวิหารอีกส่วนหนึ่ง

พ.ศ. ๒๔๕๘ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมวัดรั้วชีสุทธาวาสเข้ากับวัดบวรนิเวศวิหาร และเรียกชื่อรวมว่า วัดบวรนิเวศวิหาร เพราะทรงเห็นว่า วัดรั้วชีสุทธาวาสนั้น ทрудโถมลงทุกทีเหตุไม่มีกำลังในการปฏิสังขรณ์ เมื่อรวมวัดรั้วชีสุทธาวาส เข้ากับวัดบวรนิเวศวิหารแล้ว สมเด็จฯ โปรดให้รื้อกุฏิไม้เดิมใน วัดรั้วชีสุทธาวาสมาปรับปรุงเป็นกุฏิใหม่ขึ้นในเขตวัดรั้วชีสุทธาวาสเดิม ซึ่งบัดนี้เรียกว่า “คณะรั้วชี” เป็นที่พำนักของพระภิกษุสามเณร เรียนพระปริยัติธรรม

ทรงสร้างกุฏิขึ้นใหม่เป็น ๓ หมู่เรียงจากริมคูวัดทางทิศตะวันตก ของคณะรั้วชีไปจนถึงริมคูวัดด้านทิศตะวันออก หมู่ทางทิศตะวันตก ทาสีเหลือง หมู่กลางทาสีแดง หมู่ทางทิศตะวันตกทาสีน้ำเงิน ทรงสร้างตึก ชั้นเดียวสำหรับใช้เป็นโรงเรียนในบริเวณนอกริมคูคณะรั้วชี ทางด้าน ทิศตะวันออก ขึ้นใหม่ ๒ หลัง ด้วยทุนทรัพย์ที่พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าอรพินท์เพ็ญภาคทรงบริจาค ทรงขนานนามว่า “ตึกอรพินท์” และด้วยทุนทรัพย์ที่พระยาศรีบัญชา สร้างอุทิศแก่บิดา (หลวงดำรงธรรมสาร (มี ธรรมมาชีวะ) ทรงขนานนามว่า “ตึกดำรงธรรม”) ตึกทั้งสองภายหลัง ได้รื้อสร้างให้เป็นอาคารทรงไทย ๔ ชั้น เรียกว่าอาคาร “วชิรญาณวงศ์” ในปี ๒๕๐๗

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรพินท์เพ็ญภาค

พระยาศรีบัญชา (ทวน ธรรมาชีวะ)

พระรูปหล่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
ประดิษฐานภายในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๕๙ มีพระราชพิธีหล่อรูปสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ที่วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. ๒๔๖๐ ทรงขอม พระปั้นหย่าอีกครั้งหนึ่ง และทรงให้ต่อท่อน้ำประปา ตลอดบริเวณ วัดบวรนิเวศวิหารจนถึงคณะรังษี โดยมีคุณหญิงเฟื่อน อนุกุลสยามกิจ (ต้นกิมแจ่ง) ได้บริจาคทรัพย์ค่าใช้จ่ายทั้งหมดพร้อมรับเสี้ยวน้ำค่าประปา ที่ใช้ภายในวัดตลอดอายุ พ.ศ. ๒๔๖๒ ทรงสร้างเขื่อนและคูคณะรังษี และทำกำแพงประตูทางด้านหน้าวัดริมถนนพระสุเมรุ ตั้งแต่ ตึกแถวหน้าวัด^{๔๖} ตลอดไปจนถึงริมคูคณะรังษีด้านทิศตะวันออก

พ.ศ. ๒๔๖๓ ทรงขอมศาลาหน้าพระอุโบสถสองหลัง^{๔๗}

ในการก่อสร้างเสนาสนะและถาวรวัตถุ และปฏิสังขรณ์สิ่งก่อสร้าง ในพระอารามทั้งในรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ พระองค์ทรงดำเนิน พระกรณียกิจอย่างต่อเนื่อง ควบคู่ไปกับการบริหารจัดการด้านการศึกษาธรรม ในด้านการเผยแผ่พระสัทธรรมไปด้วย นับว่าทรงมีพระปรีชาสามารถ รอบด้าน เป็นผลให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองสืบต่อมาถึงอนุชนรุ่นหลัง ได้ศึกษาพระสัทธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้ทรงพัฒนาวัดบวรนิเวศวิหาร ให้เจริญรุดหน้าเป็นวัดต้นแบบมาจนตราบทุกวันนี้

^{๔๖} ภายหลังได้รื้อแล้วสร้างกำแพงเชื่อมต่อกับกำแพงเดิมตลอดและสร้างประตูใหญ่อีก ๑ ประตู ตรงกับอาคาร ภ.ป.ร. ใน พ.ศ. ๒๕๑๓

^{๔๗} ขึ้น ยอดเศรณี อ่างแล้ว หน้า ๖๓ - ๘๐

๒.๔.๓ พระกรณียกิจสำคัญที่เกี่ยวกับพระเจ้าอยู่หัว

พ.ศ. ๒๔๔๗ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พ.ศ. ๒๔๖๐ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ครั้งทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ

๒.๔.๔ พระกรณียกิจพิเศษ

เป็นพระกรณียกิจทางการศึกษา ทั้งการศึกษาของชาติในหัวเมืองและการศึกษาของคณะสงฆ์ ตลอดจนพระกรณียกิจทางการปกครองบริหารคณะสงฆ์ จะได้กล่าวในรายละเอียดในบทที่ ๓ ตามลำดับต่อไป

๒.๔.๕ พระอิสริยยศ

พ.ศ. ๒๔๑๙ ทรงได้รับพระราชทานพานทอง และดวงตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์หัตถียจุลจอมเกล้า พร้อมกับกรมพระสมมตอมรพันธุ์ และในปีเดียวกันนั้น ก็ทรงได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำลงยาราชาวดี^{๔๘}

พ.ศ. ๒๔๒๔^{๔๙} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมฝ่ายบรมพิชิตที่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ในวันพฤหัสบดี ที่ ๑๓ มีนาคม แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๔๓^{๕๐}

^{๔๘} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๓๘

^{๔๙} ปี พ.ศ. ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมนี้ มีความไม่สอดคล้องกันระหว่างปี พ.ศ. ที่ทรงตรัสเล่าในพระประวัติตรัสเล่ากับพระประวัติฯ โดยท่านอาจารย์ ชื่น ยอดเสริม กล่าวคือ ในพระประวัติตรัสเล่า ระบุเป็น พ.ศ. ๒๔๒๔ แต่ในพระประวัติฯ โดยท่านอาจารย์ ชื่น ยอดเสริม ระบุเป็น พ.ศ. ๒๔๒๕ ส่วนปีจุลศักราช วันเดือน ตรงกัน อีกทั้งคำในประกาศก็ระบุเป็น พ.ศ. ๒๔๒๔ - คณะวิจัย

^{๕๐} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า ๗๕ - ๗๗

พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนสมณศักดิ์ เป็นสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่แห่งคณะธรรมยุติกนิกาย ^{๕๑}

พ.ศ. ๒๔๔๙ ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเลื่อน พระเกียรติยศของพระองค์ขึ้นเป็น พระองค์เจ้าต่างผู้ใหญ่ตามฝ่าย ราชตระกูล ที่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวรโรรส

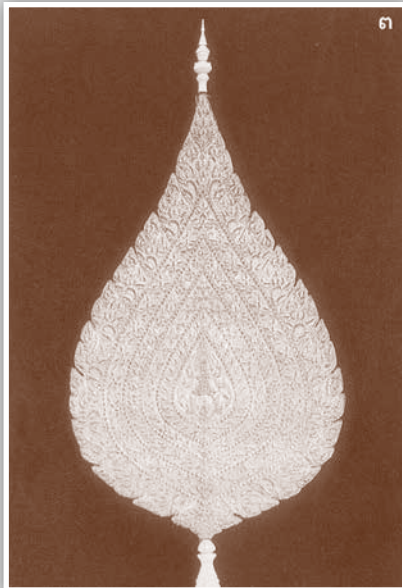
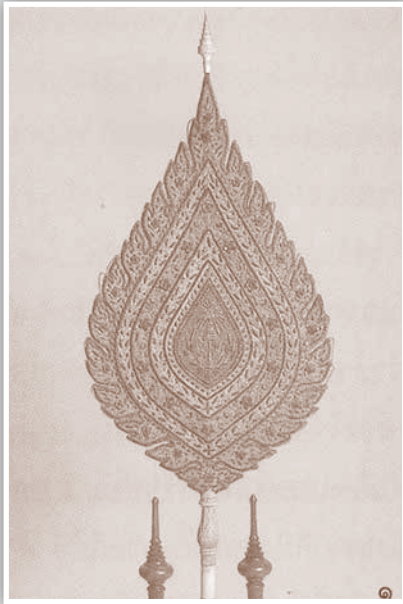
พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง “มหาสมณุตมาภิเชก” เลื่อนพระเกียรติยศ ขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และ เลื่อนสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ คณะธรรมยุติกนิกายและองค์พระประมุขพระสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร ^{๕๒}

^{๕๑} ชื่น ยอดเศรณี อ่างแก้ว หน้า ๓๖ - ๔๐

^{๕๒} ชื่น ยอดเศรณี อ่างแก้ว หน้า ๖๓

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายน้ำสรงในพระราชพิธีสมณุตมาภิเษก
เลื่อนพระอิสริยยศ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส สุนทรพรตวิสุทธิพรหมจรรย์
วิมลศีลขันธธรรมวรยุต ศรีวิสุทธิคณานุนายก สาสนดิลกธรรมานูวาทย์ บริษัทนารถสมณุตมบรมพิตร
วันที่ ๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๔๙

พัตยศสมณศักดิ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
เมื่อทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่น กรมหลวง กรมพระยา และเจ้าคณะใหญ่
คณะธรรมยุต ตามลำดับ
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติศรีเสอ)

นวโกวาท

[หลักสุดท้ายนักธรรมชั้นตรี]

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ทรงแต่ง

พิมพ์ครั้งที่ ๒๒/๒๕๐๐

จำนวน ๓๐๐,๐๐๐ ฉบับ

ตีพิมพ์

เป็นขอ

มหาบัณฑิตวิทยาลัย

๒/๕๓

(ตีงบาทห้าสิบสี่สตางค์)

๒.๕ งานด้านวิชาการและพระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อทรงพระชนม์อยู่ ได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจที่เป็นประโยชน์แก่พระศาสนา และประเทศชาติมากมายเกินที่จะศึกษาให้ละเอียดครบถ้วนได้ในงานวิจัยนี้ จึงได้เลือกศึกษาเฉพาะแนวพระดำริในด้านการศึกษาและด้านการปกครองบริหารเท่านั้น ซึ่งแนวพระดำริทั้งสองด้านนี้เป็นผลงานของพระองค์ที่อำนวยประโยชน์ใหญ่หลวงตกทอดมาถึงอนุชนตราบเท่าทุกวันนี้ ในที่นี้จะขอศึกษาและนำเสนอเพียงรวบรวมผลงานด้านวิชาการและงานพระนิพนธ์ของพระองค์ท่านไว้เพื่อให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพและพระปรีชาสามารถ ส่วนหนึ่งทางการศึกษาและการปกครองบริหารของพระองค์ ดังจะกล่าวรายละเอียดในบทที่ ๓

งานวิชาการและพระนิพนธ์ของพระองค์ถือเป็นผลงานอมตะสำคัญ มีหลายประเภท ทั้งทางคติธรรมและทางคดีโลก ซึ่งนักปราชญ์ทั้งหลาย ทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ต่างให้การยกย่องเทิดทูนถวายเกียรติแด่พระองค์ว่า ทรงพระปรีชาอันเลิศล้ำพระองค์หนึ่งแห่ง “ปรีชาญาณสยาม” ^{๕๓} ทรงรอบรู้พระธรรมวินัยอย่างแตกฉาน ทั้งมีพระปรีชาสามารถที่จะทรงนำอรรถธรรมที่ลึกซึ้งสุขุมคัมภีรภาพมาเผยแผ่แก่ประชาชนได้แจ่มชัด ความอันใดที่เข้าใจยาก ก็ทรงอธิบายให้เข้าใจง่าย โดยเฉพาะงานพระนิพนธ์ที่เป็นหลักสูตรแบบเรียนประเภทต่าง ๆ ได้อำนวยประโยชน์อย่างมหาศาลแก่นักศึกษา ทำให้นักศึกษาได้รู้ในสิ่งที่ยังไม่รู้ได้เห็นในสิ่งที่ยังไม่เคยเห็น เข้าใจในสิ่งที่ยังสงสัย ทรงมีคุณูปการอันยิ่งใหญ่ต่อการพัฒนาการศึกษาของชาติและของคณะสงฆ์จนตราบเท่าทุกวันนี้ พระเกียรติคุณข้อนี้น้อมเป็นที่ปรากฏแก่ใจของผู้ถือเอาประโยชน์จากผลงานในพระองค์ทั่วกัน จึงขอสรุปเป็นประเภทและจำนวนที่พบได้ไว้ดังนี้

^{๕๓} ศึกษาความละเอียดใน ศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์และคณะ : ปรีชาญาณสยาม : บทวิเคราะห์ด้านการศึกษา โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ ๒๕๔๑
หน้า ๑๖๓ - ๒๒๘

๒.๕.๑ พระนิพนธ์ภาษาไทย

๒.๕.๑.๑ ประเภทแบบเรียน อาทิ หนังสืออนุวโกวาท
วินัยมุข เล่ม ๑ - ๒ - ๓ ธรรมวิภาค ธรรมวิจารณ์ พุทธประวัติ

๒.๕.๑.๒ ประเภทพระธรรมเทศนามีประมาณ ๗๔ เรื่อง
อาทิ สังเวชนิบาทยกถา พุทธอุทานกถา สัปบุริสธัมมกถา

๒.๕.๑.๓ ประเภทพระโอวาทและธรรมกถา ประมาณ
๖๗ เรื่อง อาทิ พระโอวาทกำลัง ๔ ประการของผู้ครองเรือน ธรรมกถา
ประทานแก่ราชกุมาร

๒.๕.๑.๔ ประเภทศราทธพรตเทศนาอาทิสติสัมปัญญูกถา
ในการพระกุศลอุทิศถวาย ร.๕ ธรรมจักขุ เล่ม ๑๗

๒.๕.๑.๕ ประเภทธรรมคติและเบ็ดเตล็ด อาทิ หลักของ
ผู้มุ่งก้าวหน้า อรรถศาสน์ เล่ม ๑ - ๒

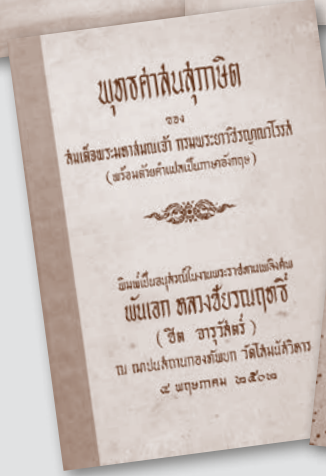
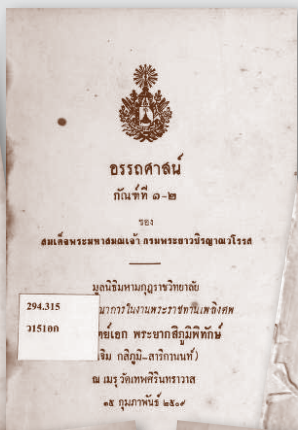
๒.๕.๑.๖ ประเภทเกี่ยวกับการศึกษา อาทิ พระมติ
ในการจัดการศึกษาของกุลบุตร คำแนะนำเรื่องจัดการโรงเรียนตามวัด
สยามไวยากรณ์

๒.๕.๑.๗ ประเภทเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ อาทิ
โคลงลิลิต เรื่อง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช
คำแปลรายงานตรวจพระอาการฯ คำถวายพระพร

๒.๕.๑.๘ ประเภทประวัติศาสตร์และโบราณคดี อาทิ
พงศาวดารสยาม ตำนานประเทศไทย ข้อความในตำนานเมืองเชียงใหม่

๒.๕.๑.๙ ประเภทอักษรศาสตร์ อาทิ พระดำรัสปรารภ
แบบอักษรไทยที่ใช้สำหรับบาลี วิธีใช้อักษรในภาษามครเทียบภาษาสันสกฤต
วิธีแสดงไวยากรณ์ของตันติภาษา

๒.๕.๑.๑๐ ประเภทเกี่ยวกับการคณะสงฆ์ อาทิ ข้อความ
ที่ยกขึ้นปรึกษาและตกลงกันในที่ประชุมผู้อำนวยการศึกษาหัวเมือง
แถลงการณ์คณะสงฆ์

พระนิพนธ์และผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๒.๕.๒ พระนิพนธ์ภาษาบาลี

๒.๕.๒.๑ ประเภททรงพระนิพนธ์ ประมาณ ๗ เรื่อง อาทิ มนการสิทธิคาถา (โย จกขุมา) มนต์สำหรับเรือพระที่นั่งยนต์ คชมนต์

๒.๕.๒.๒ ประเภททรงชำระ ประมาณ ๑๓ เรื่อง อาทิ พระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎก ปฐมสมนต์ปาสาทิกา

๒.๕.๒.๓ ประเภททรงแปล อาทิ กาลามสูตร นาถกรณฉัมมสูตร ภัททิยสูตร

๒.๕.๒.๔ ประเภททรงวรรณนา อาทิ วรรณนากาลามสูตร วรรณนาสี่ทสูตร วรรณนาจุนทสูตร

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๒.๖ วิเคราะห์สรุปพระอุปนิสัยสู่ความสำเร็จ

พระประวัติ พระกรณียกิจ พระจริยาวัตร และผลงานของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีข้อที่น่าสนใจและ น่าศึกษาอีกมาก โดยเฉพาะพระกรณียกิจที่ทรงประกอบเพื่อคุณประโยชน์ แก่พระศาสนาและประเทศชาติเป็นอเนกอนันต์ดังผลงานปรากฏเป็นที่ประจักษ์สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

พระปรีชาสามารถและพระอัจฉริยภาพในพระดำริการทรงงาน และดำเนินพระกรณียกิจในด้านการศึกษา การปกครองและอื่น ๆ ได้อย่าง มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลอันใหญ่หลวงนั้น ถ้าวิเคราะห์ตามหลัก พุทธปรัชญาจากการที่ได้ศึกษาพระประวัติของพระองค์ ได้พบคุณสมบัติ เป็นเหตุปัจจัยช่วยให้พระองค์ได้ทรงทำคุณานุคุณแก่ชาติและพระศาสนา พอประมวลได้ ดังนี้

๑. ความมีพระบารมีสั่งสมมาก่อน (บุพเพกตปุญญตา)

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร ทรงถือกำเนิดในราชินิกุลในพระบรมราชจักรีวงศ์ ย่อมแสดงให้เห็นแล้วว่า ทรงพระบุญญาธิการที่ได้สั่งสมไว้ เป็นผู้ที่สว่างมาโดยแท้และได้ดำเนินพระกรณียกิจ มีพระจริยาวัตรที่งดงาม จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้สว่างไป เรียกว่า สว่างมาแล้วสว่างไป

๒. การได้อยู่ในสถานที่ที่เหมาะสม (ปฏิรูปเทสवास)

การดำเนินชีวิตในพระราชวัง ย่อมไม่มีสถานที่ใดในโลกมนุษย์ จะเปรียบเทียบกับถึงความสมบูรณ์พร้อมที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาทุกด้าน อาทิ ด้านการศึกษา และการดำเนินชีวิตด้านอื่น ๆ ความวิตกกังวลในเรื่องปัจจัยการครองชีพไม่พียงมี ความพร้อมด้วยปัจจัยที่จำเป็นเหล่านี้ทำให้พระองค์จึงทรงมี “พระกวีลึง” ในการสร้างสรรค์พัฒนาผลงานอย่างอเนกอนันต์

๓. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตรตา)

นอกจากที่ทรงถือกำเนิดในราชินิกุล ซึ่งเป็นแหล่งความรู้ที่ดี เป็นกัลยาณมิตรที่ให้โอกาสในการเรียนรู้ที่เหนือกว่าบุคคลอื่นอีกมากแล้ว อาศัยรากฐานที่ดีเยี่ยมนี้ พระองค์จึงมีโอกาสได้เรียนรู้ยิ่งขึ้น เพราะได้คบกับบุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตรที่หล่อหลอมกลม่อมเกล้าพระอุปนิสัยและให้การศึกษาเริ่มต้นแต่พระราชบิดา จนถึงคณะครูอาจารย์ทั้งที่เป็นคฤหัสถ์ และเป็นพระภิกษุ ทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวต่างประเทศ

๔. การเข้าไปอยู่ใกล้กับสัตบุรุษ (สัปบุริสุปัสสยะ)

พระอุปัชฌาย์ส่วนพระองค์ชอบที่จะเข้าไปหา เข้าไปอยู่ใกล้ผู้รู้ นักปราชญ์ เพื่อศึกษาหาความรู้ เพราะลำพังแต่มีกัลยาณมิตรแล้วแต่ไม่เข้าไปใกล้เพื่อเรียนรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์ ย่อมสูญเสียโอกาสอันเป็นคุณอย่างยิ่ง เห็นได้จากการที่พระองค์ก่อนที่จะทรงผนวชเป็นพระภิกษุนั้น ได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์ หลังจากที่ทรงฝันว่าได้เข้าไปเฝ้าและได้รับการปฏิสังขารเป็นที่ประทับพระทัย จากนั้นจึงเสด็จไปมหาสุจจนเป็นที่สนทนสนม ทำให้พระองค์ได้โอกาสเล่าเรียนโหราศาสตร์ อ่านหนังสือธรรมตามอย่างสมเด็จพระอุปัชฌาย์

๕. ความถึงพร้อมด้วยแรงจูงใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ (ฉันทัมปทา)

พระองค์ทรงถึงพร้อมด้วยแรงจูงใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ ทรงสร้างสรรค์ผลงานนานัปการเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติและพระศาสนา การที่จะสร้างสรรค์ผลงาน ด้วยอาศัยแต่การมีบุญญาบารมีที่สั่งสมไว้ การได้อยู่ในสถานที่ที่เหมาะสม มีกัลยาณมิตร และเข้าไปหาสัตบุรุษ แต่ไม่มีแรงจูงใจในการเรียนรู้รักที่จะเรียนใฝ่รู้ใฝ่คิดใฝ่ทำ อาจสมประสงค์ได้ หากแต่พระองค์ทรงมีความรักในการเรียนรู้ในสิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เข้าใจ ใฝ่รู้ให้เข้าใจทั้งด้วยพระองค์เองและโดยปรึกษาหาความรู้จากผู้รู้อื่น ๆ

๖. การตั้งตนไว้ในแนวทางที่ถูกต้องเหมาะสมและดีงาม (อัตตสัมมาปณิธิ)

พระองค์ทรงวางพระองค์เองในทางที่ถูกต้องเหมาะสมดีงาม มาโดยตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ ทรงทำในสิ่งที่ควรทำ ทรงวิเคราะห์ สังเคราะห์เลือกสรรสิ่งที่ได้เรียนรู้จากแหล่งความรู้มาใช้ให้เป็นประโยชน์ ทั้งแก่พระองค์เองและแก่ส่วนรวม โดยเฉพาะการที่พระองค์ทรงกลับพระองค์ กลับพระทัยจากอบายมุขที่ทรงหลงระเห็จอยู่ในขณะทรงพระเยาว์ สู่คุณค่าที่เหมาะสมดีงามกว่า

๗. ความถึงพร้อมด้วยระเบียบวินัย (สีลสัมปทา)

พระองค์ทรงเคารพและถือความมีระเบียบวินัยอย่างเคร่งครัด ในการดำเนินชีวิต และการอยู่ร่วมกันในสังคม เห็นได้จากการที่พระองค์ ทรงดำเนินพระกรณียกิจในด้านต่าง ๆ ให้เป็นไปอย่างเคร่งครัดรัดกุม และมีพระจริยาวัตรที่ดีงามเหมาะสมกับการปฏิบัติในราชินิกุลและพระภิกษุ ในพระพุทธศาสนา การจัดการพระองค์เองให้ทรงงานเป็นเวลาว่าเวลาไหน ควรทำอะไรก่อนอะไรหลังนั้น แสดงให้เห็นถึงพระจริยาวัตรที่มีระเบียบวินัย และสัจจะในพระองค์เอง จากคุณสมบัตินี้เองที่ทำให้พระองค์สามารถ ทรงงานและสร้างคุณประโยชน์ได้อย่างมากมาย

๘. ความถึงพร้อมด้วยวิสัยทัศน์ที่ติงามลุ่มลึกและกว้างไกล (อนาคตตั้งสญฺญาณ)

ศัพท์ว่า “อนาคตตั้งสญฺญาณ” ที่งานวิจัยนี้นำมาประยุกต์ใช้กำหนดความหมาย ก็เพื่อขยายความสู่สามัญประโยชน์จากศัพท์เดิมในความหมายทางโลกุตรตามพระบาลี ดั่งนั้นแม้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร ได้ทรงมีพระทัยกว้างไกลและรับการศึกษาามากตามแบบตะวันตก แต่มิได้ทำให้พระองค์อ่อนไหวและอ่อนแอหลงไปตามกระแสความเชื่อและความคิดแบบตะวันตก หากทรงมองการณ์ใด ๆ ที่กว้างไกลกว่ากระแสที่มนุษย์ประสบอยู่ปัจจุบัน ทรงคำนึงถึงประโยชน์อันยั่งยืนและกว้างไกลไพศาล ในการพัฒนาอันเหมาะสมแก่ประชาชนและความเป็นประเทศไทยที่เข้มแข็งเป็นตัวของตัวเอง พึ่งพาตนเองได้ในทุกด้านของชีวิตไทยว่าทรงพระดำริในการดำเนินการใด ๆ ให้สอดคล้องกับความเป็นจริงแห่งเหตุผล แสดงถึงความมีพระวิสัยทัศน์ที่กว้างไกลลึกกล้าและสอดคล้อง จากปัจจุบันสู่อนาคตอย่างแจ่มชัด ทรงพระดำริเกี่ยวกับการณ์ใด ๆ มิใช่เพื่อพระองค์เอง แต่เพื่อประเทศชาติและพระศาสนา ทั้งมิใช่เพื่อประโยชน์ปัจจุบันเท่านั้น แต่เพื่ออนาคตอันยาวไกลมั่นคงแห่ง “ความเป็นไทย” ที่ไม่สิ้นชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์

๙. ความถึงพร้อมด้วยความคิดที่แยบยลในการแก้ปัญหา (โยนิโสมนสิการสัมปทา)

พระองค์มีพระดำริที่แยบยลลุ่มลึก ละเอียด แม่นยำ ทรงพิจารณาด้วยเหตุด้วยผลเห็นคุณค่าที่แท้และค่าเทียมของสรรพสิ่ง กำหนดมองสิ่งทั้งหลายให้ได้คุณค่า ทรงวิเคราะห์สืบสาวให้เข้าถึงความจริงและความถูกต้อง ทรงใช้พระสติปัญญาไตร่ตรองพิจารณาด้วยพระองค์เอง ทั้งทรงหาหรือผู้รู้ประกอบเพื่อป้องกันความผิดพลาด

๑๐. ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท (อัปมาทสัมปทา)

พระองค์ถึงพร้อมด้วยความมีสติสัมปชัญญะ กระตือรือร้นตื่นตัวเตรียมพร้อมอยู่ทุกเวลาในการสร้างสรรค์ผลงาน ไม่ปล่อยปละละเลยเมื่อเล็งเห็นว่าดีมีประโยชน์จะไม่ปล่อยให้พลาดโอกาสเช่นนั้นไป เช่นนี้จึงทำให้พระองค์ทรงมีผลงานเป็นที่ประจักษ์และเป็นที่ยอมรับใจของชนรุ่นหลังว่าทำไมพระองค์จึงทรงมีผลงานมากมายถึงเพียงนั้น ที่สำคัญยิ่ง คือ ไม่ทรงประมาทในชีวิต

๑๑. การมีโลกทัศน์และชีวทัศน์ตามหลัก “มัชฌิมนิยาม” (มัชฌิมาปฎิปปทา)

ทรงรู้จริง รู้แจ้งและรู้ชัดเกี่ยวกับชีวิต โลกและสรรพสิ่งใน
กระบวนการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกันในความสมดุล สอดคล้อง
และกลมกลืนกัน ทรงวิเคราะห์เห็นความจริงและความถูกต้องดีงาม
ของชีวิตทั้งทางธรรมชาติ และทางวัฒนธรรมที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน
ในระดับแห่งความพอดีเหมาะสมไม่อาจเกิดขึ้นได้และดำเนินไปได้
ในแนวทางที่ “สุดโต่ง” แต่ในแนวทางแห่งการผสมผสานและถ้อยที
ถ้อยอาศัยกันอยู่ พระดำริทางการศึกษาและการปกครองบริหารของ
พระองค์ย่อมมีขึ้นและดำเนินไปตามสูตรนี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสนทนากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ในคราวเสด็จประพาสวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๘
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติรื้อเล่า)

ทรงฉายร่วมกับหมู่พระเถรานุเถระ ไม่ปรากฏสถานที่
หลังเสร็จการพระราชพิธีในพระบรมมหาราชวัง
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติศรีเสลี่ยง)

บทที่ ๓

พระดำริด้านการศึกษา

- ๓.๑ ความเบื้องต้น
- ๓.๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
- ๓.๓ พระดำริด้านการศึกษาของชาติ
- ๓.๔ พระดำริด้านการศึกษาของคณะสงฆ์

พระสงฆ์กำลังสอนหนังสือให้แก่ลูกศิษย์

๓.๑ ความเบื้องต้น

ก่อนวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อแบบตะวันตกเข้ามา มีอิทธิพลต่อชีวิตคนไทย สังคมไทยดำเนินตามวิถีไทยเดิม การศึกษาของไทยขึ้นอยู่กับวัด มีพระสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการเยาวชนไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งกุลบุตร ตั้งแต่บุตรหลานของชนชั้นสูงจนถึงของสามัญชนทั่วไป เมื่อถึงวัยอันสมควร บิดามารดาจะพาเข้ามาบวชเป็น “ศิษย์วัดหรือเด็กวัด” ให้พระได้ใช้สอยและช่วยอบรมสั่งสอนศิลปวิทยาการต่าง ๆ ทั้งทางคฤหัสถ์ คือ วิชาชีพ และทางคฤหัสถ์ คือ วิชาชีวิต ให้สามารถประกอบสัมมาชีพ และดำรงชีวิตด้วยสัมมาปฏิบัติเป็นพลเมืองดีมีคุณภาพ หากมีศรัทธาในพระศาสนาเพิ่มขึ้น ก็ยังได้โอกาสบวชเรียนในระดับสูงขึ้นไปทางคฤหัสถ์ เกิดประเพณี “บวชเรียนเขียนอ่าน” มาจนปัจจุบัน

วัดเป็นทั้งโรงเรียนและหอพักสำหรับได้ฟังฟังอาศัยอยู่กิน เพื่อพัฒนาตนเอง พระเป็นครูอาจารย์ของประชาชน ในฐานะผู้ทรงวิชาคุณสูง ในด้านต่าง ๆ มาก่อนและกว่าชุมชนพวกอื่นในสังคมไทย เป็นผู้ประสิทธิประสาทความรู้และฝึกอบรมคุณธรรมให้แก่ลูกศิษย์ ในขั้นต้นลูกศิษย์ จะได้รับการสั่งสอนให้เล่าเรียนการอ่านและเขียนภาษาไทย รวมถึง อักษรขอมและมคธภาษา ในชั้นกลางลูกศิษย์จะได้เล่าเรียนศิลปวิทยา เพื่อการครองสัมมาชีพ พร้อมทั้งรับการฝึกอบรมสั่งสอนทางคุณธรรม จริยธรรม ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ในขั้นสูงจะได้รับการศึกษาด้านอักษรศาสตร์และโหราศาสตร์อย่างลึกซึ้งจนกระทั่งวิชาการแพทย์ จึงถือได้ว่าชีวิตการศึกษาเล่าเรียนที่เป็นเรื่องเป็นราวของคนไทยเริ่มต้นที่วัด โดยพระสงฆ์ในฐานะเป็นครูของประชาชนโดยความอดทนของบ้านเมือง และเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนไทยทุกชั้น ทุกหมู่เหล่าเป็นลำดับมา ^๑

จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แนวคิดทางการศึกษาของคนไทยได้เริ่มเปลี่ยนแปลงและรับการปรับปรุงให้สมัย ใช้สูตรผสมผสานระหว่าง วัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อพื้นฐานเดิมของไทยกับของตะวันตก ให้เข้ากันได้อย่างกลมกลืนและกลมเกลียว โดยถือหลัก “*มัชฌิมนิยม*” ทางการศึกษา ภายใต้ปรัชญาชีวิตแห่ง “*มัชฌิมาปฏิบัติ*” ตามแนวพระพุทธศาสนา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงเริ่มต้นและอาศัยการศึกษาทั้งทางคฤหัสถ์โลกและคฤหัสถ์ธรรมเป็นพลังกำหนด และขับเคลื่อนการเร่งพัฒนาในด้านต่าง ๆ ของประเทศชาติ

^๑ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ - การศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๒๕๑๔ คำนำ หน้า ๑๗ - ๒๒

ให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียม หรือใกล้เคียงกับอารยประเทศ ตามรัฐประศาสนโยบาย
ของพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
สมเด็จพระบรมชนกนาถที่ได้ทรงวางไว้ และพระองค์เองได้ทรงพระราชดำริ
กว้างขวางออกไปอีกจนสำเร็จเป็นความเจริญรุ่งเรืองของประเทศไทย
ยุคใหม่^๒ สืบมา

การดำเนินการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ให้บรรลุความมุ่งหวังจำต้องอาศัย
“กำลังคน” ผู้มีความรู้ความสามารถเป็นพิเศษพร้อมด้วยคุณธรรมมาช่วยคิด
ช่วยทำ พระองค์ทรงมุ่งให้การศึกษาของชาติเป็นพระบรมราโชบายนำทาง
การพัฒนาในด้านอื่น ๆ เมื่อทรงเห็นว่าได้ทรงวางพื้นฐานการศึกษาใน
ส่วนกลางเจริญแพร่หลายมั่นคงในระดับหนึ่งแล้ว จึงได้มีพระราชดำริ
ขยายการศึกษาสู่หัวเมืองต่าง ๆ ให้ทั่วพระราชอาณาจักร ได้ทรงปรึกษาการนี้
กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่น
พิทยานนท์วรราช^๓ ซึ่งได้ทรงเป็นพระองค์หนึ่งในฐานะ “พลังปัญญาคุณ
แห่งแผ่นดินสยาม” ที่ได้ทรงอุทิศพระปรีชาญาณร่วมสร้างสรรค์ความ
เจริญรุ่งเรืองแก่ประเทศชาติและพระศาสนา ในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลง
อันใหญ่หลวง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทางคณะสงฆ์และการศึกษา ทั้งทาง
การศึกษาของชาติและทางการศึกษาของคณะสงฆ์ ถือได้ว่าสมเด็จพระ
ทรงเป็นหนึ่งในบรรดา “นักปฏิรูป” ของไทยที่เริ่มจากการปฏิรูปการศึกษา
ในบั้นนี้จึงจะได้ศึกษารายละเอียด ๓ ประเด็นใหญ่ คือ มหามกุฏราชวิทยาลัย
การศึกษาของชาติและการศึกษาของคณะสงฆ์ ตามลำดับ

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยานนท์วรราช : ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร มหามกุฏราชวิทยาลัย
กรุงเทพฯ ๒๕๑๓ หน้า ๙๔ - ๙๗

^๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยานนท์วรราช : ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร มหามกุฏราชวิทยาลัย
กรุงเทพฯ ๒๕๑๔ หน้า ๑ - ๒

สภาการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย
ในวัดบวรนิเวศวิหาร

๓.๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พระดำริทางการศึกษาของสมเด็จพระเจ้า มีมิติกว้างไกล กลุ่มเล็ก และละเอียดอ่อน เพื่อให้เข้าใจและเข้าถึงเรื่องนี้ จำเป็นต้องเริ่มด้วยความรู้เกี่ยวกับ “มหามกุฏราชวิทยาลัย” ในฐานะเป็นสถาบันการศึกษาแหล่งให้กำเนิดเพาะบ่มศูนย์กลาง และฐานปฏิบัติการขยายผลแห่งพระดำริสู่การศึกษายุคใหม่ของประชาชนและของคณะสงฆ์ อาจกล่าวได้ว่า หากปราศจากมหามกุฏราชวิทยาลัย ย่อมไม่อาจหวังได้ซึ่งการศึกษาของชาติในหัวเมืองและการศึกษาของคณะสงฆ์ ตลอดจนงานการปกครองบริหารคณะสงฆ์ตามระบบและรูปแบบที่เห็นอยู่ปัจจุบันนี้

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ศาลายา จังหวัดนครปฐม
(ที่มาภาพ : <https://www.mbu.ac.th/>)

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
วิทยาเขตมหาวชิราลงกรณราชวิทยาลัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
(ที่มาภาพ : <https://mrc.mbu.ac.th/>)

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตลำานนา จังหวัดเชียงใหม่
(ที่มาภาพ : <https://lanna.mbu.ac.th/>)

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตอีสาน จังหวัดขอนแก่น
(ที่มาภาพ : <http://www.mbuisc.ac.th/>)

๓.๒.๑ ผู้ก่อตั้ง

มหามกุฏราชวิทยาลัยแห่งนี้ สมเด็จพระสังฆราชยังทรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงดำริจัดตั้งขึ้นเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) โดยพระบรมราชานุญาตในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามว่า “มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์” เพื่อเป็นการเฉลิมพระบรมนามาภิไธยในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถ

“ผู้ทรงเป็นปฐมบูรพาจารย์แห่งพระสงฆ์ธรรมยุต ผู้ทรงเป็นประจักษ์จุดกำเนิดของมหามกุฏราชวิทยาลัย อันเป็นสถาบันที่ได้นำมาซึ่งความเจริญก้าวหน้าแบบใหม่สู่การศึกษาของคณะสงฆ์และชาติบ้านเมือง พระองค์ทรงอยู่ในฐานะเป็นผู้ควรแก่การสดุดีว่าผู้ริเริ่มขึ้นก่อนกว่าใคร ๆ ในประเทศนี้...”^๔

เพื่อให้เป็นสถาบันการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรในคณะธรรมยุติกนิกายคู่กับมหาธาตุวิทยาลัย ซึ่งต่อมามีพระบรมราชานุญาต ให้ตั้งเป็น “มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” เป็นสถาบันการศึกษาเล่าเรียนในคณะมหานิกาย

“...จะทำศาลาบอกหนังสือพระ (ที่วัดมหาธาตุ) ให้เป็นคู่กับศาลาบอกหนังสือที่วัดบวรนิเวศที่ให้ชื่อว่า “มหามกุฏราชวิทยาลัย” เป็นส่วนธรรมยุติกนิกาย ที่นี้จะสร้างขึ้นสำหรับส่วนมหานิกายให้ชื่อว่า “มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” ทรงมีพระราชประสงค์ให้ทั้งสองสถาบันร่วมมือช่วยเหลือเกื้อกูลกันรวมถึงกัน เพื่อการศึกษาและการพระศาสนาหาใช่เพื่อเป็นคู่แข่งกันเช่นระหว่าง อ็อกฟอร์ดกับเคมบริดจ์ในอังกฤษไม่”^๕

^๔ ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ โรงพิมพ์มหามกุฏฯ กรุงเทพฯ ๒๕๒๑ หน้า ๑ - ๒

^๕ พระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๒๒ กันยายน ร.ศ. ๑๑๕ ถึงหม่อมเจ้าประภากร อ่างในประวัติมหามกุฏฯ หน้า ๗๖

๓.๒.๒ มูลเหตุการก่อตั้ง

ก่อนจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นนั้น^๖ การศึกษาของไทยยังเป็นไปอย่างโบราณกล่าวคือ ในส่วนการศึกษาของพระภิกษุสามเณรมีแต่การศึกษาภาษาบาลีอย่างเดียวที่เรียกว่า การเรียนพระปริยัติธรรม ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์ วัดมหาธาตุ แล้วให้ย้ายที่สอนพระภิกษุสามเณรที่เรียกว่า “ที่บอกพระปริยัติธรรม” จากวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวัง มาให้เป็น “วิทยาลัย” ขึ้นที่วัดมหาธาตุ พระราชทานนามว่า “มหาธาตุวิทยาลัย” เป็นวิทยาลัยแห่งแรกในประเทศไทย อย่างไรก็ตามยังดำเนินการเรียนการสอนภาษาบาลีอย่างเดียวเหมือนเดิม ความรู้ทางพระพุทธศาสนายังคงจำกัดอยู่เฉพาะแต่พระภิกษุสามเณรหรือผู้ลาสิกขาเท่านั้น พุทธศาสนิกชนทั่วไปไม่ได้รับโอกาสเข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างถ่องแท้ ขณะเดียวกัน การศึกษาเล่าเรียนของชาติ ก็ยังไม่เป็นปึกแผ่นแพร่หลายในหัวเมืองที่เป็นโรงเรียนหลวงหรือโรงเรียนรัฐก็มีจำกัดเฉพาะในกรุงเทพฯ เท่านั้น แม้ที่อาศัยทำการเรียนการสอนกันตามวัดต่าง ๆ ก็กระทำกันอย่างไร้ระบบแบบแผนหย่อนคุณภาพและมาตรฐาน ส่วนใหญ่สอนกันไปเรียนกันไปให้พออ่านออกเขียนได้ คิดเลขได้ และสามารถประกอบอาชีพต่าง ๆ รวมทั้งเป็นเสมียนทางราชการจากการละทิ้งอาชีพเดิมของตระกูล การศึกษาทั้งในฝ่ายราชอาณาจักรและฝ่ายศาสนจักรมีไม่ทั่วถึงและไม่ได้คุณภาพ ที่จะสร้างคุณสมบัติเพียงพอเพื่อการพัฒนาประเทศชาติ และยิ่งพระพุทธศาสนาให้มั่นคงแพร่หลาย

^๖ ศึกษารายละเอียดใน สมเด็จพระยาदारงราชานภาพ : ประวัติวัดมหาธาตุ โรงพิมพ์โสภณพิพัฒน์นคร กรุงเทพฯ ๒๔๖๑ หน้า ๗๒ - ๗๔ : ประวัติมหาวิทยาลัย เล่มเดียวกัน หน้า ๗๓ - ๗๕ : สุขาวี พลอยชุม (บรรณาธิการ) : ๑๐๐ ปี มหาวิทยาลัยมหาจุฬารามราชวิทยาลัย ๒๔๓๖ - ๒๕๓๖ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๒๕๓๖ หน้า ๑๕ - ๑๘

เพราะมูลเหตุเนื่องด้วยการศึกษาและการพระศาสนานี้เป็นเบื้องต้น สมเด็จพระเจ้า จึงได้ทรงตัดสินพระทัย จัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นเป็น จุดเริ่มต้น เป็นแหล่งกำเนิด และเป็นศูนย์กลางสนองพระดำริที่จะพัฒนา การศึกษาของพระภิกษุสามเณรเพื่อการพระศาสนาและการศึกษา ของประชาชนเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของชาติบ้านเมืองต่อไป

“...ที่จัดตั้งวิทยาลัยเป็นที่เล่าเรียน และฝึกสอนพระปริยัติธรรม (แบบใหม่) แลอักษรสมัยของพระภิกษุสามเณรศิษย์วัดนั้น ด้วยเห็นว่า ธรรมเนียมในประเทศไทยนี้ วัดคือโรงเรียนที่ศึกษาเล่าเรียนของราษฎรพลเมือง ตั้งตั้งแต่เรียนอักษร ฝึกกิริยามารยาท ตลอดจนถึงเรียนพระปริยัติธรรม บรรดาราษฎรก็นำบุตรหลานเข้ามาฝากเป็นลูกศิษย์ให้ได้รับโอกาสเล่าเรียน เขียนอ่าน เรียนวิชาความรู้ จนถึงเติบโตใหญ่อุปสมบทเป็นภิกษุ บางพวก ก็ได้อยู่จนเป็นคณาจารย์ปกครองกันต่อ ๆ ไป บางพวกอยู่สมควรแก่ศรัทธา แล้วก็ลาสิกขาไปประกอบสัมมาชีพของตนในทางฆราวาส มีธรรมเนียม เป็นพื้นเมืองไทยมาดังนี้...”^๗

จึงมีข้อวิเคราะห์มูลเหตุหลักในการจัดตั้งมหาวิทยาลัย สรุปลงใจความตามพระดำริ ดังนี้^๘

^๗ ประวัตินามภักฯ เล่มเดียวกัน หน้า ๒ - ๔

^๘ ประวัตินามภักฯ เล่มเดียวกัน หน้า ๒๐ - ๓๑

๑. คุณภาพและมาตรฐานการศึกษา : เพื่อพัฒนาการศึกษาให้ได้ประโยชน์ยิ่งขึ้นแก่การพระศาสนาและประเทศชาติ คุณสมบัติของพระภิกษุผู้เป็นครูอาจารย์ยังไม่ได้ระดับใกล้เคียงกัน เสมอกัน หรือในแนวเดียวกัน เพราะการเรียนการสอนเดิมของคณะสงฆ์ไม่มีระบบและไม่ได้มาตรฐาน ความนิยมในการศึกษาเล่าเรียนไม่แพร่หลาย ขอเพียงอ่านออกเขียนได้ก็สมประสงค์ความรู้ความสามารถที่ออกจากวัดตามประเพณีเดิม จัดได้ว่า “ถึงกำหนดแต่ไม่ได้”

๒. การเรียนพระปริยัติธรรมเสื่อมลง : ความนิยมในการศึกษาเล่าเรียนมคธภาษาหรือภาษาบาลี อันเป็นภาษาต้นตำรับบัณฑิตพระธรรมวินัย คือ พระไตรปิฎกลดน้อยลง เหตุเพราะผู้มาบวชด้วยศรัทธาแท้หาได้ยาก ทั้งพื้นเพเดิมก็ขัดสนหวังมาบวชเลี้ยงชีพและหากิน แม้บวชแล้วก็มุ่งหาแต่ความรู้ที่ให้ประโยชน์ในการเลี้ยงชีพส่วนตัว “ได้โดยประจักษ์ตา” ไม่ต้องการความรู้ที่ “เป็นอาจารย์ของบุรุษหรือความรู้ที่เป็นเครื่องเจริญผลโดยเพิ่มสติปัญญาสามารถ”

๓. ต้องจัดการศึกษาแผนใหม่ : ความเสื่อมถอยในการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรควบคู่กับของคนไทยทั่วไปที่ยังอ่อนแอ ล้าหลัง ในการศึกษาวิทยาการใหม่ ๆ ในระบบใหม่ คือ “โคลนติดล้อ” สู่การพัฒนาชาติบ้านเมือง และเกิดความอ่อนแอเพราะความท่วมตันของวัฒนธรรมทางการศึกษา ความคิด และความเชื่อแบบตะวันตก สมเด็จพระสังฆราชจึงได้มีพระดำริริเริ่มทดลองการศึกษาเล่าเรียนแบบใหม่ให้มหาจุฬาราชวิทยาลัยเป็นต้นแบบ

๔. สมองรัฐประศาสนโยบายของรัฐ : พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราโชบายพัฒนาประเทศในทุกด้าน ถือการศึกษาเป็นรากฐานและพลังนำทางของการทุกอย่างจะพึงมี จึงทรงพยายามส่งเสริมการศึกษาของประชาชนและของคณะสงฆ์ โดยพร้อมเพรียงกัน ทรงมุ่งมั่นให้วัดไม่เพียงแต่จัดการศึกษาแก่พระภิกษุ สามเณรเท่านั้น แต่จำเป็นต้องช่วยเหลือการพัฒนาการศึกษาของชาติ บ้านเมืองไปพร้อมกันด้วย

๕. ความมั่นคงและความเจริญแห่งชาติและพระศาสนา : ไม่มีคุณประโยชน์อันใดสามารถประกันความอยู่รอด ความอยู่ดี และความแน่นอนเท่าคุณแห่งการศึกษา การจัดตั้งมหามกุฏฯ ให้เป็นสถาบัน การศึกษาทั้งแก่พระศาสนาและแก่ประเทศชาติ ตามพระดำริของสมเด็จพระเจ้า จึงเป็นที่ต้องพระราชประสงค์ เพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาประเทศชาติ แบบใหม่ ได้รับพระบรมราชานุญาตพร้อมทั้งพระบรมราชูปถัมภ์ ทั้งนี้ ด้วยมีพระราชประสงค์ยังคุณประโยชน์สูงสุดในปัจจุบันและอนาคต แก่พระศาสนาและปวงชนชาวไทย

ตรามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
และตรามูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย

๓.๒.๓ วัตถุประสงค์และการดำเนินการ

ในระยะแรกการตั้งมหาวิทยาลัย นั้น สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพร้อมเหล่าพระเถระได้ทรงวางวัตถุประสงค์หลักไว้ ๓ ประการ คือ^๙

๑. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย

๒. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาวิชา ซึ่งเป็นของชาติภูมิและต่างประเทศ แห่งกุลบุตร

๓. เพื่อเป็นสถานที่จัดการสั่งสอนพระพุทธศาสนา

เพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ ได้มีข้ออำนวยการของมหาวิทยาลัย กำหนดให้มีคณะกรรมการบริหารและดำเนินการ คือ กรรมการฝ่ายบรรพชิต จำนวน ๑๓ รูป และกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ จำนวน ๕ คน ประกอบขึ้นเป็น “กรรมการสภา” ของมหาวิทยาลัย “สภานายก” เป็นบรรพชิตเท่านั้น กรรมการฝ่ายบรรพชิตจะได้รับพระราชทาน “อาภรณ์บัตร” ส่วนกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์จะได้รับพระราชทาน “สัญญาบัตร” ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งทั้งสองฝ่ายพร้อมกัน สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภินิหาร เจ้าคณะใหญ่ คณะธรรมยุติกนิกาย ทรงดำรงตำแหน่งเป็น “สภานายก” พระองค์แรกของกรรมการสภา ทำหน้าที่บริหารและดำเนินการกิจการของมหาวิทยาลัย

^๙ ประวัติมหาวิทยาลัย อ่างในเล่มเดียวกัน หน้า ๑๗ - ๑๘

ทรงมีนโยบายสร้างความเป็นผู้นำแก่คณะสงฆ์ โดยให้โอกาสกรรมการสภาผลัดเปลี่ยนกันเป็นสภานายกวาระละหนึ่งปี ไม่ให้ลุ่มหลงยึดติดในอำนาจให้ผู้อื่นได้รับโอกาสทำงานทดสอบศักยภาพ ความสามารถ และบุคลิกลักษณะความเป็นผู้นำ เป็นการฝึกกรรมการทุกรูปให้รู้งานและรับผิดชอบงาน เป็นได้ทั้งผู้นำและผู้ร่วมงาน สามารถใช้ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์สติปัญญา ดำเนินภารกิจของวิทยาลัยกันต่อไปได้ แม้ในอนาคตเมื่อไม่มีพระองค์แล้ว

“.....ให้กรรมการผลัดเปลี่ยนกันเป็นนายกปกครองกันเอง ส่วนข้าพเจ้าจะเป็นแต่ผู้บำรุงตามหน้าที่เจ้าคณะ ถ้ากรรมการช่วยกันจัดการวิทยาลัยให้เป็นไปโดยตลอดได้ ก็จะเป็นที่หมายใจแน่ว่าถึงไม่มีข้าพเจ้าแล้ววิทยาลัยก็จะคงอยู่ได้ ถ้ากรรมการจัดการไม่ตลอดไปได้ ขัดข้องอยู่ด้วยข้อใด ข้าพเจ้าจะช่วยเป็นธุระแก้ขัดข้องในข้อนั้น ตามอำนาจและสติปัญญาของข้าพเจ้า เพื่อให้การเป็นไปโดยสะดวกอย่างนี้ เห็นดีกว่าที่ข้าพเจ้าจะเป็นนายกอยู่เสมอไป ซึ่งหากไม่มีตัวลงในเวลาไรแล้วจะหาผู้แทนได้โดยยาก...” ๑๐

เพื่อให้กิจการของวิทยาลัยประสบผลตามวัตถุประสงค์ทั้ง ๓ ประการดังกล่าวข้างต้น คณะกรรมการได้ดำเนินการกิจการอันเป็นสาระสำคัญยิ่ง ๒ เรื่องใหญ่ ๆ คือ เรื่องการศึกษา กับ เรื่องการพระพุทธศาสนา ดังจะได้ขยายความละเอียดต่อไป

๑๐ ประวัตินามกุฎฯ หน้า ๒๘ : สุขาวี พลอยชุม หน้า ๓

๑. การศึกษา

ในเบื้องต้นนี้ สมเด็จพระดำเนนการตามพระดำริด้านการศึกษา โดยจัดการศึกษาเป็น ๒ ส่วนตามลักษณะ เนื้อหา รูปแบบ และวัตถุประสงค์ของการศึกษา สนองวัตถุประสงค์หลักข้อที่ ๑ และข้อที่ ๒ ตามลำดับ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ : เป็นการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณร เพื่อสนองตอบวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ “*เพื่อเป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรม ของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย*” ทรงจัดตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมสอนพระภิกษุสามเณรตามหลักสูตร วิธีการเรียนการสอนและการสอบแบบใหม่สมสมัยขึ้นตามพระอารามหลวงในคณะธรรมยุตเป็นเบื้องต้น โดยให้วัดบวรนิเวศวิหารเป็นสำนักเรียนต้นแบบหรือโรงเรียนแม่บท สถาบันนี้มีสถานภาพเป็น “วิทยาลัย” มีบทบาทให้การเรียนการสอนและผลิตครู สอนและประชุมสอบนักเรียนของนักเรียนสังกัดวิทยาลัย หรือโรงเรียนสาขาตั้งอยู่ในพระอารามต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ระยะเริ่มต้นขยายออกเป็น ๕ โรงเรียนใน ๕ สำนักเรียน ใช้ครูสอน หลักสูตร วิธีการเรียนการสอน การวัดผล และการจัดการแบบใหม่ในแนวเดียวกัน ภายใต้การอุดหนุนของมหามกุฏฯ และตามกำลังเสริมของวัดนั้น ๆ ที่ค่อย ๆ พึ่งพาตนเองได้ตามลำดับการจัดการศึกษาแนวใหม่นี้ให้มีชั้นเรียนมากขึ้นและเวลาเรียนน้อยลง การเรียนรู้สะดวกขึ้น แต่ได้ผลพอเพียงต่อการใช้ประโยชน์แก่การพระศาสนา การปฏิบัติธรรม และบำเพ็ญประโยชน์แก่ประชาชน มีการใช้แบบเรียน มีการสอบทุกปี ด้วยวิธีเขียนตอบ มีการประเมินผลด้วยวิธีคิดคะแนนได้ตก ตามคะแนนมาตรฐานที่กำหนด มีการบังคับพระภิกษุสามเณรที่อยู่ในวัยเรียนให้เรียนโดยทั่วถึงกัน ไม่มีการปล่อยตาม “ยถากรรม” อย่างที่เคยเป็นมาในอดีต

การศึกษาพระปริยัติธรรมได้เจริญเติบโตขยายตัวตามลำดับ จากเดิมมีสาย “มคธภาษาศึกษา” หรือที่ทราบกันทั่วไปว่า “เรียนบาลีภาษา” ต่อมาได้มีการเปิดสอนหลักสูตรสาย “นักธรรม” เรียกว่า “พระปริยัติธรรม แผนกนักธรรมและธรรมศึกษา” ยิ่งกว่าการศึกษาทั้งสองแผนกดังกล่าว ต่อมายังมีการศึกษาระดับอุดมศึกษาให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษาหาความรู้ ในวิทยาการใหม่ ๆ ระดับสากล เสริมวิชาพระพุทธศาสนาให้พระภิกษุสามเณรเข้าใจทั้งทางคตินิยมและคติโลก ที่เหมาะสมไปพร้อมกันเป็น กำลังเผยแผ่พระพุทธศาสนา ตั้งนั้นในกาลต่อมา เพื่อสืบสานพระดำริของ พระองค์ มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้พัฒนาการศึกษาส่วนของคณะสงฆ์นี้ ขึ้นมาเป็น “สถาบันอุดมศึกษา” เป็นการศึกษาต่อยอดจากระดับนักธรรม และบาลีให้ชื่อว่า “สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย” และ “มหาวิทยาลัย มหามกุฏราชวิทยาลัย” เป็นมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย ตามลำดับ ดังปรากฏอยู่ปัจจุบันนี้

ส่วนที่ ๒ : เป็นการศึกษาสำหรับเยาวชนของชาติที่เรียกว่า “กุลบุตร” สนองวัตถุประสงค์ข้อที่ ๒ “เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาวิชา ซึ่งเป็นของชาติภูมิและต่างประเทศแห่งกุลบุตร” สมเด็จพระสังฆราชไม่เพียงแต่ทรงเห็นความสำคัญ ความจำเป็นและคุณค่าทางการศึกษาของพระภิกษุสามเณร เพื่อเป็น “กำลัง” แห่งพระศาสนาเท่านั้น แต่ยังมีพระดำริร่วมในการศึกษาของเยาวชนเพื่อประโยชน์ต่อการ “พัฒนากำลังของชาติบ้านเมือง” ควบคู่กันไปอย่างกลมเกลียวและกลมกลืนระหว่างวัฒนธรรมทางการศึกษาของไทยกับของต่างประเทศ สู่ความเป็นสากล และระหว่างพระศาสนากับประเทศชาติอีกด้วย ซึ่งเป็นแนวพระดำริ “มัชฌิมนิยม” ในปรัชญาการศึกษาและการปกครองของพระองค์ ตามพระดำรินี้จักไม่มีการแยกพระศาสนาออกจากประเทศชาติและประชาชน

“...ประเพณีในประเทศเราแต่เดิมไม่มีโรงเรียนแผนกหนึ่งจากวัด...การเล่าเรียนของพลเมืองต้องพึ่งวัด ราษฎรมีบุตรหลานพามาฝากพระภิกษุสามเณรผู้รู้จักคุ้นเคยให้ฝึกสอนไปพลาง ใช้สอยไปพลาง อยู่ไปตลอดความพอใจแล้วก็ลากลับบ้าน (หากพอใจสูงกว่านี้ก็บวชเรียนเขียนอ่านต่อ)...พิจารณาเห็นว่า เด็กวัดทั้งหลายเป็นเด็กเรียนแท้...(การที่พระสอนบุตรหลานของราษฎรทำให้) คนทั้งปวงเห็นได้ว่า พระไม่อยู่เปล่า ๆ อย่างน้อยทำธุระฝึกสอนอยู่เสมอ...ฉันเห็นผลเรื่องนี้จึงคิดจะจัดการเรื่องนี้...เห็นธรรมเนียมเดิมที่อยู่จึงคิดจัด (การศึกษา) ตามประเพณีเดิมไปก่อนคืออาศัยวัด เมื่อวัดไหนจัดการเป็นโรงเรียนสอนแห่งเดียวได้ก็ยิ่งดี...”^{๑๑}

^{๑๑} ประวัตินามภิกษุฯ อ้างแล้ว หน้า ๕๒ - ๕๓ ลายพระหัตถ์ถึงนายกแห่งมหาวิทยาลัยลงวันที่ ๒๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕

ดังนั้นในเวลาต่อมาจึงทรงตั้งโรงเรียนสอนเยาวชนขึ้น สนองความจำเป็นอย่างยิ่งยวดเพื่อการพัฒนาชาติบ้านเมืองในระยษณั้้นชื่อว่า “โรงเรียนภาษาไทย” ถือเป็นส่วนหนึ่งของวิทยาลัยกระจายไปตามโรงเรียนสาขาต่าง ๆ มีโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหารเป็นต้นแบบ ทำการสอนวิชาพื้นฐาน “เพื่อความเป็นมนุษย์ ให้เป็นผู้เป็นคน รู้ภาษาคน” อาทิ ภาษาไทย เลข จรรยาศึกษา ให้รู้จักดีรู้จักชั่ว ฝึกกิริยามารยาทให้เป็นพลเมืองดี ใช้หลักสูตรกรมศึกษาธิการเป็นฐานและรูปแบบโดยได้มีการเพิ่มเสริมใหม่บ้างตามสมควร การจัดการศึกษาส่วนนี้มีขึ้นในปีที่ ๒ แห่งการจัดตั้งมหาณุกฎ^{๑๒}

๒. การพระศาสนา

วัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ มีว่า “เพื่อเป็นสถานที่จัดการสั่งสอนพระพุทศศาสนา” เป็นข้อระบุชัดเจนถึงพระดำริและพระเจตนา ที่ส่งเสริมพระพุทศศาสนาให้สถิตสถาพรแพร่ขยายเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน เรื่องนี้ย่อมสัมพันธ์อย่างเหนียวแน่นอยู่กับพระดำริทางการศึกษาและปกครองบริหารคณะสงฆ์ พระดำรินี้ในข้อนี้ประมวลลงใน “การพิทักษ์และเผยแพร่พระพุทศศาสนา” โดยขยายผลจากความรุ้ความเข้าใจผ่านการศึกษานำสู่ศรัทธาของประชาชน แต่การที่ประชาชนจะเข้าใจในพระพุทศศาสนา และบังเกิดผลดีสู่การปฏิบัติให้เป็นผลดีต่อชีวิต สรุปลงได้ ๓ ทาง คือ ได้มีโอกาสฟังธรรมเทศนาจากพระสงฆ์ ได้สนทนาธรรมให้แตกฉานลุ่มลึกและกว้างไกล และด้วยการศึกษาค้นคว้าด้วยตนเองจากหนังสือตำรา การเผยแพร่พระพุทศศาสนาที่มีผลยั่งยืนและมั่นคง คือ มีศรัทธากำกับด้วยปัญญา

^{๑๒} ศึกษารายละเอียดใน ประวัตินมหาณุกฎฯ อ้างแล้ว หน้า ๕๐ - ๕๔ และสุขาวุ พลอยชุม อ้างแล้ว หน้า ๔๓ - ๔๕ นำไปสู่พระดำรินในการจัดตั้ง ‘โรงเรียนศิษย์วัด’ ให้โรงเรียนวัดบวรนิเวศเป็นต้นแบบ แต่ในงานนี้จะละไว้เพื่อการค้นคว้าวิจัยเพิ่มเติมอีกภายหลัง พร้อมกับพระมตติทางการศึกษาของกุลบุตรที่ทรงเรียบเรียงขึ้นภายหลัง

ดังนั้น เพื่อกระตุ้นให้ประชาชนเกิดความสนใจศึกษา พระพุทธศาสนาได้อย่างถ่องแท้ทั่วถึง ถูกต้องและเกิดคุณประโยชน์ จึงเป็นภารกิจที่วิทยาลัยพินิจดาเนินการ คือ^{๑๓} จัดและส่งเสริมให้มีการแสดง พระธรรมเทศนาตามวัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวันพระเพื่อประชาชน ทั่วไป ผูกพระภิกษุสามเณรให้มีความรู้ความสามารถเป็นพระธรรมกถึก คือ พระนักเทศน์ที่ดีมีคุณภาพ ตั้งให้มีธรรมเนียมธรรมสวนะ คือ ให้มีการฟังธรรมเป็นประจำในวัดต่าง ๆ และประการที่สาม จัดพิมพ์หนังสือ ทางพระพุทธศาสนาและวิชาการที่เกี่ยวข้อง อธิบายคำสั่งสอนทาง พระพุทธศาสนาให้ประชาชนได้ประโยชน์จากการเลือกอ่านศึกษา ด้วยตนเองตามภูมิปัญญา และความสนใจของตนเอง พระองค์ตรัสย่ำว่า

“...การจัดพิมพ์หนังสือเป็นวิธีเผยแพร่คำสั่งสอนของ พระพุทธศาสนาที่สำคัญทางหนึ่ง เพราะเป็นที่ให้เข้าใจพระพุทธศาสนา ได้ดีกว่าการฟังเทศน์ เพราะอ่านเองมีเวลาที่จะกำหนดตริตรอง ได้ตามชอบใจ และถ้าจำได้แล้วลืมเสียกลับดูอีกได้..”^{๑๔}

ดังนั้นการผลิตตำราและหนังสือต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาและ วิชาการที่เกี่ยวข้องของมหามกุฏฯ โดยโรงพิมพ์และสำนักพิมพ์มหามกุฏฯ จึงได้เป็นที่รู้จักและยอมรับกันมาจนบัดนี้

๓. แนวทางส่งเสริมการศึกษาและพระศาสนา

เพื่อสนับสนุนการดำเนินงานของมหามกุฏฯ ให้บรรลุผลยั่งยืน และมั่นคงตามนโยบายและวัตถุประสงค์ พระองค์ทรงอาศัยพระดำริ อันกว้างไกลฟื้นฟูและขยาย “โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย” และทรงริเริ่ม จัดตั้ง “มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย” ตามลำดับ ให้เป็นปัจจัยเกื้อหนุน และถือเป็น “เทคนิค” สำคัญยิ่งในการขับเคลื่อนพระดำริทางการศึกษา และการพระศาสนาอันหมายรวมถึงการปกครองบริหารคณะสงฆ์ด้วย

^{๑๓} ประวัติมหามกุฏฯ หน้า ๒๐ - ๒๑

^{๑๔} ประวัติมหามกุฏฯ หน้า ๒๑ - ๒๒

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย

การจัดตั้งโรงพิมพ์แห่งนี้เพื่อสนองวัตถุประสงค์ทางการศึกษา และการพระศาสนาโดยแท้ให้บังเกิดผลทั้งในปัจจุบันและอนาคต จะได้เป็นตัวของตัวเองและพึ่งตนเองในการดำเนินกิจการของมหามกุฏฯ แม้เสียค่าใช้จ่ายแพงก็จำเป็นต้องได้รับการฟื้นขึ้นในกาลต่อมา

“...การสอนในมหามกุฏราชวิทยาลัยจัดเป็นชั้นละหลายรูป ต้องการหนังสือเรียนฉบับละมาก ๆ ฉบับโบราณมีไม่พอใช้ ได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัดแห่งนี้ให้ชื่อว่าโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย (ตุลาคม ๒๔๓๙) อนุโลมตามครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัดเพื่อพิมพ์แบบเป็นหลักสูตรใช้อักษรไทย ยังเป็นประโยชน์ให้สำเร็จตามมุ่งหมาย...”^{๑๕}

นี่คือสรุปความในพระปรารภการจัดตั้งโรงพิมพ์แห่งนี้ ซึ่งได้พักกิจการไว้ระยะหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๔๖ ครั้นต่อมา สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น นพวงศ์) ขณะทรงดำรงตำแหน่ง สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ และทรงดำรงตำแหน่งนายกกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้ทรงฟื้นฟูกิจการขึ้นอีกครั้งให้เจริญรุ่งเรืองมาจนปัจจุบัน เป็นการสืบทอดพระดำริและพระเจตนาเดิมของสมเด็จพระองค์นั้น

ภารกิจหลักของโรงพิมพ์สรุปได้ คือ จัดพิมพ์หนังสือต่าง ๆ ทั้งที่เป็นตำราและธรรมคัมภีร์พระพุทธศาสนา และวิทยาการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเล่าเรียนพระพุทธศาสนา ถือเป็นครั้งแรกที่มีการผลิตหนังสือตำราเรียนพระปริยัติธรรมแบบใหม่ ทั้งแผนกบาลีและแผนกนักธรรม พิมพ์เย็บจัดเป็นรูปเล่ม ใช้เป็นตำราเรียนพระปริยัติธรรม ซึ่งแต่ก่อนมาบรรจุเนื้อหาอยู่ในใบลาน^{๑๖} ยิ่งในระยะต่อมาได้จัดพิมพ์หนังสือเรียน

^{๑๕} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า: ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร อ่างแล้ว หน้า ๙๐: ประวัตินามกุฏราชวิทยาลัย อ่างแล้ว หน้า ๖๙ - ๗๐ : สุเขาว์ พลอยชุม อ่างแล้ว หน้า ๗๒

^{๑๖} ศึกษารายละเอียดใน สุเขาว์ พลอยชุม อ่างแล้ว หน้า ๗๓ - ๗๔

พระพุทธศาสนาและศีลธรรมประกอบจรรยาศึกษา ใช้สอนในโรงเรียนหัวเมืองอีกด้วย สรุปรูปภารกิจหลัก ได้แก่ การจัดพิมพ์หนังสือสำคัญ ๆ ทางพระพุทธศาสนาออกเผยแพร่ประจำ อาทิ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสต่าง ๆ ทั้งฉบับภาษาบาลีและฉบับภาษาไทย หนังสือแบบเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีตั้งแต่ประโยค ๓ ถึงประโยค ๙ และแผนกนักธรรมชั้นตรีโท และเอก หนังสือประกอบการเรียนแบบต่าง ๆ ทั้งแผนกบาลีและแผนกนักธรรม คัมภีร์เทศน์ ตลอดจนหนังสือต่างประเทศเกี่ยวกับคำสอนทางพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังออกหนังสือนิตยสารทางพระพุทธศาสนารายเดือน ชื่อว่า “ธรรมจักขุ” ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๗ จนปัจจุบัน เป็นการสื่อสารเผยแพร่พระพุทธศาสนา และการปกครองบริหารคณะสงฆ์ ทั้งยังเป็นเวทีฝึกหัดนักเรียนของวิทยาลัยในการเขียน แต่งหนังสือ แสดงออกซึ่งความรู้ทางพระพุทธศาสนา ต่อมาได้รวบรวมบทความวิชาการเหล่านี้เป็นหมวดหมู่ จัดเรื่องตามวัตถุประสงค์พิมพ์ขึ้นเป็นชุด ๆ เรียกว่า “ธรรมสมบัติ” ออกเผยแพร่ในวงการพระพุทธศาสนศึกษาอีกด้วย^{๑๗}

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยกำลังดำเนินกิจการมาจนถึงปัจจุบันนี้เป็นโรงพิมพ์เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งในศาสนจักรไทยและในประเทศไทย โรงพิมพ์นี้นับเนื่องสืบต่อกันมาตั้งแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาอมงกุฎฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงริเริ่มขึ้นเป็นครั้งแรก โดยต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงสืบทอดฟื้นฟูและขยายกิจการสนองภารกิจการศึกษาศึกษาและการพระศาสนาให้กว้างไกลยิ่งขึ้น เป็นโรงพิมพ์ที่ดำเนินการโดยคนไทย เพื่อการพระพุทธศาสนา การคณะสงฆ์ และการศึกษาโดยตรงแห่งแรกในประเทศไทย ^{๑๘} รับรู้กันในวงการศึกษา และการเผยแพร่พระพุทธศาสนาทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างองค์กรเผยแพร่ศาสนา อื่น ๆ ที่อาศัย “เทคโนโลยี” ลักษณะนี้เผยแพร่ศาสนาและวัฒนธรรมของตน

^{๑๗} ศึกษารายละเอียดใน สุขขาว พลอยชุม อ่างแล้ว หน้า ๗๔ - ๗๘

^{๑๘} ประวัติมหามกุฏฯ อ่างแล้ว หน้า ๗๐ - ๗๑

โรงเรียนพัฒนนิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ตั้งอยู่ที่ ตำบลศาลายา อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ปัจจุบัน

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย

เพื่อส่งเสริมการประกอบการใด ๆ ให้เป็นการถาวร ยั่งยืน มองการณ์ไกลและพึ่งพาตนเอง พระองค์ทรงถือเป็นนโยบายและวิธีทำงาน ในเรื่องเหล่านี้ตามพระดำริ อาทิ การปกครองบริหารคณะสงฆ์ก็ดี การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ก็ดี แม้การจัดการศึกษาแก่เยาวชนใน หัวเมืองก็ดี ทรงกระตุ้นเตือนให้มีการรวบรวมกำลังจัดตั้ง “ทุนนอน” หรือต่อมาเรียกว่า “บุญนิธิ” และพัฒนามาเป็น “มูลนิธิ” จนปัจจุบันนี้ ทรงส่งเสริมหลักการพึ่งตัวเองในระยะยาวนี้ แม้ในการพระศาสนา การคณะสงฆ์และการชุมชน ที่มีโรงเรียนเป็นของตนเองภายในวัดและนอกวัด

“...สมัยที่ข้าพเจ้ามาครองวัด (บวรนิเวศวิหาร) การบำรุงของกลาง ร่วงโรยลง...เมื่อได้จัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น คณะกรรมการ ฝ่ายคฤหัสถ์ ได้บอกบุญชักชวนทายกทายิกาบริจาทรทรัพย์เพื่อบำรุง จัดรวบรวมเป็นสมบัติของวิทยาลัยขึ้นได้และจัดไว้เป็น “ทุนนอน” จำนวนหนึ่งด้วย สมบัติของวิทยาลัยนี้มีใช้ทุนนอน มีคดีย่างของกลาง จ่ายเป็นสาธารณะแก่วัดทั้งหลายได้ มีทุนมากขึ้นโดยลำดับ ในเวลา ที่กาลวิทยาลัยร่วงโรยลง มีผู้บริจาคเกื้อหนุนน้อยนัก นอกจากของหลวง บริจาคประจำปี แม้เช่นนั้นยังบำรุงการเรียนการพระศาสนาอยู่ได้ตลอด มาจนทุกวันนี้ ...” ^{๑๙}

เป็นพระมหาสมณวาทีตรัสเล่าทำความเข้าใจ ตอนที่พระองค์ทรง เริ่มเข้ามาครองวัดบวรนิเวศวิหาร โดยต่อมาสมเด็จพระยาตำราญ ราชานุภาพทรงเล่าสืบสานพระดำรินี้ และตรัสไว้ในตอนหนึ่งให้ชื่อ “ทุนนอน” ว่า “บุญนิธิ” นำร่องสู่การจัดตั้ง “มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย” ในกาลต่อมา

^{๑๙} สมเด็จพระเจ้า : ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร อ้างแล้ว หน้า ๙๑ - ๙๒

“..การบำรุงมหามกุฏราชวิทยาลัยนอกจากของหลวงพระราชทาน ยังมีที่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ตลอดจนราษฎร เกื้อกูลอีกเป็นอันมาก ที่บริจาคทรัพย์จำนวนมากหลายก็เพื่อเป็น “ทุนนอน” เรียกว่า “บุญนิธิ”...” ๒๐

ในการสืบทอดพระดำริทางการศึกษาและการพระศาสนาของ สมเด็จพระมหามกุฏราชวิทยาลัยเห็นว่า ๒๑ การดำเนินการทุกอย่างให้บรรลุ วัตถุประสงค์ทั้ง ๓ ประการ ในระยะยาวนั้น เรื่องสำคัญขาดเสียมิได้ คือ “ทุนทรัพย์” ที่มั่นคงเป็นปีกแผ่นประกันสัมฤทธิผลอันยั่งยืนของสถาบัน คณะกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้ตั้ง “มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย” ขึ้นสืบสานจาก “ทุนนอน - บุญนิธิ” มีวัตถุประสงค์หลัก คือ เพื่อประโยชน์นำ ดอกผลอันเกิดจากทรัพย์สินของมหามกุฏราชวิทยาลัยมาช่วยบำรุงอุดหนุน การศึกษาพระปริยัติธรรม และส่งเสริมการเผยแพร่พระพุทธศาสนา ให้ถาวรเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น ได้จดทะเบียนเป็นทางการเมื่อวันที่ ๕ มีนาคม ๒๔๗๖ ตั้งสำนักงานอยู่กรมพระคลังข้างที่ ในพระบรมมหาราชวัง ภายหลัง ได้ย้ายมาอยู่ที่หอสมุดมหามกุฏราชวิทยาลัยหน้าวัดบวรนิเวศวิหารจน ปัจจุบัน

๒๐ สมเด็จพระมหามกุฏราชวิทยาลัย : ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร อ่างแก้ว หน้า ๙๗

๒๑ ประวัติมหามกุฏฯ อ่างแก้ว หน้า ๒๑๗

ทอสมุด มหามกุฏราชวิทยาลัย ปัจจุบัน

การดำเนินการประกอบด้วยคณะกรรมการฝ่ายคณะสงฆ์และฝ่ายคฤหัสถ์ ให้นายกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นประธานกรรมการ โดยตำแหน่ง และต้องเป็นพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ประธานฝ่ายคฤหัสถ์ คือ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่ หรือต่อไปภายหน้า ผู้ที่ดำรงตำแหน่งอธิบดี กรมนั้น สมเด็จฯ ทรงดำรงตำแหน่ง “สภานายก” คณะกรรมการสภามหามกุฏราชวิทยาลัยในช่วงระยะหนึ่ง ทรงเป็นเจ้าของคณะธรรมยุติกนิกาย แต่ไม่ได้ดำรงตำแหน่งประธานผู้จัดการมูลนิธิฯ ที่จัดตั้งขึ้น ภายหลังจากแนวพระดำริ ต่อจากนั้น เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย ได้ดำรงตำแหน่งนายกคณะกรรมการสภามหามกุฏฯ และประธานมูลนิธิฯ พร้อมกันโดยตำแหน่งสืบมา ตั้งแต่เริ่มก่อตั้งจนถึงปัจจุบัน ภารกิจหลักของ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยดำเนินการกิจเพื่อสนองประโยชน์แก่การ พระศาสนา และการศึกษาของชาติและการศึกษาของคณะสงฆ์ ตลอดจน การปกครองบริหารคณะสงฆ์สรุปลงได้ดังนี้^{๒๒}

๑. ช่วยจัดผลประโยชน์ให้แก่วัดต่าง ๆ ให้วัดเหล่านั้นได้รับ ผลประโยชน์เพิ่มพูนจากทรัพย์สินของตน สามารถพึ่งพาตนเองได้ยิ่งขึ้น ในการอุดหนุนพระศาสนา และการศึกษาให้ขยายออกไป

๒. ช่วยอุดหนุนในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรมให้กว้างขวาง และมั่นคงยิ่งขึ้น โดยได้จัดหาครูสอนและหนังสือตำราเรียนให้แก่วัด ที่ขาดแคลนแต่ใฝ่การศึกษาเล่าเรียน

๓. ช่วยบำรุงโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยให้สามารถผลิตหนังสือ ตำราทางพระพุทธศาสนาอันเป็นภารกิจหลักประการหนึ่ง ตั้งแต่เริ่มก่อตั้ง เป็นต้นมา มีคณะกรรมการแผนกตำรับตำรา ประกอบด้วยพระเถรานุเถระ ผู้ทรงคุณวุฒิจากสำนักเรียนต่าง ๆ ในเครือข่ายมาร่วมทำงานประจำ

^{๒๒} ประวัตินามกุฏฯ อ่างแก้ว หน้า ๒๑๗ - ๒๒๓

ทรงฉายร่วมกับพระเถรานุเถระ
หน้าพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติศรีเสอ)

๔. ช่วยบำรุงสำนักเรียนต่าง ๆ ด้วยทุนทรัพย์เป็นการนำร่องให้ โดยจัดสรรทุนจำนวนหนึ่งบำรุงการศึกษาของสำนักเรียนต่าง ๆ พร้อม จัดสรรพระภิกษุผู้ทรงคุณวุฒิ ผ่านการฝึกสอนจากส่วนกลาง ออกไปปฏิบัติ ศาสนกิจสอนพระปริยัติธรรม พร้อมกันนี้ก็ให้ทำการสอนกุลบุตรในโรงเรียน ตามจังหวัดต่าง ๆ สมัยที่พระองค์ยังเป็นผู้อำนวยการศึกษาแห่งชาติใน หัวเมือง

๕. ช่วยส่งเสริมการศึกษาระดับอุดมศึกษาของคณะสงฆ์ คือ สภากาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ สนองการ ขยายผลสืบเนื่องจากพระดำริ และพระเจตนาของพระองค์ตลอดมา จนสถาบันอุดมศึกษาแห่งนี้ได้รับการสนับสนุนโดยตรงจากงบประมาณ แผ่นดิน เมื่อรัฐถวายการรับรองและสถาปนาขึ้นเป็น “มหาวิทยาลัย มหามกุฏราชวิทยาลัย” ใน พ.ศ. ๒๕๔๐

๖. ส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศ โดยอุดหนุนมหาวิทยาลัยแห่งนี้ ตั้งโรงเรียนฝึกพระธรรมทูตภายในและ ต่างประเทศ ตลอดจนให้การอุดหนุนการเดินทางไปปฏิบัติศาสนกิจ ทั้งในและต่างประเทศของพระธรรมทูต

๗. ส่งเสริมการศึกษาวិชาการชั้นสูงทางพระพุทธศาสนาและ วิทยาการอื่นที่เกี่ยวข้องแก่พระภิกษุสามเณรที่ไปศึกษาต่ออย่างต่างประเทศ ภายหลังสำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยแห่งนี้แล้ว

๘. ส่งเสริมและดำเนินการจัดแปล เรียบเรียง แต่งและจัดพิมพ์ หนังสือตำราที่เอื้อต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นภาษาต่างประเทศ

๙. ส่งเสริมและอุดหนุนพระภิกษุต่างชาติที่เข้ามาศึกษา พระปริยัติธรรมในระดับนักธรรมบาลีและอุดมศึกษา และค้นคว้าวิจัย ทางพระพุทธศาสนาในประเทศร่วมกับนักวิชาการพระพุทธศาสนาไทย

ภายหลังที่มหามกุฏราชวิทยาลัยได้จัดตั้งและดำเนินการเป็นระบบ ดีแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนิน ทอดพระเนตรกิจการ ทรงพอพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง ในการจัดตั้ง และดำเนินกิจการได้บังเกิดผลดีต่อชาติ พระศาสนา พระมหากษัตริย์ และประชาชน เป็นผลดีตามพระดำริของสมเด็จพระเจ้า มีใจเฉพาะต่อการส่งเสริม และพัฒนาการศึกษาแบบใหม่ของพระภิกษุสามเณรและเยาวชนทั่วไป เท่านั้น แต่ยังช่วยให้ประชาชนคนรุ่นใหม่มีทัศนคติในทางที่ดีต่อพระสงฆ์ เพิ่มขึ้นโดยลำดับอีกด้วย ในข้อที่พระสงฆ์ได้อุทิศตนบำเพ็ญประโยชน์ แก่ชาติ พระศาสนา พระมหากษัตริย์ และประชาชนอีกทางหนึ่ง เชื่อมโยง คุณประโยชน์ระหว่างศาสนจักรกับราชอาณาจักร ที่ชาวบ้านไม่อยู่ในวิสัย กระทบทำให้เป็นผลดีขึ้นมา ได้เท่าที่พระสงฆ์ได้รับโอกาสทำได้ จึงขออัญเชิญ ความในพระราชหัตถเลขาถวายถึงกรรมการสภามหามกุฏราชวิทยาลัย มีสมเด็จพระเจ้า ทรงเป็นองค์ “สภานายก” ตอนหนึ่งว่า

“...ได้ทอดพระเนตรเห็นการตลอดแล้ว มีความพอพระราชหฤทัยมาก ทรงขอลุแกโทษที่ได้ทรงดูหมิ่นอยู่ในพระราชหฤทัย แต่มิใช่จะทรงดูหมิ่นพระพุทธเจ้าแลพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง แลพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติถึงความบริสุทธิ์แล้ว การที่ตรัสนี้เฉพาะพระสงฆ์ธรรมดาผู้เรียนคันถธุระ วิปัสสนาธุระ เล่าสวดมนต์ ล้วนแต่หาสุขเฉพาะตัว พวกคันถธุระเรียนก็หวังจะรู้เฉพาะตัว รู้แล้วไม่คิดจะสั่งสอนให้เป็นคุณประโยชน์แก่ผู้อื่นโดยเต็มอุตสาหะ นับว่าหาสุขเฉพาะตัวอยู่แล้ว พวกเรียนวิปัสสนาธุระยิ่งมากกว่านั้น พวกเล่าสวดมนต์มากเป็นที่สุด ได้ทรงดูหมิ่นอยู่ในพระราชหฤทัยดังนี้ บัดนี้ ได้ทอดพระเนตรเห็นการที่ได้จัดขึ้นทั่วถึง ทรงเห็นว่าพระเถรานุเถระทั้งหลายผู้เป็นกรรมการมหากุฎา พ้นจากข้อที่ได้ทรงดูหมิ่นแล้ว ทรงขอลุแกโทษ การที่ได้จัดขึ้นนี้มีคุณแก่พระพุทธศาสนาเป็นพระเกียรติยศแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นคุณประโยชน์แก่ประชาชนตั้งแต่พระองค์เองลงไป ขออาราธนาพระเถรานุเถระทั้งหลายจงมีอายุอยู่ช่วยกันจัดการสืบไป...” ๒๓

๒๓ ประวัตินามกุฎา อ้างแล้ว หน้า ๖๕ - ๖๖ อ้างจากหนังสือ “ธรรมจักษุ” เล่ม ๓ หน้า ๓๑๑ พระราชหัตถเลขาลงวันที่ ๒๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙)

๓.๓ พระดำริด้านการศึกษาของชาติ

๓.๓.๑. ความเบื้องต้น

เมื่อไทยสมัยนั้นกำลังกังวลอยู่กับอิทธิพลของชาติตะวันตก ที่มุ่งหน้าแทรกแซงครอบงำทุกทาง หวังเอาเป็นเมืองขึ้นของตนภายใต้ลัทธิอาณานิคม คนไทยมาถึงวิถีชีวิตสองแพร่งให้ต้องเลือกอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทางหนึ่งแบบตะวันตกซึ่งกำลังเห็นกันว่าเป็นวิถีแห่งอารยชนผู้ครองผลผลิตคิดค้นแปลก ๆ ใหม่ ๆ บ่งบอกถึงความมีอารยธรรมสมัยใหม่แห่งผู้เจริญแล้ว แต่ถือปรัชญาแห่งการเบียดเบียนครอบงำและดูถูกถิ่นเป็นหลักการและแนวทางในการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง อีกทางหนึ่งดั้งเดิมสืบทอดมาแต่บรรพกาลของไทย เรียกว่า สายชาตินิยมและอนุรักษ์นิยม หวั่นวิตกว่าตนจะสูญเสียความเป็นไทยที่เรียกว่า “ลัทธิชาติ” ดังที่บางประเทศกำลังประสบอยู่ เห็นได้จากพระบรมราชปรีชาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนเสด็จสวรรคตตอนหนึ่งว่า

“...การสงครามข้างญวนข้างพม่าเห็นจะไม่มีแล้ว จะมีก็แต่ข้างฝรั่งระวังให้ดี อย่าให้เสียที่เขา การงานสิ่งใดของเขาที่คิดว่าดี ควรจะเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่านับถือเลื่อมใสให้หมดใจไปทีเดียว...”^{๒๔}

เป็นพระราชดำรัสแสดงความเป็นชาตินิยมและอนุรักษ์นิยมที่ไม่สุดโต่งของไทยแต่เป็นข้อชี้แนะทางสายกลางไปในตัว

^{๒๔} วอลเตอร์ เอฟ เวลลา : “แผ่นดินพระนั่งเกล้า” แปลโดย นิจ ทองโสภิต สมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย ๒๕๑๔ หน้า ๖๓

เมืองไทยจึงต้องเร่งพัฒนาความเข้มแข็งทุกด้านในทุกทาง บนพื้นฐานแห่งวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อของชาติ เพื่อปกป้องคุ้มครองความเป็นไทยแม้จะไม่ดั้งเดิมแท้เอาไว้ให้ได้จนสุดกำลังและความสามารถ หากไม่แล้วความสูญสิ้นแห่งสถาบันหลักของไทยย่อมไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ไม่ช้าก็เร็ว จึงต้องนำเอาปรัชญาทางสายกลางหรือ “มัชฌิมนิยาม” และ “รู้เขารู้เรา” มาประยุกต์ใช้เพื่อปกป้องไทยและพัฒนาไทย รู้เขา คือ ให้อุบาย เข้าใจความรู้สึกนึกคิดและวิถีชีวิตตามแนววัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อแบบตะวันตก ผ่านกระบวนการขั้นตอนและยุทธวิธีการศึกษาแบบตะวันตก โดยส่งลูกไทยหลานไทยไปศึกษาเล่าเรียนยังประเทศตะวันตก เพื่อรับการถ่ายทอดและดูดซึมเอาความรู้สำเร็จรูปด้านต่าง ๆ ทั้งศาสตร์และศิลป์ส่งมาถ่ายทอดสู่เมืองไทยตามท่อน คือ “นักเรียนไทย” เหล่านั้นเข้ามาเป็นพลังปรับเปลี่ยนเมืองไทยวิถีชีวิตไทย ^{๒๕} ผสมผสานกับวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อแบบไทย เพื่อสร้างภูมิคุ้มกันช่วยให้ไทยอยู่รอด และมีส่วนในความทันสมัยตามแบบตะวันตก ศาสตราจารย์ ดร.วิทย์ วิศทเวทย์ ระบุไว้อีกตอนหนึ่งแสดงถึงความพยายามของคนไทยที่ครองความเป็นไทยเอาไว้บนวิถีทางสายกลางให้คงอยู่ต่อไป

^{๒๕} ศึกษารายละเอียดใน วิทย์ วิศทเวทย์ : ปรัชญาการศึกษาไทย ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี ๒๕๒๖ หน้า ๕๖ - ๖๒

“...หลังจากที่เปิดประเทศแล้ววัฒนธรรมตะวันตกก็เริ่มแพร่เข้ามา ความรู้สึกที่อยากจะเปลี่ยนแปลงของเดิมเริ่มเกิดขึ้น (ทั้งฝ่ายคฤหัสถ์และคหบดีธรรม) รัฐบาล (และคณะสงฆ์) ตระหนักว่าการไม่เปลี่ยนแปลงเลยนั้นเป็นไปได้ยาก เพราะยังเห็นว่าวัฒนธรรมไทยนั้นยังมีคุณค่า ควรแก่การดำรงไว้ ยิ่งการที่รัฐบาลสมัยนี้มีนโยบายจะสร้างเอกภาพแห่งรัฐประชาชาติ การสร้าง “วัฒนธรรมแห่งชาติ” เพื่อให้เป็นวิญญูณแห่งรัฐคงว่าจำเป็นมากขึ้น...” ๒๖

ขณะเดียวกัน ในประเทศไทยก็มีความพยายามส่งเสริมพลังปรีชาญาณไทย จาการากฐาน “มัชฌิมาปฏิปทา” ของพระพุทธศาสนา ที่อบรมหล่อหลอมชีวิตจิตใจของคนไทยให้ถือความพอดี พองาม พอเหมาะ พอควร สมเหตุสมผล ประณีประนอม ผสมผสานกลมกลืน ถ้อยที ถ้อยอาศัยกัน ความมีดุลยภาพและบูรณาการในชีวิต ระหว่างคฤหัสถ์กับคหบดีธรรม รัฐกับศาสนา วัดกับบ้าน ซึ่งทั้งหมดนี้ปรากฏชัดในพระดำริทางการศึกษาและการปกครองของสมเด็จฯ ทั้งนี้เพื่อเตรียมลูกไทยหลานไทยไว้รับกับวัฒนธรรมทางความคิด และความเชื่อแบบตะวันตกให้ได้ประโยชน์ในระดับหนึ่ง ที่สอนให้ถือมนุษย์เป็น “ทรัพย์สินมนุษย์” ไว้เป็น “ทุนและเครื่องมือ” สร้างสัมฤทธิ์ผลทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ที่มาพร้อมกับการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสังคมศาสตร์ ที่มุ่งเน้นศรัทธาในวิถีชีวิต ที่อ้างว่าประชาธิปไตยแบบตะวันตก ให้เป็นพลังเชิญชวนสอนให้คนไทยผู้ไม่มีโอกาสเป็น “นักเรียนนอก” ค่อย ๆ เห็นคล้อยตามไปว่า ความเป็นไทย คือ ลักษณะแห่งความล้ำหลังคร่ำครึ พยายามสร้างความแตกต่างและแยกชาติศาสนา และการศึกษาออกจากกัน

^{๒๖} วิทย์ วิศทเวทย์ เล่มเดียวกัน หน้า ๒๘

ยิ่งกว่านี้คนไทยบางคนที่ได้รับการศึกษาจากตะวันตกกลับมา มีอำนาจรองการจัดการศึกษาและการอื่นแสดงให้เห็นว่า การศึกษา ที่ทันสมัยและทำให้คนเป็นอารยชนได้ต้องเป็นการศึกษาแบบตะวันตก ที่เน้นความสำเร็จทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีตามแนวปรัชญาตะวันตก ที่พราวคนออกจากธรรมชาติและคุณลักษณะดั้งเดิม เท่ากับเป็นการส่งเสริมให้คนไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งในหัวเมืองทอดทิ้งมาตุภูมิและเพิกเฉย ดูแคลนภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อเอาชีวิตเข้ามามีส่วนได้ในความเจริญทันสมัย ต่างมุ่งเปลี่ยนแปลงสถานภาพเดิมทางศีลธรรม พาณิชยกรรม เป็นต้น เพื่อเป็น “ข้าราชการ” อันเป็นกลไกขับเคลื่อนสู่ความเป็น “อารยประเทศ” แบบตะวันตกในทุกอย่าง

ในพระดำริทางการศึกษานั้น สมเด็จพระเจ้าไม่ทรงสบายพระทัย ที่จะยอมให้การศึกษาไทยสร้างคนไทยให้ห่างจาก “ทางสายกลาง” ออกไป เรื่อย ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องบูรณาการแห่งชีวิตไทยระหว่างคติโลก คติธรรม อันหมายถึง ความเป็นเลิศทางวิชาการกับความเป็นผู้ประพฤติดี ประพฤติชอบ บทเรียนสำคัญยิ่งข้อนี้ ได้ปรากฏผลออกมาในพระราช หัตถเลขา ความตอนหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลถวายสมเด็จพระเจ้า แสดงถึงมูลเหตุจำเป็นยิ่ง เป็นเบื้องต้นที่ทรงอาราธนา สมเด็จพระเจ้า ให้ทรงช่วยชาติบ้านเมือง

“...ด้วยเมื่อหม่อมฉันไปประเทศยุโรปในครั้งนี้ได้ไปไต่ถามถึง การเล่าเรียน จึงเห็นว่าคนไทยที่ส่งไปไม่มีใครจะได้ดี แล้วได้ให้ราชทูตปรึกษากันดูว่าควรที่จะจัดการเล่าเรียนอย่างไร...เรื่องการศึกษานี้ขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย...อย่าตัดช่องไปแต่ การข้างวัด อีกประการหนึ่งการสอนพระศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมืองจะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิตกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินพระศาสนาจนเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น...เหมือนอย่างทุกวันนี้ ถ้าคนที่ได้เล่าเรียนคงจะประพฤติดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้่น้อยก็โกงไม่ค่อยคล่องหรือโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงมากขึ้น และ โกงพิศดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้จักขริวิธี (รู้วิชาการ) ไม่เป็นเครื่องฝึกหัด ให้เป็นคนดีและคนชั่ว...” ๒๗

จึงเป็นหลักการและนโยบายทางการศึกษาและอื่น ๆ ของไทย ที่ถือ “มัชฌิมนิยม” ที่ไม่เพียงเพื่อความอยู่รอด แต่มุ่งการพัฒนาประเทศ ให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมหรือใกล้เคียงอารยประเทศตะวันตก ที่ถือ การศึกษาวิद्यการสมัยใหม่เป็นเครื่องมือแต่ขอให้ประเทศไทยเจริญรุ่งเรือง และเข้มแข็งได้ดุลยภาพมีบูรณาการเคียงคู่กลมกลืนและกลมเกลียว ไปพร้อมกันระหว่างวิถีชีวิตแบบไทยกับแบบตะวันตก ทางราชอาณาจักร กับทางศาสนจักร ทางคติโลกกับคตินิยม ทางบ้านและวัด ทางประชาชน กับพระสงฆ์ ทางกายกับจิตใจ ในความเจริญทางวัตถุกับความเจริญ ทางคุณธรรม จริยธรรม ทั้งหมดนี้จะบรรลุเป็นมรรคผลเป็นผลได้จะต้อง ดำเนินการควบคู่กันไปอย่างไม่เสียสมดุล มีการศึกษาที่ถูกต้องเป็นพื้นฐาน และพลังขับเคลื่อนต่อไป โดยมีสมเด็จพระเจ้า ทรงเป็นพระองค์หนึ่งแห่ง “พลังปรีชาญาณสยาม” ที่มีบทบาทสำคัญยิ่งในการจัดการศึกษาของไทย ทั้งระดับชาติ และระดับคณะสงฆ์ดังกล่าวในรายละเอียดต่อไป

^{๒๗} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๒๕๑๕ หน้า ๑ - ๒ : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ หน้า ๖ - ๗ : พระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗ . พ.ศ. ๒๔๔๑

๓.๓.๒ มนุษย์

ตามที่ได้ศึกษาทั้งพระประวัติและพระดำริเท่าที่สืบค้นได้ในเอกสารข้อมูลระดับต่าง ๆ โดยพระองค์เองและที่เกี่ยวข้องเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าทรงเข้าใจมนุษย์และความเป็นไปของมนุษย์ตามหลัก “มัชฌิมนิยาม” มีรากฐานจาก “มนุชยนิยาม” ตามแนวพระพุทธศาสนาผสมผสานกับแนวคิดทางตะวันตกอยู่บ้าง ทางสังคมวิทยา มนุษยวิทยา และจิตวิทยา มนุษย์ คือ “สังขารพิเศษ” ประกอบด้วยส่วนเป็นรูปขันธ์ หรือวัตถุธรรม เรียกว่า “ส่วนกาย” กับส่วนเป็น “นามขันธ์” เรียกว่า ส่วนจิตใจ รวมเข้าด้วยกันที่เรียกว่า ชีวิตจิตใจ อยู่ภายใต้ปัจจัยทางกาลเทศะและความมุ่งประสงค์ ประจักษ์ชัดขึ้นด้วยเรื่องที่เป็นธรรมชาติ หรือธรรมดา และเรื่องที่เป็นวัฒนธรรมอันเป็นผลงานสร้างสรรค์โดยมนุษย์ เสริมเรื่องธรรมชาติที่เรียกว่า “กรรม” ได้แก่ กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมในโลกมนุษย์เอง มนุษย์เป็นผู้รับผิดชอบชะตาชีวิตของตน เป็นผู้กระทำการกรรมและรับผลของกรรม เป็นจำเลยของผลกรรมในอดีตและเป็นผู้พิพากษากำหนดวินิจฉัยกรรมของตนเองจากปัจจุบันสู่นาคต จึงมีสถานภาพและความเป็นอยู่พิเศษกว่า พืช สัตว์ และแม่เทพ โดยเหตุผลมิใช่ตามกฎธรรมชาติหรือความเป็นธรรมดาเท่านั้น แต่พระองค์ประกอบทางวัฒนธรรมด้วยผ่านขั้นตอนกระบวนการกิจกรรมและความมุ่งประสงค์ทางการศึกษาอบรม มนุษย์จึงได้ชื่อว่าเป็น “เวไนยสัตว์” หมายถึง สัตว์ชนิดหนึ่งที่มีคุณสมบัติ และศักยภาพพิเศษอยู่ในวิสัยสามารถรับการปลูกฝังแนะนำ สั่งสอน ฝึกฝน อบรมให้เกิดการเรียนรู้สู่การพัฒนาเพื่อบรรลุความมุ่งประสงค์ระดับต่าง ๆ ทั้งที่เห็นผลได้ในปัจจุบัน โยงสู่นาคตและถึงระดับสูงสุด คือ การสิ้นทุกข์ได้ด้วยความหมายมั่นและความพยายามของมนุษย์เอง ^{๒๘}

^{๒๘} ศึกษาความละเอียดใน สมเด็จพระเจ้า : อรรถศาสตร์ มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๒๕๔๑ หน้า ๕ - ๑๔ : และมนุษยวิทยา มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๒๕๓๑ หน้า ๒ - ๒๔

กายกับใจนี้เป็นส่วนผสมกลมกลืนทั้งฝ่ายธรรมชาติกับฝ่ายวัฒนธรรม และย่อมทำฐานะสอดคล้องสัมพันธ์กันเสมอเพื่อความสมดุล สมเด็จพระเปรียบเทียบกายเป็นเครื่องยนต์สำหรับทำฐานะของมนุษย์

“วิจิตรยิ่งกว่าเครื่องนาฬิกาพกเป็นอันมาก สับสนนำประหลาดมากกว่าบรรดาเครื่องจักรซึ่งมีกำลังแรงที่สุด เครื่องทำฐานะทางกายนี้คือ อวัยวะที่เป็นพนักงาน เช่น หัวใจ กระเพาะอาหาร ปอด เส้นเลือด เมื่ออวัยวะทั้งปวงแห่งเครื่องยนต์ คือ สรีระทำฐานะตามหน้าที่เรียบร้อยดี กายก็อยู่ผาสุก ความสำราญของมนุษย์นั้นไม่เฉพาะแต่ความสำราญและเป็นไปสะดวกแห่งกายเท่านั้น ยังต้องอาศัยความสำราญและเป็นไปสะดวกแห่งใจด้วย...” ๒๙

ตามพระดำริของพระองค์คนทั้งหมดย่อมเป็นไปตามอำนาจของธรรมชาติ มีร่างกายที่เป็นธรรมดาแต่มาเป็นที่รู้จักสึกหรือ จึงต้องการบริโภคอาหาร เพื่อเป็นเครื่องบูรณะ มีผิวบางไม่พอจะทนเย็น ทนร้อน ทนฝน ทนแดด ทนลม จึงต้องการเครื่องนุ่งห่มและที่อยู่อาศัย กินอยู่หลับนอน ต้องการหยุดยามเมื่อความจับไข้เข้าเปียดเปียน เหล่านี้เป็นเครื่องบำบัดความจำเป็นพื้นฐาน ยังมีเรื่องที่ต้องสนองความต้องการเพิ่มเติมเข้ามาอีกมากมายนับไม่ถ้วนสำหรับคน เมื่อเป็นเช่นนี้ต่างคนต่างแสวงหา แม้ไม่มีเจตนาจะแข่งขัน แต่ก็เป็นอันต้องแข่งขันแก่งแย่งกันอยู่ในที่ ผู้ใดมีความสามารถกว่าผู้นั้นย่อมหาได้คล่องเปรียบเหมือนม้ากำลังวิ่งแข่งกัน ม้าที่แข็งแรงวิ่งไวย่อมวิ่งขึ้นหน้าไปได้

“...ด้วยเหตุเหล่านี้จึงจำเป็นต้องมีการศึกษาอบรมสติปัญญา ให้ไปบุลย์ ต้องการความฝึกหัดให้ชำนาญ ศึกษานี้เป็นกิจจำเป็นที่จะพึงทำตั้งแต่เยาว์ จึงเป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ จะชวนชวายให้เด็กของตนมาก่อน ถ้าพลาดคราว เด็กย่อมขาดจากความรู้ความสามารถที่จะพึงได้...” ๓๐

๒๙ สมเด็จพระ : มนุษยวิทยา เล่มเดิม หน้า ๑

๓๐ สมเด็จพระ : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า ๙

อาศัยหลักจริยธรรมว่าด้วย “กฎแห่งกรรม” พระองค์ทรงให้ทัศนะเกี่ยวกับวัฏจักรของมนุษย์เพิ่มเติมว่า สัตว์ทั้งหลายตายแล้วย่อมเกิดใหม่อีก แต่เปลี่ยนแปลงไม่คงที่ ตามผลของกรรม มนุษย์อาจไปเกิดเป็นเดียรัจฉานก็ได้ เดียรัจฉานอาจเกิดเป็นมนุษย์ก็ได้ คนชั้นสูงอาจเกิดเป็นคนชั้นต่ำก็ได้ คนชั้นต่ำอาจเกิดเป็นคนชั้นสูงก็ได้ เวียนตายเวียนเกิดไปเช่นนี้ กว่าจะดำเนินถึงที่สุดจึงจะคงที่ไม่มีเกิดไม่มีตายอีก เรียกว่า พระนิพพาน

“...เหมือนพืช เช่น ข้าวหรือถั่วงา ที่สุดเป็นเมล็ดหรือหัวหญ้า เพาะลงในพื้นดินคงผลิตผลเป็นชนิดเดิม ข้าวไม่กลายเป็นหญ้า หญ้าไม่กลายเป็นถั่ว แต่เพราะคนผู้เดียวทำทั้งบาปทั้งบุญจึงได้รับผลทั้งสองดี ส่วนเสียเป็นคราว ๆ เหมือนพื้นนาที่ปลูกข้าวยังมีหญ้าขึ้นแซมฉนั้นนี้เป็นเครื่องปั่นคนแม้ทำดีด้วยกันหรือทำชั่วด้วยกันก็ให้เป็นคนต่างกัน...” ๓๑

ที่จะเข้าใจมนุษย์ได้นั้นต้องถือความจริงตาม “ธรรมดานิยม” ๓๒ ว่ามนุษย์เป็นหนึ่งในสังขารทั้งหลายต้องเป็นไปตามกฎและเงื่อนไขปัจจัยของธรรมชาติ อันเป็นพื้นฐานแห่งวัฒนธรรมของมนุษย์ด้วย มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น เปลี่ยนแปลงในท่ามกลางและสิ้นสลายไปในที่สุด เหตุนั้นตั้งแต่เกิดมาทุกคนย่อมมุ่งหน้าเพื่อผ่านวัย คือ ปูนทั้ง ๓ เป็นเด็ก เป็นหนุ่มสาวนี้ คือ ปฐมวัย แล้วเป็นวัยกลางคนร่างกายแข็งแรงทนทาน จิตใจเข้มแข็งแก่การทำงานนี้ คือ มัชฌิมวัย ต่อมาก็แก่เฒ่ากายใจทรุดโทรม หมดความแข็งแรงเข้มแข็งและตายไปในที่สุด เรียกว่า ปัจฉิมวัย แต่เชื่อว่าทุกคนจะสามารถผ่านวัยทั้งสามไปได้ครบกันทุกคน

๓๑ สมเด็จพระเจ้า : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า ๔๒

๓๒ สมเด็จพระเจ้า : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า ๕๒ - ๕๓

“...อันความตายมาถึงแล้วมนุษย์จำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงในทรัพย์สิน
ก็ดี ยศก็ดี พวกพ้องก็ดี ที่มีประโยชน์ในเวลายังมีชีวิตอยู่ก็เป็นอันหมดกิจ
จะตามเกื้อกูลได้ ที่สุดสรีระร่างกายนี้ก็ทิ้งทอดทิ้งไว้เหนือปฐพี เว้นแต่
กรรมที่ได้ทำแล้วข้างดีหรือข้างชั่วนั้นแลที่ได้ชื่อว่า เป็นของมนุษย์ เขาจะพา
เอากรรมนั้นแลไป กรรมนั้นแลจะติดตามเหมือนเงาตามตน เพราะเหตุนั้น
ควรทำความดีความงามสั่งสมไว้เป็นดุจเสบียงสู่สัมปรายภพ (ชาติต่อไป)
บุญย่อมเป็นที่พึ่งของสัตว์ทั้งหลายในโลก (โลกอื่นภายหลังจากโลกนี้)...” ^{๓๓}

การที่มนุษย์ดำเนินวิถีชีวิตตั้งแต่เกิดจนตายนั้น สมเด็จพระพรหม
เน้นความสมดุลแห่งชีวิต ระหว่างกายกับจิตใจ อย่างไรก็ตามในแก่น
ของความเป็นมนุษย์นั้น ทรงแนะให้เห็นความสำคัญพิเศษในเรื่องคุณค่า
ทางจิตใจ “อันเป็นนายหรือผู้บังคับบัญชาของร่างกาย” ความเป็นอยู่ใด ๆ
ก็ตาม การศึกษาอบรมใด ๆ ก็ตามที่ไม่ยังผลดีสู่การพัฒนาคุณค่าและคุณภาพ
ทางจิตใจ (จิตสิกขา) ให้ประเสริฐบริสุทธิ์ขึ้นจาก “อุปกิเลสบาปธรรม”
คือ ตัวเหตุ ๑๖ อย่าง มีการมุ่งให้ผู้อื่นประสบความเสียหาย ความริษยา
เป็นต้น ที่ทำให้จิตใจเสียคุณภาพทางดี ครอบงำและปรุงแต่งจิตใจให้
เศร้าหมอง ไม่บริสุทธิ์ ถึว่าความเป็นอยู่ของชีวิตนั้นและการศึกษาเล่าเรียนนั้น
เป็นการศึกษาที่ฝึกการและล้มเหลว

“ผู้รักตนควรชำระจิตใจบริสุทธิ์และอบรมปรุงแต่งจิตให้เจริญ
ด้วยคุณภาพ ดังนั้นการศึกษาในระดับนี้คือกิจกรรมทำลายของเสียออก
จากชีวิตและปลูกฝังอบรมพัฒนาของดีสู่ชีวิต” ^{๓๔}

^{๓๓} สมเด็จพระพรหม : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า ๔๖

^{๓๔} สมเด็จพระพรหม : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า ๔๗ - ๔๙

สมเด็จพระเจ้า ทรงมองมนุษย์ทุกคน คือ ผู้กำลังทำสงครามแห่งชีวิต สงครามเพื่อสร้างสมบารมี หรือคุณงามความดีให้อาชนะความชั่วร้าย (อกุศลกรรม) ทำลายสิ่งเป็นโทษเป็นภัย

“...เมื่อคิดเห็นว่าสงครามแห่งชีวิตจะช่วยรบแทนกันไม่ได้ ท่านจงเป็นผู้อดทนตัวของท่านเอง จงเป็นผู้รับผิดชอบ ภาระดีหรือร้าย เอาใจใส่หมั่นคิดหมั่นทำ ถ้าท่านไม่บรรลุความสำเร็จ ท่านจักได้ชื่อว่า ทำสิ่งอันดีที่สุด จัดว่าได้ทำสิ่งนั้น สมควรเป็นอย่างยิ่งแล้ว...” ๓๕

ในเรื่องเกี่ยวกันนี้ที่โยงถึงปัญหาว่าคนเกิดมาเป็นมนุษย์แล้ว ควรทำอะไรชีวิตจึงจะคุ้มค่าและมีความหมายอย่างแท้จริง พระองค์ ทรงเห็นว่า ค่าของคนอยู่ที่ผลงานตามหน้าที่ที่บังเกิดคุณประโยชน์แก่ตนเอง พร้อมกับแก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกันอันเป็นความมุ่งหมายประการหนึ่งของชีวิต

“...ถ้าท่านถามว่าในชีวิตของท่าน ท่านจะมุ่งหมายอะไรดี ข้าพเจ้าขอตอบว่า ท่านจงมุ่งหมายเพื่อจะทำหน้าที่ของท่านให้ชอบสมบูรณ์ บริบูรณ์ด้วยความรู้และคุณธรรมให้บรรลุความเจริญ คุณประโยชน์ และความถูกต้องดีงาม เพราะชื่อเสียง ทรัพย์ ยศ ไมตรี และหิตจรรยา อยู่ในความสำเร็จแห่งงานนั้นหมด ทุกคนเกิดมาในโลกนี้สำหรับจะทำการ ด้วยปัญญาเหมาะแก่เขามีมาแต่แรกและสร้างสมเพิ่มขึ้นทีหลัง เมื่อเขาพบสิ่งใดเรื่องใดว่าเป็นหน้าที่ของเขา เขาต้องทุ่มเทกำลังความรู้ ความคิดและอื่น ๆ ทั้งหมดลงในสิ่งนั้น...” ๓๖ คนไม่ได้เกิดมาเพื่อจะสันนิฐาน ต้นเหตุของพิภพนี้ แต่เกิดมาเพื่อจะศึกษาค้นหาสิ่งที่เขาต้องทำและ ควรทำ และกันตัวไว้ให้ดำเนินอยู่แต่ในกิจที่เขารู้ต่างหาก เหตุนี้เมื่อค้นพบ สิ่งที่ท่านจะต้องทำได้แล้ว จงทำกิจนั้นให้เต็มความสามารถของท่าน เพราะกิจนั้นเป็นหน้าที่ของท่าน เป็นเครื่องสำราญ (ให้ความสุข) ของท่าน เป็นเครื่องเลี้ยงชีพอันสำคัญของท่านแท้...” ๓๗

๓๕ สมเด็จพระเจ้า : พระมหาสมณวาทะ : มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๒๕๓๙ หน้า ๖๐

๓๖ สมเด็จพระเจ้า : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน หน้า ๕๒

๓๗ สมเด็จพระเจ้า : มนุษยวิทยา เล่มเดียวกัน หน้า ๕๕ - ๕๖

มนุษย์ต้องบริหารชีวิตของตนให้ดำเนินต่อไปอย่างมีคุณค่าและความหมายตามสถานภาพ บทบาท กำลังและหน้าที่ที่พระองค์ทรงเรียกว่า “กรรมีย” เพื่อให้บรรลุคุณประโยชน์ ๓ ระดับ หรือ ๓ มิติ คือ ประโยชน์เห็นผลได้ในปัจจุบัน ประโยชน์เห็นผลได้ในระยะยาวหรือในอนาคต และประโยชน์สูงสุด คือ ความสิ้นทุกข์ ประโยชน์ประการแรก เป็นฐานแห่งประโยชน์อีก ๒ ระดับ การศึกษาอบรม คือ พลังประกันให้มนุษย์สามารถบรรลุประโยชน์เหล่านี้ด้วยความพยายามของมนุษย์เอง^{๓๘} อย่างไรก็ตาม อรรถประโยชน์ที่มนุษย์พึงพยายามให้ประสบได้ในปัจจุบันทันตาเห็น เช่น ลาภยศ ไฉฉริ สรรเสริญ ความผาสุก ก็เพื่อชีวิตส่วนตนเป็นศูนย์กลาง และมีคุณค่าระดับแคบผลักดันด้วยความเห็นแก่ตัว การศึกษาช่วยคนทำหน้าที่ระดับนี้ถือเป็นการศึกษาที่มุ่งเน้นให้เป็น “คนเก่ง เท่านั้น”^{๓๙}

คนดีย่อมอุทิศตนเพื่อ “กรรมีย” หรือหน้าที่ คือ “บุพพการและปฏิการ” ผู้ทำอุปกการคุณก่อนเรียก “บุพพการ” เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ถือเป็น “บุพพการีบุคคล” เป็นเจ้าบุญนายคุณของผู้ nhỏ ผู้ทำอุปกการคุณตอบเรียก “ปฏิการ” เป็นหน้าที่ของผู้น้อย เมื่อได้ทำหน้าที่นั้นแล้วได้ชื่อว่า “กตัญญูกตเวที” อันเป็นคุณสมบัติสูงสุดของ “คนดี” การให้และการรับถือเป็นสิทธิและหน้าที่ของมนุษย์ผู้อยู่ร่วมโลกและร่วมกันแสวงหาอรรถประโยชน์ทั้ง ๓ ระดับดังกล่าวมาแล้ว^{๔๐} การเป็นมนุษย์ต้องทำงานตามสิทธิหน้าที่ การให้การศึกษาอบรมเลี้ยงดูอดหนุนและการสร้างโอกาสให้ผู้ น้อยมีการศึกษาดีและประสบความสุขสำเร็จในชีวิต จึงเป็นสิทธิหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงและแท้จริงของผู้ใหญ่ บิดา มารดา ผู้ปกครอง ครู อาจารย์ พระสงฆ์ ตลอดจนจรรีรัฐ ฝ่ายใดเพิกเฉยละเว้นการนี้ ถือว่าผิดจรรยา มนุษย์ ดังตัวอย่างพระดำริ

^{๓๘} สมเด็จพระเจ้า : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า ๑ - ๗

^{๓๙} สมเด็จพระเจ้า : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า ๘

^{๔๐} สมเด็จพระเจ้า : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า ๑๕ - ๑๖

“...ให้มารดา บิดา อุปการบุตรด้วยการเอาใจใส่เลี้ยงดู คอยสั่งสอน
อบรม ห้ามปรามจากความชั่ว ชักนำให้ตั้งอยู่ในความดี ให้ศึกษาศิลปวิทยา
เต็มความสามารถ ปลูกฝังให้มีคู่อันควรกัน มอบทรัพย์สินสมบัติให้เมื่อถึง
สมัยอันควร ให้ครู อาจารย์อนุเคราะห์ศิษย์ ด้วยการอบรมสั่งสอน
ศิลปวิทยา และทำให้ได้รับความดี ผูกมัดให้ได้รับความดี บอกลิขิตวิทยา
ให้ทั้งหมดไม่อำพราง ยกย่องศิษย์ผู้ควรยกย่องให้ปรากฏในพวกพ้อง
ที่พึงพึงแก่ศิษย์...” ^{๔๑}

สมเด็จพระเจ้า ทรงเห็นว่า ความสุขสบายที่ปัจเจกบุคคลได้รับเพียง
เพื่อประโยชน์ปัจจุบัน จากการประกอบภาระหน้าที่ (กรณียะ) ไม่พิเศษเลย
ไม่เลยพ้นเรื่องส่วนตัวและที่เกี่ยวกับส่วนตัว เข้าลักษณะการศึกษาเพื่อให้
“รู้รักษาตัวรอดเป็นยอดดี” เมื่อเปรียบเทียบกับคุณค่าระดับ “สาธารณสุข”
หรือ “มหันตสุขของมหาชน” ที่คนทั้งหลายจะพึงมีส่วนได้รับร่วมกัน
ผลสูงสุดของการศึกษาจึงควรพัฒนาคนให้ “หลุดพ้นจากอหังการ มมังการ”
อันเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุนิพพาน ในฐานะเป็นจุดหมายสูงสุดของ
มนุษย์

^{๔๑} สมเด็จพระเจ้า : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า ๒๑ - ๒๒

“...คนผู้เดียวจะเอาได้สักเท่าไรไม่ช้าก็จักตาย ทรัพย์ก็ดี ยศก็ดี
ไมตรีก็ดี สรรเสริญก็ดี ที่ชวนขวยหาได้นั้นย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ
แก่เอกชนในชั่วชีวิตนี้เท่านั้น ความสุขเฉพาะตัวอาจเผื่อแผ่แก่คนข้างเคียง
บิดา มารดา บุตร ธิดาของตัว ถือว่ายังคับแคบยังไม่ใช่สุขอันไพบุลย์ที่เป็น
“สาธารณสุข” ทั่วกันไป สุขของคนทั่วโลกเป็นสุขไพบุลย์กว่าสุขของเอกชน
และของคนเฉพาะชาติ แต่กว้างขวางเกินวิสัยของสามัญชน ผู้ยังถือเรา
ถือเขา แต่ให้หมายมั่นถึงสุขอันมหาชนจะพึงได้รับว่าสำคัญกว่าของตนแล้ว
ละความเห็นแก่ตัวเสีย พากเพียรทำให้สำเร็จประโยชน์แก่คนหมู่มาก...” ^{๔๒}

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ คือ พระดำริโดยสรุปเกี่ยวกับมนุษย์
ซึ่งตอบปัญหาได้ ๓ ประเด็น : มนุษย์คืออะไร มนุษย์ควรมีชีวิตอยู่อย่างไร
และมนุษย์มีชีวิตอยู่เพื่ออะไร ทั้งหมดนี้รวมลงเป็นเรื่องของการศึกษา
อันหมายถึง การศึกษาของประชาชนทั่วไปหรือการศึกษาของชาติและ
หมายรวมถึง การศึกษาของคณะสงฆ์ ดังจะได้วิเคราะห์ตามแนวพระดำริ
ต่อไป

^{๔๒} สมเด็จพระเจ้า : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า ๓๓๓ - ๓๓๔

๓.๓.๓ การศึกษา

ก. ความหมาย คุณค่าและขอบเขต

“...คำว่าการศึกษาหมายความกว้างไม่เฉพาะแต่เรียนหนังสือ เรียนให้เกิดการเรียนรู้ รู้จักอะไร ๆ เช่น รู้จักผิด รู้จักชอบ หัดทำอะไร ๆ ให้เป็น อาชีพ ประชุมเครื่องเรือนเป็น จัดว่าศึกษาทั้งนั้นเป็นแต่มียังมีหย่อน อยู่ในนั้น...”^{๔๓}

เป็นพระดำรัสแสดงความหมายและขอบเขตของการศึกษาในระดับหนึ่ง การศึกษาเป็นเรื่องของการเรียนรู้สู่การพัฒนามนุษย์ผู้ได้ชื่อว่า “เวไนยสัตว์” ให้ได้ “วิชาชีวิต” เกิดการเรียนรู้ถึงความเจริญ ความถูกต้อง ดีงาม และคุณประโยชน์ในชีวิต รู้ผิดรู้ถูก รู้คุณ รู้โทษ รู้ควรไม่ควร และให้ได้ “วิชาชีพ” เช่น งานอาชีพด้านต่าง ๆ ลำพังการเรียนหนังสือให้รู้หนังสือเป็นเพียงวิธีการ แนวทางหรือถูกแจไปสู่ศึกษา ยังไม่ใช่ตัวศึกษา การวิเคราะห์ ไตร่ตรอง ผึกหัดให้มีความคิดความอ่านสามารถประกอบกิจนั้น ๆ ได้ สำเร็จ สมความมุ่งประสงค์ให้เกิดคุณประโยชน์แก่บุคคลและมหาชนนั้นแลเป็นตัวศึกษาโดยตรง^{๔๔}

“...อันที่จริงคนโดยมากยังไม่เข้าใจความศึกษาโดยตรง การที่เข้าใจกันนั้นหมายเอาเพียงเรียนหนังสือ เรียนหนังสือไม่ใช่ตัวศึกษาแต่เป็นเอกเทศ (ส่วนหนึ่ง) ของศึกษา การฝึกหัดให้มีความคิดสามารถประกอบกิจนั้น ๆ ได้นั้นแลเป็นตัวศึกษาโดยตรง แยกออกเป็นสองประเภท คือ พาหุสัจจะ ได้แก่ วิชาความรู้ (พุทธิศึกษาเป็นความรู้หลักในด้านต่าง ๆ) และศิลปะ ได้แก่ งานที่ประกอบด้วยมือ (หัตถศึกษา = อาชีวศึกษา) สงเคราะห์ หัตถโกศล คือ (ความเฉลียวฉลาดซ้ำของชำนาญการใน) การช่าง กลีกรรม

^{๔๓} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๒๕๑๔ หน้า ๘๑

^{๔๔} สมเด็จพระเจ้า : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน หน้า ๓๖

คือ การเพาะปลูก พาณิชยกรรม คือ การค้าขาย ถึงลูกชาวบ้านที่สำเนียง
ในหัตถ์โกศล คือ การทำกินตามตระกูลให้ได้ผลยิ่ง ๆ ขึ้นก็ได้ชื่อว่าศึกษา
เหมือนกัน...”^{๔๕}

อาศัย “มัชฌิมนิยาม” เป็นหลัก พระองค์ทรงขยายความหมาย
ของการศึกษาสู่ความเข้าใจในวงการศึกษาของไทยสมัยนั้น ให้การศึกษา
ทั้งสองประเภทนั้นได้รับการจัดการอย่างมีสมมูล

“การที่เขากล่าวว่าคนมัวเรียนหนังสือหมดด้วยกันจะเอาอะไรกิน
ข้อนี้ก็จริงของเขา มีตัวอย่างที่อื่นเคยแล้ว เมื่อแรกจัดบำรุงการเรียนวิชา
(พาหุสัจจะ พุทธิศึกษา) ขึ้น คนทั้งหลายทุ่มเทแต่การเรียนวิชาไม่เอาใจ
ใส่ในการทำมาหากิน (อาชีวะศึกษา) ตามตระกูลของตน เรียนเฉพาะวิชา
ก็หาผลไม่ได้ (หาอาชีพไม่ได้) เพราะคนมีมากกว่างานที่จะทำนัก เรียนดี
ได้ประโยชน์สูงสุดต้องรับจ้างเป็นบ๋อยก็มี ครั้นจะกลับไปทำกินตามประเพณี
เดิมก็ไม่ได้ฝึกฝนมาเสียแต่แรก (การศึกษาจึงพิการเพราะไม่สมมูล
เน้นเฉพาะวิชาการ) ในกรุงเทพฯ บัดนี้ก็จงหาแก่นั้น คนทั้งหลายทุ่มเท
กันเรียนแต่วิชาไม่เอาใจใส่ในการทำมาหากินตามตระกูลของตน คนชอบ
เรียนหนังสือและพอใจการเป็นเสมียนมาก (เพราะรัฐมุ่งให้คนศึกษาวิชา
เพื่อรับราชการ คนจึงล้นงานว่างงาน) ด้วยเห็นว่างานไม่ลำบากลำบาก
แต่อันที่จริงเขาทำกินได้น้อยกว่า (ในการสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคง
ให้ชีวิต = สร้างเนื้อสร้างตัว) คนทำกินในการอื่น (หน้าที่อื่นจากราชการ
ที่สุจริต) คนเหล่านี้ที่มุ่งรับแต่ราชการยากที่จะตั้งตัวได้...”^{๔๖}

การศึกษาในความหมายที่ถูกต้อง คือ การฝึกคนให้เกิดการเรียนรู้
มีความคิด คิดเป็น คิดได้ มีความชำนาญสามารถประกอบสัมมาชีพ
สร้างเนื้อสร้างตัวได้ และมีสัมมาชีวิตพึงตัวเองได้ บำเพ็ญคุณประโยชน์

^{๔๕} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๓๐๙

^{๔๖} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๓๐๙ - ๓๑๐

สาธารณะได้ พระองค์จึงตรัสย้าถึงการศึกษที่ทำให้คนไม่ทอดทิ้งสถานภาพเดิมของตน ซึ่งมีเกียรติคุณอยู่แล้ว แต่ให้การศึกษานั้นเป็นเครื่องรักษาตระกูลและสถานภาพเดิมอย่างภูมิใจโดยพัฒนาให้เจริญขึ้นไม่ให้ล้มตนเอง

“...ในขั้นต้นของการศึกษา รัฐต้องปลูกความนิยมของคน ในการทำกินตามตระกูล (อาชีพของตระกูล) อย่าให้ทอดทิ้งเสีย เป็นแค่ซังกูงใจเล่าเรียนวิชาความรู้ในเรื่องนั้น เพื่อจะได้เป็นเครื่องอุดหนุนทำกินนั้น (อาชีพนั้น) ให้มีผลดีขึ้นกว่าเดิม อย่างไรก็ตาม เมื่อใครพบช่องทางดูที่จะมีผลกว่าการทำกินเดิม จึงค่อยคิดเปลี่ยนแปลงด้วยศึกษา ดังนี้จะไม่มีพลาด...” ๔๓

การศึกษามีใช้วัตถุประสงค์ของชีวิต เป็นแต่เพียงเครื่องมืออุบายวิธี หรือ “มรรคา” สู่การบรรลุประโยชน์ทั้ง ๓ ระดับ ดังกล่าวข้างต้น วัฒนธรรมทางการศึกษาเป็นเพียง “พลังสู่กิจกรรมเพื่อสร้างสรรค์ อนุรักษ์ และถ่ายทอดวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ของมนุษย์” คุณค่าที่แท้จริงของการศึกษา อยู่ที่คุณประโยชน์เกิดจากการเล่าเรียนฝึกฝนนั้น ๆ นำชีวิตของผู้เรียนให้เป็นไปโดยสะดวก ป้องกันและแก้ไขปัญหาชีวิตได้ สามารถครองตนครองคน ครองงาน ครองสุข และครองความถูกต้องดังงามได้ บำเพ็ญประโยชน์แก่ครอบครัว สังคม ประเทศชาติ พระศาสนา และชาวโลก ได้ตามกำลัง การศึกษาทำให้คนรู้จักเอาชีวิตรอดตามธรรมชาติและอยู่ดีได้ตามวัฒนธรรมที่ตนสร้างสรรค์ขึ้นมาจากผลการศึกษา ท่ามกลางหมู่มนุษย์ อันเบียดเบียนแข่งขันแก่งแย่งกันอยู่ แย่งกันกิน แทนที่จะร่วมมือช่วยเหลือเกื้อกูลกันอันเป็นผลของคนรับการศึกษาที่ถูกต้อง

“...ดังนั้น จงตีศัลตราของตัวเองไว้สู่สงครามของตัวเองด้วยกำลังของตัว คือ อุตสาหะศึกษาให้เป็นคนมีสติปัญญา ความคิด ความอ่าน สามารถประกอบกิจธุระของตนตามกำลังตน พึ่งพาตนเองได้เป็นเบื้องต้น...” ๔๔

๔๓ สมเด็จพระเจ้า : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน หน้า ๓๖

๔๔ สมเด็จพระเจ้า : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน หน้า ๓๑

ข. นโยบายและวัตถุประสงค์

๑. นโยบายการศึกษา

นโยบายและวัตถุประสงค์ของการศึกษาปรากฏตามลักษณะพิเศษในพระดำริของสมเด็จพระเจ้า คือ ให้ถือประโยชน์นิยม ปฏิบัตินิยม ชาตินิยม อนุรักษ์นิยม มัชฌิมนิยม บูรณาการนิยม และอัตตนาถนิยม อันหมายถึงการศึกษาที่ทำให้คนพึ่งพาตนเองได้ มีความเป็นตัวของตัวเอง โดยลำดับการศึกษาตามความสามารถปลดปล่อยจากชีวิตภายใต้อำนาจนิคมทุกรูปแบบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางความคิดและความเชื่อ ให้คนไทยเป็นเอกราชและเป็นไทอย่างแท้จริง ทั้งนี้ยังต้องถือหลักพึ่งพาอาศัยกันในหมู่มนุษย์ด้วยกันเป็นธรรมดา ดังจะได้อธิบายในองค์รวม เพื่อเป็นแนวทางวิเคราะห์และตีความเพิ่มเติมในงานวิจัยต่อไปภายหน้า

สมเด็จพระเจ้า ทรงถือนโยบายว่า ผู้ใหญ่ รัฐ และคณะสงฆ์ มีหน้าที่โดยตรงในการจัดการศึกษาและส่งเสริมการศึกษาแก่ประชาชนและแก่พระภิกษุสามเณร หากละเว้นหน้าที่นี้หรือทำได้ไม่สมบูรณ์ ความเสียหายนานาประการย่อมตามมา

“การที่บำรุงการศึกษาเล่าเรียนก็เพื่อจะได้คนมีความรู้ความสามารถไว้ช่วยบำรุงแผ่นดินและพระศาสนา ถ้าการศึกษาชักช้าอยู่เท่าไรก็ขาดผลดีที่จะพึงได้ไปเท่านั้น ครั้นคนไทยถึงกำหนดอายุแล้วเลิกเรียนหรือเล่าเรียนไม่ได้หรือเพิ่มพูนวิชาไม่ได้ราคาและค่าของผู้นั้นก็น้อยทางหาเลี้ยงชีพก็ฝืดลงไม่พอแข่งขันตั้งตัวได้ ทั้งผลดีแห่งแผ่นดินก็ได้น้อยลงตามกำลังผู้มีการศึกษา...” ^{๔๙}

^{๔๙} สมเด็จพระเจ้า : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน หน้า ๓๘

ที่สำคัญ คือ นโยบายการศึกษาต้องให้คนไทยมีการศึกษาอย่างทั่วถึง มุ่งคุณประโยชน์สูงสุดให้คุ้มค่าและราคาทั้งในการณีกัลและการณีกัล จัดให้ได้ประโยชน์ตามความต้องการของผู้เรียน ทั้งถิ่นและบ้านเมือง โดยรวม อย่างไรก็ตาม แม้จะเรียนได้ความรู้สูง หรือแม้เป็นประโยชน์ และปฏิบัติได้ในประเทศอื่น แต่ในประเทศไทยเรายังไม่จำเป็นต้องใช้ ความรู้นั้นเลยหรือยังมองไม่เห็นว่าจะนำความรู้นั้นมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ประการใด ก็ยังไม่ต้องจัดการศึกษานั้นให้หมดเปลืองกำลัง แต่หากบ้านเมือง ต้องการคนมีความรู้ความสามารถและคุณสมบัติประการใด ก็จำเป็นต้อง ขวนขวายจัดให้มีขึ้น ด้วยหลักการประหยัดแต่ได้ประโยชน์คุ้มค่าและราคา

“...เช่นนี้การศึกษาจึงจะดำเนินตามกฎแห่งวิชาประหยัดทรัพย์ (เศรษฐศาสตร์ = Economics) ในชื่อว่าความต้องการกับความจัดทำต้อง พอดีกัน (สูตรของการเสนอและการสนอง) เป็นเหตุปัจจัยต่อกัน ผลการศึกษาจึงจะสำเร็จแก่คนและแผ่นดิน ไม่เช่นนั้นความสูญเปล่า ความเหลือ ความฟุ่มเฟือย ความสิ้นเปลือง และความขาดแคลนก็จะต้อง มีแน่นอน เหตุเพราะจัดการศึกษาผิดพลาด...” ^{๕๐}

อนึ่ง นโยบายการจัดการศึกษาต้องให้เป็นไปตามลำดับวัยของ ผู้เรียนและตามลำดับเนื้อหาวิชาที่ลุ่มลึก ยากง่าย หยิบหรือละเอียด ระดับพื้นฐานหรือระดับสูง พร้อมกับต้องให้เป็นไปตามระดับของ วัตถุประสงค์ ทั้งสนองประโยชน์ทั้ง ๓ ระดับดังกล่าวมา ความรู้อันเกิดจาก การศึกษามีคุณค่าและเป็นผลดีตามวัตถุประสงค์ก็เพราะผู้เรียนสามารถ ทำตามความรู้นั้นได้ เรียนได้ รู้ได้ เข้าใจได้และกระทำได้ กล่าวคือ ความรู้ ที่ได้รับการปลูกฝังอบรมและสั่งสอนต้องก่อให้เกิดการปฏิบัติให้

^{๕๐} สมเด็จพระเจ้า : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน หน้า ๓๖ : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๘๑ - ๘๒ ศึกษาความละเอียดใน วิทย วิชาแพทย์ เล่มเดียวกัน หน้า ๓๙

ประโยชน์ได้ในชีวิต ให้ประกันผลตามที่รู้ไม่ใช่สักแต่ว่ารู้ ตามพระดำริของ พระองค์เรื่องนี้มีความสำคัญมากเพราะมีอยู่ทั่วไป ที่คนจำนวนมากเรียน จบหลักสูตรมาและเห็นว่ามีความรู้ มีการศึกษา แต่ไม่สามารถประสบความสำเร็จในชีวิตได้ ทั้งนี้เพราะความไม่สอดคล้องสมดุระหว่างความรู้ที่ได้ เรียนมากับการเอามาใช้จริงในชีวิตสมกับคำกล่าว กล่าวว่า “*ความรู้ท่วมหัว เอาตัวไม่รอด*”

“...เหตุผลนี้เรามีความรู้เยอะมากหรือน้อย สูงหรือต่ำ ถ้าเห็น จะเป็นคุณไม่มีโทษสมควรจะทำตามที่รู้ให้ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้เราจะได้ผลดี สดสามารถ...” ^{๕๑}

อนึ่ง ในสมัยนั้นและยังคงเหมือนกับสมัยนี้ คือ การทำงานของ คนไทยมีเพียงสองทางใหญ่ ๆ คือ ทำงานภาครัฐ ได้แก่ ทำราชการ และ การทำงานภาคเอกชน มีเกษตรกรรมแบบเดิม เป็นต้น สมเด็จฯ ทรงเห็นว่า นโยบายการศึกษาเดิมมีส่วนสำคัญในการปลูกเร้าคนให้เลื่อมและแก่งแย่งกัน เข้าทำงานในภาครัฐ คือ เป็นข้าราชการทำให้คนละทิ้งอาชีพเดิมของตระกูล เพราะเมื่อเรียนหนังสือแล้ว หางานราชการทำไม่ได้ ก็ไม่ยอมกลับไปสู่ถิ่นเดิม ประกอบเกษตรกรรม เป็นต้น พระองค์มีพระดำริแนะทางป้องกันและ แก้ไขว่า นโยบายการศึกษาที่ได้ผลดีต้องทำให้คนพึ่งพาตนเองได้และ เป็นตัวของตัวเองได้ไม่ต้องหวังพึ่งรัฐแต่เพียงฝ่ายเดียว และไม่ต้องทอดทิ้ง ท้องถิ่นเข้ามาแย่งกันทำมาหากินอยู่ในเมือง

“...โดยจัดการศึกษาสามัญกับวิสามัญให้เข้ากันได้สนิทและ สอดคล้อง ผ่อนผันเลือกกลั่นนักเรียนตามความรู้ความสามารถไว้เป็นราชการ ส่วนหนึ่ง เหลือจากนั้นก็หาอุบายให้มีภูมิใจกลับไปศึกษาและประกอบ การงานของตระกูลตามพื้นเพเดิมให้ดีขึ้นโดยความอดทนของราษฎร...” ^{๕๒}

^{๕๑} สมเด็จฯ : มนุษยวิทยา เล่มเดียวกัน คำนำ หน้า ๓

^{๕๒} สมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๘๐ - ๘๑

ประการดั่งนั้น ข้อสำคัญยิ่งหนึ่งในการวางนโยบายศึกษาระยะยาว คือ อุดหนุนการศึกษาให้ไปไปตามตระกูลของบุคคลให้เกิดความภูมิใจ และถือเป็นเกียรติในการรักษาและพัฒนาอาชีพของมนุษย์

“ต้องคิดอย่าให้คนทั้งหลายละทิ้งการงานถิ่นฐาน สำหรับหาเลี้ยงชีพที่เคยทำมาโดยลำดับตระกูลแล้วพากันมามุ่งแต่จะเป็นราชการ เสมียน เขียนหนังสือในออฟฟิศ (office) ต้องให้เข้าใจว่า ความฝึกหัดไม่เฉพาะแต่หนังสืออย่างเดียวเท่านั้นที่เป็นเครื่องปลูกความสามารถสำหรับอุดหนุนให้คนมีความคิดประกอบการทำมาหากินของคนให้มีผลดีกว่า...”^{๕๓}

ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งในนโยบายการจัดการศึกษา คือ ชาตินิยม และอนุรักษ์นิยม ความหมายในที่นี้ไม่ใช่สอนให้คนไทยหลงใหลชาติ จิตใจคับแคบไม่คำนึงถึงความเป็นสากลนิยม แต่มุ่งเน้นความรักชาติ ห่วงแทนชาติ ภูมิใจในความเป็นคนไทยและคุณงามความดีต่าง ๆ ที่คนไทยได้อุทิศ “สรรพกำลัง” สร้างสรรค์ขึ้นมาเป็นมรดกของชาติ ที่ลูกไทยหลานไทยจะพึงเห็นคุณค่า ปกปักษ์รักษาสืบสานต่อไป หากการศึกษาไม่สร้างจิตสำนึกในคุณค่าข้อนี้ บุคลิกลักษณะอันไม่พึงประสงค์คือ “ตัวเป็นไทยใจเป็นเทศ” ครั้นแล้วก็จะถึงกาลสิ้นชาติ พระดำรินี้เป็นการเตือนสตินักการศึกษาที่ไป “ซุบตัว” เอาวิทยาการต่าง ๆ จากต่างประเทศ จนหลงใหลลืมความเป็นไทย เห็นความเป็นไทยต่ำต้อย ล้าหลังไปหมด เท่ากับเป็นนโยบายให้มีกลิ่นกรอง “สินค้า คือความรู้สั่งตรงจากนอก” ก่อนนำสู่ตลาดการศึกษาเพื่อนำมาผสมผสานกับองค์ความรู้ไทยที่ได้จัดสรรไว้รับกันได้แล้ว

^{๕๓} สมเด็จฯ : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน หน้า ๓๘ - ๓๙

การจัดการศึกษาก็เพื่ออุดหนุนความเป็นไทย หาใช้การศึกษานั้นเป็นตัวให้สูญเสียความเป็นไทยหรือเป็นทางนำสู่ความสิ้นชาติ ศาสนา กษัตริย์ไม่ ต้องทำให้คนไทยและประเทศไทยเข้มแข็งสามารถพึ่งพาตนเอง เป็นตัวของตัวเองได้ เป็นเอกราชจึงจะเรียกได้ว่าเจริญด้วยการศึกษา

“...การจัดการศึกษาต้องให้คนเรียนรู้ รู้แล้วต้องมีความคิดอ่าน ให้ลุ่มลึก ยาวไกลและหมายมั่นว่าจะใช้ได้ในบ้านเมืองเราได้หรือไม่ หรือจะต้องยกย้ายผ่อนปรน แก้อะไรหรือจะใช้ได้แต่พอเป็นทางดำริ อยากให้เป็นเหมือนเขา เดินตามรอยเท้าเขา เห็นเขาทำอะไรคิดอะไรจะเอาอย่างไร ไปหมด (ตามลัทธิอาณานิคม) ไม่ใช่ไตร่ตรองให้ลุ่มลึกและรอบคอบนั้น เห็นไม่ชอบ เช่น เห็นเขากินขนมปังจะเลิกกินข้าวเสียอย่างไร จะต้องให้รู้จัก ห้วนนอนปลายตีนของตัวไม่ใช่ยังเรียนก็ยังไม่ลืมตัว ดังนั้น การจัดการศึกษา ต้องทำให้คนมีความสามารถในกิจการอันเป็นวิสัยของตน จึงได้ชื่อว่า สำเร็จประโยชน์ในการเล่าเรียน จะต้องหาทางปลูกฝังหาทางยั่วให้เกิด ความจำเป็นต้องการศึกษาขึ้น...” ๕๔

ในข้อนี้ ศาสตราจารย์ ดร.วิทย์ วิตทเวทย์ ได้เสนอแนวความเห็นเพิ่มเติมว่า

“...นักการศึกษาไทยในยุคนี้ไม่อาจแยกการศึกษากับวัฒนธรรม แห่งชาติออกได้เด็ดขาด ซึ่งมีพระพุทธศาสนาเป็นรากฐาน โครงการ ศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๑ เสนอว่านักเรียนที่จะส่งไปเรียนต่างประเทศต้องอบรม ขนบธรรมเนียมไทยก่อน เพราะคนเหล่านี้จะได้ไม่ลืมขนบธรรมเนียมไทย หรือไปคิดขุดแผ่นดินไทยให้เหมือนเกาะอังกฤษ...” ๕๕

๕๔ สมเด็จฯ : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน หน้า ๓๙ - ๔๐

๕๕ วิทย์ วิตทเวทย์ เล่มเดียวกัน อ้างแล้ว หน้า ๒๙

สมเด็จพระนางนโยบายการศึกษาให้ประเทศไทยพยายามพัฒนากำลังคนให้เป็นคนเข้มแข็ง พึ่งตนเอง เป็นตัวของตัวเอง ภูมิใจในเกียรติและศักดิ์ศรี เริ่มจากการศึกษาสู่การปกครอง การเศรษฐกิจและอื่น ๆ โดยให้การศึกษาเปิดใจกว้างแต่พอดีพอควร รับฟังวิเคราะห์ และกลั่นกรองให้ถี่ถ้วนซึ่งวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อใด ๆ ที่ได้รับส่ง “ตามท่อ” เข้าสู่การศึกษาไทยโดยคนไทยเองที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศหรือโดยคนต่างชาติที่มุ่งเข้ามาเกี่ยวข้องก็ตาม ทั้งนี้เพราะทรงมีพระปรีชาญาณทั้งทางตะวันตกและทางตะวันออก ทั้งทางคติโลกและคติธรรม เพียงพอที่จะรู้เท่าทันคน ^{๕๖}

มิสเตอร์ฮามิลตัน คิง เอกอัครราชทูตอเมริกาประจำประเทศไทย มีหนังสือทูลเสนอ “ความคิดเห็นและข้อชักจูงในเรื่องนโยบายการจัดการศึกษาที่ควรจัดในเมืองไทย โดยให้เปลี่ยนวัดทั้งหมดเป็นโรงเรียนเสีย” อ้างว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแนะนำให้เรียบเรียงความเห็นเสนอผ่านสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ ได้ทรงพิจารณาก่อน เพราะเป็นเรื่องการเมืองการทูต สมเด็จพระเจ้าจึงมีลายพระหัตถ์ทูลหาหรือ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศตอนหนึ่งว่า

^{๕๖} ศึกษาความละเอียดใน สมเด็จพระนางนโยบายการศึกษา : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๒๔๖ - ๒๕๘ และในหนังสือกราบทูลของพระยานนทบุรี เอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงเบอร์ลิน เยอรมันนี ลงวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๑๘๘๘

“...การนี้จะทูลมาอย่างไรไม่ทราบ แต่มีลเตอร์คิง รู้จักกับหม่อมฉัน เพราะทรงชักนำด้วยเหตุชอบในการศึกษาอยู่ด้วยกัน ในความเห็นนั้น มีอยู่ข้อหนึ่ง คือ เขามีเจตนาแปลงวัดให้เป็นโรงเรียนหมดในอนาคต ซึ่งนับว่าคิดหายนะให้แก่วัด...แต่หม่อมฉันเป็นคนบวชนับว่าเป็นคนฝ่ายวัด จะส่งสคิม (Scheme) นั้นถวายก็ดูบัดสี หม่อมฉันใครจะส่งคืนด้วยอ้าง ข้อขัดข้องแก่พระศาสนาไม่ยอมรับถวายให้ แต่ไม่เข้าใจราชการต่างประเทศ เกรงจะกลายเป็นอะไรต่ออะไร หม่อมฉันจึงส่งแบบกับสำเนาจดหมาย มาถวาย และขอลูกปรึกษาจะทำอย่างไรจะส่งคืนเขาได้ และไม่มีเหตุการณ์ อื่นตามมาเนื่องจากนั้น...” ๕๗

นโยบายการศึกษาที่สำคัญที่สุดอีกประการหนึ่ง คือ “**มัชฌิมนิยม**” ตามความหมายดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระเจ้าทรงเป็นผู้หนึ่งในบรรดาผู้ที่ได้ชื่อว่า “**ปรีชาญาณสยาม**” ๕๘ ที่ทรงเข้าพระทัย ทรงยอมรับ และทรงตระหนักดี อย่างยิ่งเกี่ยวกับความจริง คือ ความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตไทยเกือบทุกด้าน โดยพลังภายในและอำนาจภายนอก คือ วัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อแบบตะวันตก แต่ในความเปลี่ยนแปลงนี้ “**ปรีชาญาณสยาม**” ต้องเป็นผู้กระทำการปรุงแต่งและกำกับดูแลอย่างไรวิถีชีวิตไทยจึงได้ ความสมดุล ความพอเหมาะพอดี ความประนีประนอม ผสมผสานกลมกลืน อยู่ด้วยกันได้ ไปด้วยกันได้ ระหว่างความเป็นไทยกับความเป็นตะวันตก

๕๗ ศึกษาความละเอียดใน สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๑๙๖ - ๑๙๘

๕๘ ศึกษาความละเอียดใน สมุน อมรวิวัฒน์ และคณะ : ปรีชาญาณสยาม...เล่มเดียวกัน หน้า ๑๖๓ - ๒๒๘

จะปรุ่การศึษาอย่างไ้จึงสามารถตอบสนองนโยบายนี้ ครึ้นจะปล่อยเลยตามเลยให้คนไทย “หลงลึ้มเหยียบบ่่าของเก่าและมั่วเมาของใหม่” ให้เป็นไปในทำนองประเทศอื่นหลายประเทศจนทำให้ชาตินั้น ๆ ถูกกลืนไม่มากก็น้อยนั้น ย่อมไม่ใช่วิสัยของผู้ทรงปรีชาญาณสยาม ขณะเดียวกันก็ไม่ทอดธุระให้เมืองไทย คนไทย ประสบกับภาวะที่เรียกว่า “ทางตัน” (Dilemma) จึงจำเป็นต้องรวมพลังเสริมชาติศาสน์นิยมและอนุรักษ์นิยมให้เข้มแข็งในทางถูกต้องให้รักชาติหวงแหนชาติ มิใช่ “แบบสุดโต่ง” (อันตะ = extremism) แต่ด้วยปัญญาธรรม มิใช่เพื่อต่อต้านขัดขวางความเป็นตะวันตก ในลักษณะสุดโต่งอีกเหมือนกัน แต่เพื่อศึกษาวิเคราะห์กลั่กรอง และสังเคราะห์นำประโยชน์แก่การผสมผสาน ประนีประนอม ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน ให้ได้สมดุลกันตามคุณลักษณะพิเศษของคนไทย “แบบบัวไม่ให้ช้ำ น้ำไม่ให้ขุ่น และคติโลกมิให้ช้ำ คติธรรมมิให้เสีย” นำสู่หลักการชีวิต คือ “ทางสายกลาง” ตามแนวภูมิปัญญาไทยภายใต้หลักคำสอนของพระพุทธศาสนา

“...คติของนักการศึกษาของไทยในสมัยนี้ได้รับอิทธิพลทั้งจากภายนอก คือ โลกตะวันตก และจากภายใน คือ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ได้ฝังรากในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน แม้ศาสนาพุทธจะสอนว่าคนทั่วไปเกิดมาเป็นปุ่ชุนนั้นจะมีกิเลสตัณหา และฝ่ายต่ำ และธรรมชาติดั้งเดิมจริง ๆ นั้น คือ ฝ่ายสูง ซึ่งจะแสดงตนออกก็ต่อเมื่อเราได้ฝึกฝนจิตใจข่มกิเลสตัณหาอันเป็นฝ่ายต่ำได้แล้ว การชนะใจตนเอง คือ การชนะที่สำคัญของมนุษย์เพราะทำให้มนุษย์เป็นมนุษย์แท้ ดังที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกล่าวว่าการศึษา คือ การฝึกมนุษย์ในร่างกายคน...”^{๕๙}

^{๕๙} วิทย์ วิศทเวทย์ เล่มเดียวกัน หน้า ๘๔

รัฐควรถือนโยบายการศึกษาว่าความรู้ทางศีลธรรมกับความรู้ทางคดีโลก ความรู้แบบไทยกับความรู้แบบตะวันตก ความรู้เพื่อความเจริญทางกายภาพกับความรู้เพื่อความเจริญทางจิตภาพ ความรู้เพื่อประโยชน์ตนกับเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ความรู้เพื่อคุณค่าในปัจจุบันกับคุณค่าในอนาคต ราชอาณาจักรกับศาสนจักรและอื่น ๆ ในลักษณะนี้ไม่พึงแยกออกจากกันโดยเด็ดขาด พระสงฆ์แม้มุ่งเน้นการศึกษาทางศีลธรรม แต่ควรได้รับการศึกษาในวิทยาการใหม่ ๆ เสริมความรู้ทางศีลธรรม ประชาชนจำเป็นต้องได้รับการศึกษาทางคุณธรรม จริยธรรมจากพระศาสนา การพัฒนาชีวิตและชาติบ้านเมืองจึงจักเป็นบูรณาการ การศึกษาพิธีการเป็นการศึกษาที่ไม่จัดตามหลักบูรณาการนิยม ภายใต้อำนาจแห่งมฆฉินนิยาม เพราะในสังคมไทย พระสงฆ์กับประชาชน วัดกับบ้าน มีมาคู่กันสำหรับความเป็นไทย เมื่อใดแยกพระศาสนาออกจากชาติประชาชน ความล่มสลายแห่งความเป็นไทยย่อมหลีกเลี่ยงไม่ได้

๒. วัตถุประสงค์ทางการศึกษา

วัตถุประสงค์ทางการศึกษา คือ คุณสมบัติพึงประสงค์ของบุคคลผู้ได้ชื่อว่ามีการศึกษาดีขยายผลสู่ความเจริญก้าวหน้าของชาติบ้านเมือง วัตถุประสงค์นี้จึงสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องมนุษย์และให้เป็นไปตามนโยบายทางการศึกษา สำหรับคณะสงฆ์การศึกษาย่อมมุ่งให้ได้มาซึ่งคุณสมบัติหลัก ๓ ประการตามภารกิจของพระสงฆ์ คือ สมบูรณ์ด้วยความรู้ชอบในพระธรรมวินัยและวิชาอื่น ๆ ที่เนื่องถึง เรียกได้ว่า “*สัมมาปัญญาหรือวิชาสัมปันนะ*” มีความรู้ชอบแล้วต้องมีความประพฤติปฏิบัติชอบ สอดคล้องกับความรู้ที่เรียกว่า “*สัมมาปฏิบัติ*” พร้อมด้วยคุณสมบัติสองประการ ภิกษุสงฆ์ต้องสามารถบำเพ็ญคุณประโยชน์แก่

ประชาชน เรียกว่า “*สัมมากรรมันตะ*” ของพระสงฆ์ ทั้งนี้เพื่อให้บรรลุ ประโยชน์ ๓ ระดับ ดังกล่าวข้างต้นอันจะส่งผลถึงการแก้ทุกข์ของ พระสงฆ์เอง และความสถิตสถาพรแห่งพระศาสนา ดังจะได้ศึกษา ความละเอียดในข้อว่าด้วยพระดำริทางการศึกษาของคณะสงฆ์ และ การปกครองบริหารพระสงฆ์ในลำดับต่อไป ส่วนวัตถุประสงค์ทางการศึกษา ของประชาชนจำเป็นต้องให้รายละเอียดในหัวข้อนี้

ผู้มีความรู้ชอบ เรียกว่า สัมมาปัญญา มีความประพฤติปฏิบัติชอบ เรียกว่า สัมมาปฏิบัติ มีความสามารถในการประกอบอาชีพอย่างถูกต้อง ประสบความสำเร็จ เรียกว่า สัมมาชีพ และมีสุขภาพพลานามัยดีทั้งทาง สุขภาพกายและสุขภาพจิต ทั้งหมดนี้ คือ ประมวลคุณสมบัติที่พึงประสงค์ ของประชาชนผู้มีการศึกษาดี จำแนกได้เป็น ๔ ประเภทการศึกษา คือ พุทธิศึกษา จริยศึกษา หรือจรรยาศึกษา หัตถศึกษาหรืออาชีพศึกษา และ พลศึกษา สรุปประมวลลงอีกเหลือ ๒ กลุ่ม คือ วิชาชีวิตกับวิชาชีพ รวมเข้าเป็น หนึ่งเดียวกันอีก เรียกว่า วิชาเป็นมนุษย์ ให้เป็นได้ทั้งคนเก่งและคนดีมีความสุข ไปพร้อมกัน

๑. พุทธิศึกษา :

พุทธิศึกษาในที่นี้ คือ องค์แห่งความรู้ ความคิด ปัญญา หรือความ เฉลียวฉลาด ในระดับพื้นฐานทั่วไป คือ “*รู้ความคน รู้ประสาน*” จนถึง ระดับขั้นสูงละเอียดลึกซึ้งและกว้างไกลแห่งความเป็นปราชญ์ สมเด็จฯ ทรงถือนักแห่งความรู้นี้เป็นคุณสมบัติสูงสุดประการหนึ่งของผู้มีการศึกษาดี ยิ่งมีความรู้แตกฉานลุ่มลึกในวิทยาการสาขาต่าง ๆ เป็นผู้รู้จริงเท่าไร ประชาชน และประเทศชาติย่อมเจริญก้าวหน้าเท่านั้น

“...องค์คุณเป็นที่ตั้งและที่มาแห่งความเจริญสำคัญยิ่งอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุแรงกล้าอันจะพากิจทั้งหลายให้สำเร็จได้ด้วยดี อันเป็นผล แห่งการศึกษาอบรมและไม่มีกิจการอะไรของมนุษย์ที่ไม่ต้องอาศัย องค์คุณนี้แล้วจะสำเร็จบริบูรณ์ องค์คุณนี้คือความรู้ เพราะความรู้ความคิด ที่ค้ำชูยึดได้ลึกซึ้งกว้างขวางดีแล้วมีคุณมากกว่าความคิดอื่น ๆ หยาบ ๆ แม้หลายประการ...” ๖๐

ตามพระดำริของพระองค์สัตว์ทั้งปวงในโลกนี้รวมทั้งมนุษย์ด้วย ย่อมมีความรู้อย่างในบางระดับติดตัวมาแต่กำเนิดในระดับสัญชาตญาณ ของแต่ละชนิด เป็นเครื่องนำทางชีวิตให้เป็นไป แสวงหาสุข หลบหลีกทุกข์ภัย เกื้อกูลกันและกัน ความรู้ระดับนี้ยิ่งหย่อนกันบ้างตามวิสัยของแต่ละชนิด ดังปรากฏในสัตว์เกือบทั้งหมด

“...แต่มนุษย์มีพิศดารกว่าดิรัจฉาน โดยเหตุผลที่มีความรู้กว้างขวาง ลึกซึ้งละเอียดกว่ากัน ใช่แต่เท่านั้นดิรัจฉานมีแต่ความรู้มาโดยกำเนิดเท่านั้น ไม่มีความรู้ที่เกิดโดยตรรกตรอง (จินตมยปัญญา) เป็นเครื่องช่วยอุดหนุน ความรู้มาแต่กำเนิดนั้นให้กว้างขวางออกโดยอาศัยการฝึกอบรมให้เพิ่มพูนขึ้น (ภาวนามยปัญญา) เหมือนมนุษย์ ในขั้นนี้มนุษย์พิเศษสุดกว่าทุกจำพวก เพราะมีความรู้ที่เกิดโดยปัญญาตรรกตรองนั้น เมื่อมนุษย์ได้อาศัยความได้เห็น ความได้ฟัง ความได้เล่าเรียน ช่วยเป็นกำลังเข้าด้วย ย่อมมีทางเกิดความรู้ กว้างขวางออกไปทางทุกชั้นไม่มีที่สุดและถ่ายทอดกันมาตามลำดับ ด้วยเหตุนี้การได้เห็นได้ฟังได้ประสบฝึกฝนอบรมและการหมั่นสืบสวน ตรรกตรอง จึงมีประโยชน์ (ในการศึกษาเล่าเรียน) แก่มนุษย์เป็นอันมาก” ๖๑

๖๐ สมเด็จพระเจ้า : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน หน้า ๖๑ : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า ๓๔

๖๑ สมเด็จพระเจ้า : มนุษยวิทยา เล่มเดียวกัน ๒๕๓๑ คำนำ (ก)

ดังนั้น ความรู้จึงถือเป็น “วิชาสำหรับเป็นมนุษย์” ที่มนุษย์ใช้ เพื่อพัฒนาชีวิตมี ๓ ชนิด หรือ ๓ ระดับ คือ ^{๖๒}

๑. สัจตามยปัญญา เป็นความรู้ที่เกิดเอง มีเองและได้มาเอง ตามธรรมชาติ สัตว์แต่ละชนิดรวมทั้งมนุษย์ได้ความรู้ระดับนี้มาแต่กำเนิด มาพร้อมกับชีวิต จำกัดโดยปริมาณและคุณภาพ ไม่มีผู้สอน ไม่มีผู้เรียน ไม่ต้องมีการปลูกฝังสั่งสอน ไม่มีกิจกรรมทางการนึกคิด ตริตรอง ใช้เหตุใช้ผล ฝึกฝนอบรม ขยายผลให้เจริญเพิ่มพูนยิ่งขึ้น ทุกเรื่องมีเอง และเป็นเอง ภายใต้อำนาจกำหนดตายตัวแห่งเงื่อนไขใด ๆ ที่ธรรมชาติ ให้เบ็ดเสร็จเป็นความรู้เพื่อการอยู่รอด

๒. สุตตามยปัญญา เป็นความรู้ที่เกิดโดยวิธีการศึกษาเล่าเรียน ปลูกฝัง อบรมสั่งสอน เลี้ยงดู อุ้มชู สดับตรับฟัง ถ่ายทอดจากครูหรือผู้รู้ ผู้แนะนำให้ความเห็น เสนอแนะ หรือจากข้อมูลข่าวสารใด ๆ ที่เข้ามาผ่านหู ทำหน้าที่ได้ยินได้ฟัง ได้ทราบมา บอกเล่ามา รวมไปถึงหลักสูตร มีความมุ่งประสงค์ มีการประเมินผล มีการค้นคว้าวิจัย การประยุกต์ใช้ ความรู้ ชนิดนี้ต้องมี “ผู้กระทำและผู้ถูกกระทำโดยเจตนา” มีการสืบทอด สืบสาน จนกลายเป็นวัฒนธรรมทางการศึกษาบางสาขาเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน หากปราศจากการเรียนการสอนและแสวงหาค้นคว้าวิจัยเพิ่มเติม ความรู้ชนิดนี้ย่อมไม่ขยายให้ลุ่มลึกกว้างไกลไปกว่าเดิม ความรู้ในขั้นนี้ เน้นการพัฒนา สัญญาและความเข้าใจเพื่อนำสู่การปฏิบัติ

^{๖๒} สมเด็จพระญาณสังวร : มนุษยวิทยา เล่มเดียวกัน หน้าค่านำ (ข - ง)

๓. **จินต-ภาวนามยปัญญา** จินตามยปัญญาเป็นความรู้ด้วยความพยายามของตนเองภายหลังผ่านขั้นที่สองมาแล้ว ด้วยกระบวนการวิเคราะห์ สังเคราะห์ ครุ่นคิดพิจารณาหาเหตุผลโดยแยกแยะ ลุ่มลึก และถี่ถ้วน สืบค้น สอบสวน จำแนกแยกแยะ ชั่งเหตุชั่งผล ไตร่ตรอง หากฎเกณฑ์ คุณสมบัติ การหน้าที่องค์ประกอบและความมุ่งประสงค์ของเรื่องนั้นสิ่งนั้น เป็นการใช้ “ความคิด” ว่าตามที่ได้เรียนรู้มาในกระบวนการข้างต้น จริงเท็จ สมเหตุสมผล แคไหน เพียงใด การศึกษาในขั้นนี้เน้นให้เกิดการพัฒนาความคิด ความอ่าน ความเห็น ทฤษฎีหรือทิวทัศน์ มีความเฉลียวฉลาดทางสติปัญญา

อนึ่ง พึงเข้าใจด้วยว่าที่ถือเป็นการสืบเนื่องไม่สามารถแยกอธิบายจาก “จินตามยปัญญา” ได้แก่ “ภาวนามยปัญญา” ที่ขยายความสูงกว่าและลุ่มลึกกว่าปัญญาที่เกิดโดยวิธีการข้างต้น ซึ่งในที่นี้ สมเด็จพระสังฆราชทรงขยายความโยงจาก “สุตามยปัญญา” และ “จินตามยปัญญา” เป็นกลุ่มเดียวกันและสายเดียวกัน แม้จะไม่ทรงระบุศัพท์ ๆ นี้โดยตรง แต่นัยความหมายย่อมบ่งบอก “อาศัยการฝึกฝนอบรมให้เชี่ยวชาญเพิ่มพูนขึ้น เจริญขึ้นกว่าระดับการไตร่ตรองเพื่อให้บรรลุความจริงแท้ ๆ” งานวิจัยนี้จึงเห็นควรเอามาบวกเข้าเป็น “การต่อยอด” ของ “จินตามยปัญญา” เพื่ออธิบายให้ครบถ้วนสมบูรณ์ อิงกระบวนการแห่งการสร้างปัญญาทางพระพุทธศาสนาที่สมเด็จพระสังฆราชทรงอธิบายไว้ในหนังสือ “นวโกวาท” บ้างที่อื่น ๆ บ้าง สรุปความได้ดังนี้

ภาวนามยปัญญา ^{๖๓} ในความหมายพื้น ๆ คือ ความรู้อันเป็นผลของผู้ลงมือประพฤติ ปฏิบัติ หรือทำกิจนั้น ๆ จริง ๆ เพราะพระพุทธศาสนาเป็น “ปฏิบัตินิยม” “สุตามยปัญญา” และ “จินตามยปัญญา” เป็นผลของ “การปฏิบัติ” ส่วน “ภาวนามยปัญญา” เป็นผลของ “การปฏิบัติ” เพื่อสู่การปฏิบัติ เป็นกระบวนการเรียนรู้ชั้นสูงสุด สุดท้ายนำเอาความรู้ชั้นที่ผ่าน มาปฏิบัติฝึกปรือจนบรรลุผล พิสูจน์ได้ตามที่ได้เรียนมา สามารถรู้แจ้งเห็นจริงในเรื่องนั้น ๆ สิ่งนั้น ๆ อย่างทั่วถ้วน (วิปัสสนาญาณ) เป็นกิจกรรมตรวจสอบ ทดสอบ ทดลอง สืบค้น ฝึกหัดทำบ่อย ๆ ทำมาก ๆ ซ้ำแล้วซ้ำอีกจนเกิดความชำนาญ แคล้วคล่องเป็นนิสัย ได้คำตอบเป็นที่แล้วใจสิ้นสงสัย การศึกษาเล่าเรียนชั้นสุดท้ายคือ “ภาวนา” นี้ทางพระพุทธศาสนามุ่งผลสูงสุด คือ ให้เกิด “ญาณ” เป็นความรู้กระจ่างชัด รู้จัก รู้รอบ รู้แจ้ง รู้จริง และรู้จบ รู้ลึกซึ่งถึงที่สุด เป็นผลสำเร็จสูงสุดทางการแสวงหาปัญญาที่มนุษย์จะทำได้ เรียกว่า “ปัญญาญาณ” ในชั้นโลกุตระ สามารถชำระล้างโดยสิ้นเชิงซึ่ง “อวิชชา” ในสันดานของมนุษย์ได้ ตัดขาดกิเลสตัณหาอาสวะใด ๆ ได้ มีพลังสร้างหรือเปลี่ยนแปลงค่านิยมทัศนคติ โลกทัศน์ และชีวทัศน์ ความเชื่อได้อย่างเด็ดขาด มีผลต่อพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตของมนุษย์อย่างเด็ดขาดแน่นอนและยั่งยืนเหนือความรู้ระดับอื่น ๆ เป็นจุดหมายสูงสุดทาง “ญาณวิทยาของพระพุทธศาสนา” ผู้สำเร็จการศึกษาในระดับนี้ เรียกว่า “อเสขบุคคล” หมายถึง “ผู้ถึงที่สุดแห่งการเรียนรู้” สัจตามยปัญญาเพื่อความอยู่รอด สุตตามยปัญญาเพื่อความอยู่ดี และ จินต - ภาวนามยปัญญา เพื่อความสิ้นปัญหา คือ ความทุกข์ของมนุษย์

^{๖๓} สุตต. ที่ ปา. ๑๑/๒๒๘/๒๓๑: วิภังค. อ. ๕๓๔; วิสุทธิ ฎีกา ๓/๘: สมเด็จพระเจ้า: นวโกวาท มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๒๕๒๐ หน้า ๔๗ - ๔๘ : พระราชวรมณี (ปัญฑ์ ปยุตโต) : พุทธธรรม บริษัท โอ.เอส. ปรีนติ้ง จำกัด กรุงเทพฯ ๒๕๒๕ หน้า ๕๑ - ๕๓

“...อันความรู้เหล่านี้ยิ่งมีมากขึ้นเพียงใดยิ่งเป็นคุณประโยชน์มากขึ้นเพียงนั้น ในความรู้ทั้งสามชนิดเหล่านั้น ความรู้ที่มีมาโดยกำเนิดย่อมมีตามวิสัยจะให้เกินไปกว่านั้นไม่ได้ แต่ความรู้สองชนิดหลัง คือเกิดโดยการเรียนและเกิดโดยปัญญาตรีกตรอง ยังมีทางพัฒนาให้เจริญขึ้นได้ เหตุฉะนั้นสังคมเราทั้งหลายที่ธรรมดาตกแต่งให้เกิดมาเป็นมนุษย์ผู้มีทางที่จะหาความรู้ให้พิเศษยิ่งได้ จะเอาใจใส่ในการเห็นการฟังและตรีกตรองสอบสวนจึงให้ทุกคนมีการศึกษาเล่าเรียน ถึงความรู้บางอย่างจะยังไม่เป็นอุปการะตามเวลาก็ยังมีสุภาษิตว่า “รู้ไว้ใช้ว่าใส่ป่าแบกหาม...””^{๖๔}

^{๖๔} สมเด็จพระเจ้า : มนุษยวิทยา เล่มเดียวกัน หน้าค้ำนำ (ค - ม)

๒. จริยศึกษาหรือจรรยาศึกษา :

ความสมบูรณ์ด้วยความประพจน์ที่ขบเรียกว่า “*สัมมาปฏิบัติ*” หรือ “*สัมมาปฏิบัติ*” ของผู้มีการศึกษาดี ถือเป็นความมุ่งหวังอันทรงคุณค่าสูงสุดข้อหนึ่งและอาจนับเป็นข้อแรกในพระดำริทางการศึกษาของสมเด็จพระเจ้า เป็นเหตุผลประการแรกที่ทรงรับ “*คำทูลอาราธนา*” ให้ทรงรับภาระช่วยการศึกษาแห่งชาติในฐานะผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองจนบรรลุผลตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ ๕ ทั้งนี้ภายหลังจากเสด็จพระราชดำเนินกลับประเทศทางยุโรป ได้มีพระราชปรารภว่า “*เห็นว่าคนไทยส่งไปไม่มีใครจะได้ดี*” ในด้านความรู้และโดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านความประพจน์

“...ให้วิตกไปว่าเด็กเด็กชั้นหลังจะห่างเหินศาสนาจนเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้จะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้... ถ้าเป็นคนที่ได้เล่าเรียนคงประพจน์ตัวดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตามคงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็โกงไม่ค่อยคล่อง หรือโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงมากขึ้นและโกงพิศดารมากขึ้น...”^{๖๕}

ตามความในพระราชหัตถเลขาเห็นได้ว่า แทนที่ลูกไทยหลานไทยจะได้ “*บูรณาการทางการศึกษา*” แต่กลับได้ “*ความพิการทางการศึกษา*” สู่การพัฒนาตนเองและเมืองไทย เพราะเป็นคนเก่งได้แต่เป็นคนดียังมีปัญหา จึงขาดสมดุลในการเป็นมนุษย์ หากถือบูรณาการแห่งชีวิต คือชีวิตที่ประกอบด้วยความรู้ดีและความประพจน์ดีเป็นแก่นสารขาดมิได้ สำหรับความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ หน่วยงานหรือองค์กรที่มีหน้าที่

^{๖๕} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๑ - ๒ พระราชหัตถเลขาทูลถวายสมเด็จพระเจ้า ลงวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ดูข้อ ๓.๓.๑

รับผิดชอบทางการจัดการศึกษาต้องพึงตระหนักในเรื่องนี้ หากไม่ประสงค์ให้เกิดความพิการขึ้นแก่ “มนุษย์ในฐานะเป็นคน” และ “คนในฐานะเป็นทรัพยากรมนุษย์” ในข้อนี้สมเด็จฯ ทรงเตือนสติวงการการศึกษาของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระทรวงศึกษาธิการ ในพระวาทะตอนหนึ่งว่า

“...ในส่วนจรรยาเป็นข้ออ่อนแอของการศึกษาในเมืองไทย ทำให้อย่างอื่นพลอยอ่อนแอไปด้วย ซึ่งแม้กรมศึกษาธิการเองก็ยังไม่มีความวิธิต่างที่จัดให้ดีขึ้นได้ เสียเวลาได้ ถ้าเรื่องนี้วัดจะถือเอาข้อนี้เป็นสำคัญ ตั้งใจ กวดขันให้แข็งมือ บางทีจะเป็นหนทางที่จะช่วยบ้านเมืองให้อยู่รอด และพัฒนาไปได้ โดยช่วยการศึกษาในบ้านเมืองเราในส่วนจรรยาให้เจริญขึ้นและเข้มแข็งขึ้น...” ๖๖

ตามพระดำริของพระองค์ เด็กที่จะรู้วิชาดีอันหมายถึงวิชาการ และวิชาชีพ จะได้อยู่ในระดับสามัญหรือวิสามัญก็ตามย่อมขึ้นอยู่กับการสอนของครูในโรงเรียนที่มีกมุงให้เด็กเป็นคนเก่งเพื่อชีวิตที่สมหวังทางเศรษฐกิจท่ามกลางความแก่งแย่งแข่งขันอย่างรุนแรงเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ โดยไม่รู้จักพอเพียง แต่ที่จะให้เด็กเป็นคนดีได้ ย่อมอยู่ที่การปกครองเลี้ยงดูอุปฐกการแนะนำสั่งสอนฝึกอบรม ปลุกฝังอัธยาศัยใจคอ โดยพ่อแม่ผู้หลักผู้ใหญ่เป็นเบื้องต้น เด็กจึงจะเป็นผู้ประพฤติดีประพฤติชอบมีอัธยาศัยดี มีความเข้าใจและเรียนรู้การใด ๆ ที่พบเห็นโดยรอบตัว ว่าอะไรควร ไม่ควร เหมาะสม ไม่เหมาะสม มีความคิดจิตใจกว้างขวาง ไร้มลภาวะทางจิตใจ เข้มแข็ง งดงาม อุดทน หนักแน่น มั่นคง สุขุม เยือกเย็น สะอาดสงบ มีความคิดสร้างสรรค์ มีไหวพริบดี รู้ผิดชอบชั่วดี รู้หนักเบาต่ำสูง รู้คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ รู้ตนเองรู้ผู้อื่น มีความรับผิดชอบ สุภาพอ่อนโยน แต่ไม่อ่อนแอ มีสัมมาคารวะเหล่านี้ เป็นต้น ถือเป็นคุณสมบัติผู้ดีและคนดีที่ทั้งพ่อแม่และครูต้องอบรมสั่งสอนเด็กให้มีการเรียนรู้ให้ยิ่งกว่าส่วนที่ให้

๖๖ สมเด็จฯ : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน อ้างแล้ว หน้า ๓๑๑ - ๓๑๗

วิชาถือเป็นความสำเร็จในการพัฒนามนุษย์ที่สมบูรณ์^{๖๗} จริยศึกษานอกจากที่เป็นหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา วัฒนธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ที่รู้จักกันในวิชาหน้าที่พลเมืองศีลธรรมแล้ว ยังต้องมีข้อพึงเรียนรู้และประพฤติปฏิบัติให้ถือเป็นองค์ประกอบในหลักการพัฒนาชีวิตตามพระดำริของสมเด็จพระสังฆราช สรูปความ ดังนี้

๑. ความประพฤตินิ่งพาดตนเอง (อัตตนาถนิยม) : ข้อนี้ทรงระบุว่า “ความพำนักตัวเอง” ทรงเน้นคุณสมบัติข้อนี้เป็นพิเศษเพื่อความเข้มแข็งเป็นตัวของตัวเองและความเป็นอิสระของประชาชนและของชาติบ้านเมืองหากคนพึ่งตนเองไม่ได้และไม่เป็นไทจากความเป็นอาณานิคมของคนและของชาติที่เข้มแข็งกว่า ที่เขาพึ่งพาดตนเองได้ถือว่าคนไทยประสบความสำเร็จทางการศึกษา การพึ่งพาดตนเองเป็นเรื่องของธรรมชาติของสรรพชีวิตและเป็นเรื่องธรรมชาติกับเรื่องของวัฒนธรรมสำหรับมนุษย์

“...แม้ธรรมดาของสัตว์มีชีวิตจะพำนักตนเองมาตั้งแต่ต้นยังไม่ได้ จึงต้องอาศัยมารดาบิดาเลี้ยงดูในระยะแรกไปก่อน ธรรมดาหาได้ตกแต่งมาให้พำนักผู้อื่นเสมอไปไม่ แต่ให้เขามีความคิดมีกำลังและอวัยวะนั้น ๆ ก็เพื่อจะได้พำนักตัวเอง แต่คนเป็นอันมากมีแต่จะคิดผิด ๆ เอาแต่พำนักผู้อื่น เพราะเห็นแก่ตัว เพราะฉะนั้นความพำนักตัวเองจึงเป็นองค์คุณสำคัญที่สุด ทำให้คนถึงความเจริญได้แน่นอน ผู้ที่มีวรอกคอยความอุปถัมภ์ของผู้อื่น ไม่ใช้ความเพียรของตนเองถือว่าไม่เคารพศักดิ์ศรีความเป็นคนของตน มักจะตั้งตัวไม่ได้ตลอดชีวิต ถึงอย่างนั้นยังมีคนเป็นอันมากหาคิดอุ้มชูตัวเองไม่มัวคอยให้ผู้หลักผู้ใหญ่ มารดา บิดา ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูงผู้มีใจเผื่อแผ่มาช่วยอุ้มชู เมื่อสิ้นอุปถัมภ์ก็ไม่สามารถค้ำจุนตัวเองได้...”^{๖๘}

^{๖๗} สมเด็จพระสังฆราช : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน อ้างแล้ว หน้า ๓๗ - ๓๘

^{๖๘} สมเด็จพระสังฆราช : มนุษยวิทยา เล่มเดียวกัน หน้า ๔๑ รายละเอียดในข้อนี้ทั้งหมดได้จากพระนิพนธ์เรื่อง มนุษยวิทยา เชื่อว่าทรงพยายามอธิบายความผสมผสานระหว่างแนวคิดแบบตะวันตกกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา

๒. ความประพฤติแน่วแน่และยั่งยืน : ข้อนี้ทรงสั่งสอนให้มีความพากเพียรพยายาม ไม่ให้ท้อแท้ทอดอาลัยใจเบา เมื่อคิดอะไรทำอะไร ต้องให้บรรลุผลที่กำหนดวางแผนเอาไว้ ทรงตรัสย่ำว่า

“...มนุษย์เราไม่มีอะไรที่จะเสียยิ่งไปกว่าเสียความไว้วางใจตัวเอง คิดจะทำอย่างหนึ่งยังไม่เสร็จแล้วกลับไปคิดจะทำอย่างอื่น กลายเป็นคนเหลวไหลไม่หนักแน่นมั่นคง ตกลงเป็นอันทำไม่ได้สักอย่าง เพราะปราศจากความไว้วางใจตนเอง และความอดทนกล้าหาญทางจริยธรรม เป็นคนจิตจางเร็ว ใจคอไม่มั่นคง ผู้คนแม้มีความสามารถต่ำ แต่มีความเพียรไม่จิตจางไม่ได้...” ^{๖๙}

๓. ความประพฤติมุ่งลงเป็นหนึ่ง : ข้อนี้มุ่งสอนคุณธรรม “สมาธิ” ให้ฝึกรวมความมีจิตใจแน่วแน่มั่นคงเสริมคุณธรรมข้อที่สองทำอะไรต้องรวบรวมพลังมุ่งเพื่อการนั้นจนสำเร็จเพราะมีเป้าหมายที่แน่นอน คนผู้ใช้ความคิดแพร่กระจายไปหลายทางในการประกอบการสิ่งหนึ่ง จะไม่สามารถประกอบการต่าง ๆ ได้สำเร็จ คุณแม่ทัพผู้กระจายกำลังทหารของตนโดยไม่มีเป้าหมายรบที่แน่นอน มีอยู่ทางเดียวแต่จะพราศัย ฉะนั้นการใช้ความคิดต้องสงวน ต้องประหยัดจะได้ไม่สิ้นแรง คนใช้ความคิดพริ้วไปในการหลายอย่างเวลาเดียวกัน เรียกว่า “ขาดสมาธิ” ย่อมสิ้นอุตสาหกรรมเร็วเพราะสิ้นอุตสาหกรรมย่อมสิ้นความนิยม เว้นความนิยมเสียใจความสำเร็จจะมีได้...” ^{๗๐}

^{๖๙} สมเด็จพระเจ้า : มนุษยวิทยา เล่มเดียวกัน หน้า ๔๕

^{๗๐} สมเด็จพระเจ้า : มนุษยวิทยา เล่มเดียวกัน หน้า ๔๕

๔. ความประพฤติสำเร็จและความพลาด : คุณธรรมข้อนี้มุ่งสอนให้ยึด “จิตใจ” เป็นเรื่องสำคัญที่สุด ในการประกอบกิจการของชีวิต จะสำเร็จหรือล้มเหลววัดกันที่จิตใจ การอื่นเป็นเพียงองค์ประกอบรองและพฤติกรรมที่ปรากฏออกเป็นหน้าที่การงานควรคำนึงถึง “*ตาสังคัมและใจสังคัมด้วย*” การงานทั้งปวงจะเป็นกิจควรสรรเสริญก็เพราะเกิดจากน้ำใจที่ควรสรรเสริญจะเป็นกิจที่ควรติเตียนเพราะเกิดจากน้ำใจที่ควรติเตียน มนุษย์ต้องประกอบกิจการที่ชอบด้วยธรรมจึงจะเป็นความดีที่สุดแก่เขา ถ้าเราทำโดยชอบการนั้นก็ชอบ ถ้าเราทำโดยใจกำเริบและมักใหญ่ใฝ่สูงการนั้นจะไม่แพ้ความสำเร็จและความล้มเหลวให้ผลดีหรือร้ายเกิดขึ้นที่ใจคนเป็นเบื้องต้น...” ๗๑

๕. ความประพฤติสำเร็จเทียมหรือสำเร็จแท้ : ข้อนี้มุ่งสอนให้รู้จักประเมินคุณค่าเปรียบเทียบระหว่างความสำเร็จทางเศรษฐกิจกับความสำเร็จทางความถูกต้องดีงาม อย่างไรก็ตาม อย่างไรจะสง่างามและทรงคุณค่าเหนือกว่ากันในความเป็นจริงของชีวิต

“...ความมีลาภใหญ่ที่สุดทำให้คนสุขโดยถ่ายเดียวไม่ได้ และความหาลาภใหญ่มิได้เอาแต่พอเพียงจะทำให้คนผู้รู้จักผิด รู้จักชอบ และมีใจอันซื่อสัตย์ให้เป็นทุกข้อด้วยประการทั้งปวงก็ไม่ได้ คนทั้งสองจำพวกนี้ฝ่ายไหนประสบความสำเร็จแท้ประสบความสำเร็จเทียม...” ๗๒

๖. ความประพฤติไม่ประมาท : ข้อนี้มุ่งสอนให้เข้าใจถึงแก่นแท้ของคุณธรรม จริยธรรม ทั้งหมดดังกล่าวมาแล้ว พฤติกรรมทางดีหรือทางชั่วให้คุณหรือให้โทษ ทางใจ วาจา และกาย ย่อมรวมสาเหตุมาจากรากเหง้าคือ ความประมาทหรือความไม่ประมาท อันเป็นคุณธรรมจากหัวใจ คำสอนข้อหนึ่งของพระพุทธศาสนา ทรงย้ำเตือนให้ประชาชนและแม้แต่รัฐบาลให้ตั้งมั่นอยู่ในความไม่ประมาท

๗๑ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ ราชบัณฑิต หน้า ๕๑

๗๒ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ ราชบัณฑิต หน้า ๕๕

“...ต้องฝึกหัดเป็นคนมีความถี่ถ้วน ละเอียดละเอียด เอาใจใส่
แม้ในเรื่องเล็กน้อยไม่พึงประมาท คือ “มีความพร้อมระมัดระวังเสมอ”
เพื่อสงครามชีวิต แล้วมองข้ามเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ว่าไม่สำคัญ เรามัวเมา
ประมาทในวัย ในทรัพย์สิน ในชีวิต และในโอกาสของชีวิต...” ๗๓

การมีคุณธรรม จริยธรรมเป็นวัตถุประสงค์สำคัญและจำเป็นยิ่งกว่า
อื่นใด ที่จะพัฒนา “มนุษย์ให้เป็นคน” และ “คนให้เป็นทรัพยากรมนุษย์”
ให้สามารถดำรงชีวิตอย่างมีคุณค่าด้วยความถูกต้องดีงาม ทรงถือนามมนุษย์
ต้องมีศาสนา การปลูกฝังสั่งสอนอบรมบ่มนิสัยและฝึกอบรมให้เป็นคนดี
ได้นั้น ต้องเอาจริงเอาจัง ด้วยความร่วมมือกันระหว่างสถาบันครอบครัว
สถาบันการศึกษา และอื่น ๆ แต่ที่สำคัญที่สุด คือ สถาบันครอบครัวต้อง
รับผิดชอบโดยตรง พ่อแม่จะกล่าวอ้างเบี่ยงบ่าย แก้อัดเอาตัวรอดไปเป็นอื่น
ย่อมไม่สมเหตุผล

“...พ่อแม่ผู้ปกครองฝ่ายบ้านนั้นย่อมมีหน้าที่รับผิดชอบจนที่สุดใน
การอบรมสั่งสอนความประพฤติของลูกหลานตนไม่ใช่เอาแต่เลี้ยงดู
(แต่ตัว) อย่างเดียวก็พอจะถือเสียว่าการสั่งสอนอบรมความรู้แม้แต่จรรยา
ก็ไม่แต่ต้อง ทั้งที่เป็นลูกหลานตนเองแท้ ๆ ผลักไล่ให้เป็นหน้าที่ของ
โรงเรียนฝ่ายเดียว เมื่อกลับถึงบ้านจะตามใจเด็ก เด็กจะทำอะไรที่ผิด
ก็ไม่ว่า และไม่บังคับบัญชาว่ากล่าวในที่ควร ซึ่งจะเป็นการช่วยครูทาง
โรงเรียนอีกส่วนหนึ่ง เช่นนั้นเป็นเรื่องไม่ชอบ ชอบแต่รักเด็กผิดทาง เอาใจเด็ก
ใครแต่ต้องหาได้ไม่...” ๗๔

๗๓ สมเด็จพระเจ้า : เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๐

๗๔ สมเด็จพระเจ้า : พระมหาสมณวาทะ เล่มเดียวกัน อ้างแล้ว หน้า ๓๘

๓. อาชีวศึกษา

วัตถุประสงค์นี้ หมายถึง การเล่าเรียนฝึกอบรมให้เกิดการพัฒนาทางความรู้ความสามารถและความเชี่ยวชาญเพื่อใช้เป็นกำลังในการประกอบ “สัมมาชีพ” ด้านต่าง ๆ อันเป็นหลักประกัน “ความพึ่งพาตัวเองได้” และ “ตั้งตัวเองได้” ในทางที่ชอบให้เกิดความเป็นปึกแผ่นมั่นคงทางเศรษฐกิจ แก่ตนเอง ครอบครัวและประเทศชาติอยู่ดีกินดีมีสุข ทั้งนี้ ต้องอาศัย “สัมมาปัญญาและสัมมาปฏิบัติ” ตามความข้างต้นเป็นพื้นฐาน มิฉะนั้นจะทำให้ “สัมมาชีพ” กลายเป็น “มิถจฉาชีพ” ในเบื้องต้นนี้ อาชีวศึกษามุ่งเน้นหัตถศึกษาที่เรียกว่า “หัตถโกศล” หมายถึง มีความรู้และความฉลาดชำนาญซ้ำของในการประกอบอาชีพการงานด้านต่าง ๆ และระดับต่าง ๆ ให้ได้มาซึ่งปัจจัยสนองความจำเป็นและความต้องการในการครองชีพ อาทิ ทางกสิกรรมต่อมาเรียกเกษตรกรรม พาณิชยกรรม ธุรกรรม ศิลปกรรม อุตสาหกรรม แม้กระทั่งอาชีพรับราชการ ซึ่งล้วนอาศัยองค์ความรู้ความชำนาญเฉพาะทางเป็นหลักสร้างคนให้เป็นคนเก่ง และสร้างคนให้เป็นทรัพยากรมนุษย์

“...ข้อสำคัญ คือ การศึกษาจะต้องให้คนสามารถพึ่งพาตนเองได้ เป็นไปตามตระกูลของบุคคลในเบื้องต้น ต้องคิดอย่าให้ละทิ้งการงานสำหรับการเลี้ยงชีพที่เคยทำมา โดยลำดับตระกูลพากันแต่จะเป็นข้าราชการทำงานเสมือนเขียนหนังสือ มักจะเลี้ยงตนเองไม่ได้ในทางสุจริต...”^{๗๕}

ตามพระดำริทางเศรษฐศาสตร์ศึกษาของสมเด็จพระเจ้า การจัดการศึกษาใด ๆ ทำให้ประชาชนประกอบอาชีพใด ๆ ก็ตามได้ต้องเป็น “สัมมาชีพ” ด้วยความตั้งมั่นในสุจริตธรรมที่ได้จากจริยศึกษาและด้วยความรอบรู้เฉลียวฉลาดที่ได้จากพุทธิศึกษา ที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่ง คือ ต้องถือหลักแห่งความประหยัดและได้ประโยชน์ คือ ประหยัดกำลัง อาทิ กำลังคน

^{๗๕} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๒๙๓

กำลังกาย กำลังความคิด กำลังเวลา กำลังทำงานหรือพลังงาน กำลังการผลิต และการบริโภค และประการสุดท้ายให้ถือหลัก “มัชฌิมนิยาม” ดำเนินชีวิตที่ได้สมดุล มีความเป็นอยู่อย่างพอเพียงไม่ฟุ้งเฟ้อ ฟุ่มเฟือย แต่ไม่อดอยากยากจน

“...รู้จักใช้จ่ายนั้นเรียกตามศัพท์บาลีว่า “สมชีวิตา” แปลว่า ความเป็นผู้เลี้ยงชีพพอเสมอเหตุและผล ข้อนี้อย่าเข้าใจว่าควรประพฤติเบียดกรอ ทนอด ทนอยากเอา ด้วยมุ่งว่าจะไม่ต้องจ่ายทรัพย์ ทำอย่างนี้ไม่สำเร็จประโยชน์ อันทรัพย์ย่อมเป็นเครื่องบำรุงตนให้ได้ความสุขสำราญ ถ้าไม่ทำประโยชน์เช่นนี้ได้เท่ากับไม่มีหรือบางทีจะกลับเพิ่มทุกข์ให้เสียอีกอีกทางหนึ่งอย่าพึงเข้าใจว่าควรใช้จ่ายจนหมดทรัพย์ สุดแล้วแต่จะบำรุงตนให้เป็นสุขได้เพียงไร ทำเช่นนี้ย่อมไม่ได้สุขเสมอไป พึงกำหนดรู้รายได้รายจ่ายว่าพอเพียงกันหรือไม่อย่างไร ใช้จ่ายบริโภคอุปโภคไม่ให้เกิดรายได้ หากได้น้อยก็เขม็ดแถมพอเลี้ยงอาตมา ควรอดของฟุ่มเฟือย (ฟุ่มเฟือย) ต่าง ๆ เสีย ถ้าหาได้มากก็ยับยั้งการเลี้ยงชีพพอให้มีความสุขสำราญ โดยประมาณ คนมีแต่เบียดกรอท่านคิดว่ามันมีตายเปล่า คนใช้สอยสุรุ่ยสุร่ายจับจ่ายมากโดยไม่จำเป็นท่านก็ตี ว่าเหมือนคนต้องการบริโภคผลมะเดื่อสักเล็กน้อย ฟันต้นลงมาทั้งกิ่งเก็บบริโภคแต่เล็กน้อยแล้วทิ้งผลที่เหลือให้เสียเปล่า อย่างนี้ท่านเรียกว่าทำอะไรไม่คุ้ม...” ๗๖

^{๗๖} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ ราชบัณฑิต กรุงเทพมหานคร ๒๕๔๑ หน้า ๑๑

๔. สุขศึกษา

สุขศึกษาเพื่อสุขภาพพลานามัยเป็นคุณค่าสูงสุดและเรื่องใหญ่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของชีวิตมนุษย์ มีพระพุทธานุชาตบรมครูทรงเรื่องนี้ว่า “*อโรคยาปรมา ลาภา*” แปลว่า “*ความไม่มีโรคเป็นลาภอันประเสริฐสุด*”^{๗๗} ในความเป็นจริงนั้นวัตถุประสงค์ทางการศึกษาทั้งสามข้อคือ พุทธิศึกษา จริยศึกษา และอาชีวศึกษา ล้วนเป็นเพียงปัจจัยหรือมรรคนำพามามนุษย์สู่การได้มาซึ่งคุณค่าทางสุขภาพพลานามัยนั่นเอง ในที่นี้หมายความว่า สุขภาพชีวิตและคุณภาพชีวิตประกอบขึ้นด้วยสุขภาพกายกับสุขภาพจิตที่มนุษย์ควรพยายามบริหารให้ได้สมดุลกันตามหลัก “*มัชฌิมนิยาม*” สมเด็จพระเจ้า ทรงเข้าพระทัยเรื่องมนุษย์^{๗๘} ในชีวิตและโลกแห่งความเป็นจริง ทั้งระดับความจริงตามสภาวะและความจริงตามสมควรเป็น ทรงเห็นมนุษย์เป็นผลแห่งองค์รวมระหว่างส่วนที่เป็นรูปธรรมหรือวัตถุธรรมที่เรียกว่า กายกับส่วนที่เป็นนามธรรมเรียกว่า จิตใจ แม้ถือใจเป็นนายกายเป็นบ่าวก็เชิงหน้าที่ ความสมบูรณ์พูนสุขของชีวิตจึงประเมินกันจากสุขภาพพลานามัยทางกายและทางจิตใจประกอบกันและเนื่องถึงกัน การศึกษาที่บกพร่องคือ การส่งเสริมสุขภาพพลานามัยเพียงทางใดทางหนึ่งหรือบกพร่องทั้งสองทาง ถือเป็นการศึกษาพิการและสูญเปล่ายังผลเสียหายต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต

^{๗๗} สมเด็จพระเจ้า : *พุทธศาสนสุภาษิต* มหาหมกุฎราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ พิมพ์ครั้งที่ ๗๙/๒๕๓๙ หน้า ๑๘

^{๗๘} ศึกษาความละเอียดใน สมเด็จพระเจ้า : *มนุษย์วิทยา* เล่มเดียวกัน หน้า ๑ - ๓๔ ; และ *อรรถศาสตร์* เล่มเดียวกัน หน้า ๕ - ๕๑

“...กายของมนุษย์นี้เป็นเครื่องยนต์สำหรับทำธุระ วิจิตรลึกลับ
น่าประหลาดมากกว่าบรรดาเครื่องจักร เครื่องทำธุระของกายนี้คือ อวัยวะ
ทำหน้าที่เป็นพนักงาน เช่น หัวใจ กระเพาะอาหาร ปอด เส้นเลือด เป็นต้น
เมื่ออวัยวะทั้งปวงแห่งเครื่องยนต์ คือ อวัยวะนี้ ทำธุระตามหน้าที่ที่เรียบร้อย
ได้ความพอดีกันทุกส่วน กายก็อยู่ผาสุกและความผาสุกนี้แก่มนุษย์ต้องอาศัย
ไม่เฉพาะเอาแต่ความสำราญและเป็นไปสะดวกแห่งกายเท่านั้น แต่ยังต้อง
อาศัยความสำราญและเป็นไปสะดวกแห่งจิตใจด้วยพร้อมเพรียงกัน...” ๗๙

สุขศึกษาที่ดีถูกต้องเหมาะสมย่อมให้เกิดสุขภาพพลานามัย
ที่สมบูรณ์ มิใช่แค่เป็นคุณประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไปเท่านั้น แต่เป็นผลดี
แก่พระภิกษุสามเณรอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งให้มีการฝึกอบรมเน้น
ในด้านสมาธิและปัญญา พระองค์ทรงแนะนำให้ผู้ประสงค์สุขภาพพลานามัยดี
เอาใจใส่ศึกษาหาความรู้อย่างถูกต้องเพื่อบริหารชีวิตให้ถูกต้องในเรื่อง
อาหาร อากาศ น้ำ แสงสว่าง ความสะอาด การนุ่งห่ม อารมณ์ การพักผ่อน
และการออกกำลังกาย (การออกกำลังกาย) ความเคลื่อนไหว และการใช้งาน
อย่างพอดี เพราะสุขภาพกายย่อมขยายผลกระทบบถึงสุขภาพจิต และ
โดยนัยทำนองเดียวกัน ๘๐

๗๙ สมเด็จพระเจ้า : มนุษยวิทยา เล่มเดียวกัน หน้า ๑ - ๒

๘๐ ศึกษารายละเอียดในสมเด็จพระเจ้า : มนุษยวิทยา หน้า ๕ - ๓๖, อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน
หน้า ๔๑ - ๕๓

ในการส่งเสริมสุขศึกษาเพื่อพัฒนากำลังคนของชาติทั้งประชาชนทั่วไปและพระภิกษุสามเณร พระองค์มุ่งเน้นให้ถือ “ภูมิปัญญาไทย” เป็นพื้นฐานผสมผสานกับวิธีการตามภูมิปัญญาต่างชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากตะวันตกที่ไทยต้องสั่งต้องซื้อและต้องเช่าเพื่อเอามาใช้แม้ได้ประโยชน์บ้าง แต่ไม่ประหยัด จนกว่าคนไทยจะคิดสร้างสรรค์ขึ้นมาใช้เองได้ตามความพอเหมาะพอควร พระองค์ได้รับทูลถวาย “สมุดตำรากายภาพ” โดยกระทรวงธรรมการเพื่อขอให้ทรงพิจารณาความถูกต้องเหมาะสมหวังจะจัดเป็นตำราใช้ในหลักสูตร “พลศึกษา” ต่อไป ทรงวิเคราะห้และพระดำริเสนอแนะว่า

“... ควรจะเรียกตำราได้ แต่วิตกแทนอยู่อย่างหนึ่ง คือ แนวคิดและสำนวนภาษา ด้วยเอาศัพท์ทหารมาใช้ เช่น ระวัง ตรง เป็นต้น ถ้าคนที่กลัวเป็นทหารยอมเข้าใจไปว่านี่แหละเป็นอุบายเอาคนเป็นทหารโดยทางอ้อม เมื่อเป็นแล้วก็จะส่งปืนให้ ดังนี้เป็นอันตรายแก่ความเข้าใจของคนและแก่กรมการศึกษาเองมากที่สุด ... ” ^{๘๑}

ครั้นแล้วพระองค์ทรงแนะนำให้กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการได้ตระหนักถึง “คุณค่าและของดี” ในภูมิปัญญาไทย โดยให้ประยุกต์ “ตำรากายกรรมและกายบริหาร” แบบเดิมของไทย มารวบรวมเรียบเรียงเข้ากับความรู้สมัยใหม่ใช้เป็นตำราสุขศึกษาในส่วนแห่งพลศึกษาของกระทรวงธรรมการต่อไป แทนที่จะสิ้นคิดลอกตำราฝรั่งไปเสียทุกอย่างราว

“... ตำรากายกรรมของไทยเราก็มีโดยเข้าใจว่า “แผนฤๅษีตัดตน” ถ้ารู้จักปรับแต่งอภิปรายตามเนื้อหาและเจตยานั้นให้พิศดารแล้ว จะเป็นประโยชน์อย่างมาก ... ทั้งจะได้เข้าใจความดีแบบไทยเองก็มี อันช่างวิตกแทนนี้กระไร...” ^{๘๒}

^{๘๑} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๒๑๘

^{๘๒} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๒๒๐

๓.๓.๔ การศึกษาของชาติในหัวเมือง (การศึกษาของกุลบุตร)

๓.๓.๔.๑ ความเบื้องต้น

วิถีชีวิตไทยประกอบด้วย ชุมชนสองฝ่ายอยู่รวมกันมาแต่ดั้งเดิม คือ ชุมชนวัด กับชุมชนบ้าน ยังอาศัยกันมาตลอด ลักษณะการดำเนินชีวิตเป็นแบบ “คติโลกมิให้ช้า คติธรรมมิให้เสีย” ตามหลัก “มัชฌิมนิยาม” คติธรรมมุ่งพัฒนาคนทางด้านจิตใจอันเป็นแม่บทแห่ง “วิชาชีวิต” คู่กับการเน้น “วิชาชีพ” ทางคติโลกเพื่อความมั่งคั่งสมบูรณ์และมั่นคงทางเศรษฐกิจ ทั้งสองวิชารวมกันเรียกว่า “วิชาเป็นคนไทย” ตามแบบภูมิปัญญาไทย การศึกษาไทย เกิดขึ้นที่วัด พระ คือ ผู้นำทาง “วิชาคุณ” เป็นผู้สั่งสอนอบรมลูกศิษย์ให้มีสัมมาชีพและสัมมาปฏิบัติที่พ่อแม่ไม่อยู่ในฐานะจัดการให้เต็มที่ ได้ วิชาที่สอนเป็นวิชาชีวิตมาก่อนโยงสู่วิชาชีพ ตามศักยภาพและความพร้อมของวัดหรือสำนักนั้น ๆ และกำลังความสามารถและความต้องการของลูกศิษย์ พระ คือ “พ่อครู” ของเยาวชนในชาติส่วนผู้เรียนในฐานะเป็น “ลูกศิษย์” รับการพัฒนาคุณสมบัติคือ “วิชาเป็นคนไทย” จากพระในฐานะเป็น “พ่อครู” วิถีชีวิตไทยได้ดำเนินสืบทอดในลักษณะนี้เรื่อยมา ไม่มีการแบ่งแยกระหว่างศาสนากับรัฐและพระสงฆ์กับประชาชนเหมือนอย่างการณีกำลังเกิดขึ้นในสังคมตะวันตก ซึ่งลูกหลานไทยได้ถูกส่งไปศึกษาเล่าเรียนรับเอาความเป็นตะวันตกกลับมาเผยแพร่ยังบ้านเกิดเมืองนอนของตนแต่ด้วยพลัง “ปรีชาญาณสยาม” คนไทยจึงช่วยกัน “ศึกษาตนเอง” ให้เข้าใจความอ่อนแอและความเข้มแข็งของตน เพื่อยังประเทศชาติอยู่รอดได้และอยู่ดีได้ มีการตื่นตัวเตรียมการพัฒนาให้ใกล้เคียงหรือเทียมทันอารยประเทศและอารยชนแบบใหม่เหล่านั้น โดยไม่มีอุปบายวิธีอื่นใดจะทรงพลังเกื้อกูลให้บรรลุผลได้เท่ากับพัฒนาคนไทยให้มีการศึกษาดีที่ไม่จำเป็นต้องแยกวัดออกจากบ้านและแยกพระออกจากการจัดการศึกษาแก่ลูกไทยหลานไทยแบบที่ตะวันตก

กระทำกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งพระราชหฤทัย
ที่จัดการศึกษาของประชาชนให้เป็นหลักฐานมั่นคงมีระบบและ
เจริญแพร่หลายทั่วราชอาณาจักรให้เป็นรากฐานและพลังในการพัฒนา
ด้านต่าง ๆ จึงได้ทรงอาศัย “พระผู้ปรีชาญาณสยาม” ทุกฝ่ายช่วยจัด
การศึกษาระบบ “มัชฌิมินิยม” ใหม่ล้ำสมัยขึ้นในประเทศ สรุปลงความ
เป็นลำดับ ดังนี้^{๘๓}

พ.ศ. ๒๔๑๔ ตั้งโรงเรียนหลวงสอนหนังสือในพระบรมมหาราชวัง
ให้บุตรหลานของพระราชวงศ์และข้าราชการได้เล่าเรียนเป็นโรงเรียนหลวง
หรือโรงเรียนรัฐบาลแห่งแรกในประเทศไทยมุ่งให้การศึกษาภาษาไทยต่อมา
ได้ตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษมีนายฟรานซิส ยอร์ช แพตเตอร์สัน
ชาวอังกฤษเป็นครู ถวายการสอนแต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอและหม่อมเจ้า
ต่างกรมเพื่อได้วิชาความรู้เพิ่มจากความรู้ที่ถ่ายทอดทางภาษาไทย ส่วนใหญ่
เตรียมตัวเพื่อไปเรียนเมืองนอกยังประเทศในยุโรป พ.ศ. ๒๔๒๔ ตั้งโรงเรียน
ฝึกนายร้อยนายสิบในกรมทหารมหาดเล็ก ต่อมาได้ใช้พระตำหนักเดิมที่
วังสวนกุหลาบเป็นโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กคู่กับโรงเรียนทำแผนที่ใน
กรมกลาโหม พ.ศ. ๒๔๒๗ ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับประชาชนในกรุงเทพฯ
โดยอนุโลมตามประเพณีนิยมของไทยสืบต่อกันมาแต่ดั้งเดิมที่ประชาชน
นิยมให้บุตรหลานเข้าศึกษาเล่าเรียนกับพระภิกษุสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ อยู่แล้ว
ในทุกชุมชน ย่อมเป็นการสะดวกและประหยัดกว่าการจัดตั้งโรงเรียนใหม่
ออกจากวัดตามแบบตะวันตก โดยเริ่มเป็นแห่งแรกที่วัดมหรธรรณพาราม
และต่อมาได้ขยายออกไปตามวัดต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๓๐
ได้ตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นเพื่อจัดการศึกษาของชาติโดยให้โรงเรียนทั้งปวง

^{๘๓} ศึกษาความละเอียดใน ขึ้น ยอดเศรณี : พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เล่มเดียวกัน หน้า ๑๒๕ - ๑๒๙ : อ้างจากหนังสือ “ประวัติสังเขปการศึกษาของประเทศไทย” พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) พ.ศ. ๒๔๖๓ หน้า ๒ - ๔๘

การศึกษาสมัยรัชกาลที่ ๕
(ที่มาภาพ : หนังสือทศวรรษบรมราชจักรีวงศ์)

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ
พระผู้เป็นองค์หนึ่งแห่งปรีชาญาณสยาม

ดังกล่าวข้างต้นยกเว้นโรงเรียนที่เกี่ยวกับการทหารมาขึ้นอยู่กับ
กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการนี้ ในการบังคับบัญชาของกรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพพระผู้เป็นองค์หนึ่ง
แห่ง “ปรีชาญาณสยาม”

ตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริ
เริ่มจัดการศึกษาแบบใหม่ขึ้นในประเทศไทยได้เจริญก้าวหน้า จนถึง
จัดตั้ง “กรมการศึกษาธิการ” ขึ้นมาดำเนินการศึกษาของชาติได้นี้ ก็ด้วย
พระปรีชาญาณอันเยี่ยมยอดสุขุมลึกและกว้างไกลของพระองค์ ทั้ง ๆ ที่
ต้องทรงฟันฝ่าอุปสรรคนานัปการ และที่สำคัญยิ่ง คือ ทรงอาศัยกำลัง
สติปัญญาและความสามารถอันยอดเยี่ยมของพระบรมวงศานุวงศ์
ตลอดจนมวลข้าราชการให้สำเร็จก้าวหน้ามาตลอดในบรรดา
“ผู้ทรงปัญญาคุณแห่งชาติ” ที่ได้ช่วยเป็นกำลังสำคัญยิ่งในยุคนี้นี้
มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อครั้ง
ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น รวมอยู่ใน
ระดับโดดเด่นยิ่งเป็นพิเศษพระองค์หนึ่ง” ^{๘๕} อาศัยความสัมพันธ์
อันสนิทแนบแน่นระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทั้งสอง แต่พระบรม
ราชชนกเดียวกันและส่วนราชการที่ประสานสอดคล้องกันมาโดยลำดับ
ราชอาณาจักรกับศาสนจักร กิจการเพื่อชาติและพระศาสนาจึงได้
เกื้อหนุนกันมาตลอด ทั้งสองพระองค์ทรงไว้วางพระราชหฤทัยและ
พระทัยกันเป็นอย่างยิ่งและอย่างลึกซึ้ง ทั้งสองพระองค์ทรงรอบรู้
ทั้งการพระศาสนาและการราชการบ้านเมืองทั้งไทยคดีศึกษาและวิเวคดีศึกษา
มาโดยตลอด

^{๘๕} ศึกษาความละเอียดใน ขึ้น ยอดเศรณี เล่มเดียวกัน หน้า ๑๒๘ - ๑๓๑

ชุมนุมรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรป พุทธศักราช ๒๔๔๐
เป็นชุมนุมของกรมยุทธนาธิการสร้างที่ถนนราชดำเนินใน
(ที่มาภาพ : หนังสือเฉลิมฟิล์มกระฉก ฉลองมรดกความทรงจำแห่งโลก)

๓.๓.๔.๒ มูลเหตุที่ทรงรับจัดการศึกษาของชาติในหัวเมือง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวภายหลังเสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรปได้ทรงเล่าความในพระราชหฤทัยเกี่ยวกับการศึกษา ทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า “ทรงพบคนไทยที่ส่งไป (เรียน) ไม่ใคร่จะได้ดี” เหตุเพราะพื้นฐานการศึกษามีคุณภาพไม่ดีเพียงพอ และประการสำคัญยิ่งประกอบกัน คือ หย่อนคุณธรรม จริยธรรม ทรงรับสั่งให้ราชทูตรวบรวมข้อมูลและศึกษาวิเคราะห์เรื่องนี้กราบบังคมทูลถวายโดยละเอียดตั้งแต่เริ่มศึกษาในกรุงเทพฯ จนถึงไปเรียนในประเทศทางยุโรป ได้ทรงแนบสำเนารายละเอียดเรื่องนี้ทูลถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงวิเคราะห์และมีพระวินิจฉัยเพื่อถือเป็นแนวทางวางแผนการจัดการศึกษาแห่งชาติ เน้นด้านคุณธรรม ศีลธรรมในพระศาสนาเป็นหลักคู่กับวิชาการสมัยใหม่และภูมิปัญญาไทย ต้นแบบในการพัฒนาคุณสมบัติของผู้มีการศึกษาที่พึงประสงค์ต่อไป จึงขออัญเชิญความตอนหนึ่งแห่งพระราชหัตถเลขามาเป็นหลักฐานประกอบอีกครั้งหนึ่ง :

“...เรื่องการศึกษานี้ ขอให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดช่องไปแต่การข้างวัด อีกประการหนึ่ง การสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมืองจะต้องให้มีขึ้น ให้วัดกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินศาสนาจนเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้นจะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ต่อไปภายหน้าถ้าเป็นคนที่ไม่เรียนคงจะประพฤติดุเดือดกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตามคงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็โกงไม่ค่อยคล่องหรือโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงมากขึ้น และโกงพิศดารมากขึ้น คนที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธีมีแต่วิชาไม่เป็นเครื่องหัดให้คนดีและชั่ว เป็นแต่ได้วิธีสำหรับจะเรียนความดีความชั่วได้คล่องขึ้น จึงเห็นว่าถ้ามีหนังสืออ่านทางศาสนาสำหรับโรงเรียนที่บังคับให้โรงเรียนต้องสอนกัน แต่ให้เป็นอย่างไรใหม่ ๆ ที่คนจะเข้าใจได้ง่าย ๆ และเป็นความประพฤติกองคุณให้สละชั่ว ๆ ขึ้นได้จะเป็นคุณประโยชน์มาก...” ๘๕

สมเด็จพระเจ้า ได้ทรงมีลายพระหัตถ์ถวายพระพรตอบพร้อมพระดำริเป็นข้อเสนอแนะเกี่ยวกับแบบแผนการจัดการศึกษาในยุโรปที่คาดว่าจะเป็นนำมาปรับใช้ในประเทศไทยตามสำเนาร่างโดยพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศอังกฤษ ต่อมาคือ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) สรุปรุประเด็นได้ ดังนี้ :

^{๘๕} สมเด็จพระเจ้า: ประมวลพระนิพนธ์: ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๒; ประมวลพระนิพนธ์การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๙ : ประมวลพระนิพนธ์ - พระราชหัตถ์เลขา - ลายพระหัตถ์ หน้า ๗๑ - ๗๒ พระราชหัตถ์เลขา ลงวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ดูข้อ ๓.๓.๑ และข้อวิฤตอุปสรรคทางการศึกษา : (๒) จริยศึกษา

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี
(หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล)

ก. ข้อที่ทรงเห็นชอบและทรงสนับสนุน:

๑. ทรงเห็นชอบการแปลตำราวิชาต่าง ๆ ในภาษาต่างประเทศ ออกเป็นภาษาไทย ใช้เป็นสื่อการศึกษาวิทยาการใหม่ ๆ และเพื่อความเป็น เอกภาพและประโยชน์ทางการศึกษาให้แพร่หลาย ทั้งยังเป็นการประหยัดเงิน และเวลารอคอยรู้จากนักเรียนนอกยอมไม่ทันกาลและการณ์ในการพัฒนา ประเทศ จะรอคอยให้คนไทยที่มีโอกาสไปรับการถ่ายทอดความรู้ใน ต่างประเทศแล้วกลับมาสอนวิทยาการเหล่านั้นยอมไม่ทันการณ์และกาล ที่จะพัฒนาบ้านเมืองตามแบบใหม่

๒. ทรงเห็นชอบให้มีการสอนภาษาอังกฤษเพิ่มและความรู้ ด้านต่าง ๆ ทางวิทยาการใหม่ ๆ อาทิ ภูมิศาสตร์ไว้ในหลักสูตรระดับต่าง ๆ สำหรับการศึกษานในหัวเมือง

๓. ทรงเห็นชอบให้มีการวางแผนการศึกษาระยะยาว ได้ระดับ มาตรฐานการศึกษาในประเทศอังกฤษ โดยเริ่มที่กรุงเทพฯ ก่อน เฉพาะอย่างยิ่งด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ส่วนทางด้านมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์นั้น ประเทศไทยมีพื้นฐานครบถ้วนรองรับอยู่แล้ว

ข. ข้อที่ทรงเสนอแนะเพิ่มเติมให้สมบูรณ์ขึ้น

๑. ควรสอนวิชาพระพุทธศาสนาและที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ในทุกหลักสูตรและทุกชั้นเพื่อความเป็นไทยและปลูกฝังอบรมคุณธรรม ศีลธรรมให้ลูกไทยหลานไทยเป็นคนดี สอนองพระราชประสงค์ตามที่ มีพระราชปรีวิตกตั้งระบุในเบื้องต้น

๒. ควรลดประโยชน์ชั้นเรียนให้น้อยลง เพื่อความรัดกุมควบคุมดูแลทั่วถึงและประหยัด จัดให้มีแบบเรียนอย่างเพียงพอแก่ผู้ขาดแคลนทรัพย์สิน รวมทั้งจัดให้มีครูสอนที่มีคุณภาพและสอนมีประสิทธิภาพ มีความรู้ดี ประพฤติดีเป็นคุณสมบัติแบบอย่างของความเป็นครู ให้มีการตั้ง “โรงเรียนฝึกหัดครู” (โรงเรียนฝึกสอน) ที่ได้มาตรฐาน มีการสอบความรู้และให้ประกาศนียบัตร เพื่อคุณภาพและเอกภาพทางการศึกษา

๓. ควรให้ “มหามกุฏราชวิทยาลัย” เป็นโรงเรียนฝึกหัดครูตัวอย่าง เตรียมการขยายการศึกษาแห่งชาติในอนาคต ซึ่งมีความพร้อมอยู่แล้ว ในหลายด้านทั้งยังเป็นการประหยัดที่จะจัดตั้งขึ้นใหม่

“...ในเวลานี้ก็พระราชนครสอนภาษาอังกฤษแก่มหามกุฏฯ ถ้าจะพระราชทานผู้สามารถในการสอนภาษาและวิชาต่างประเทศที่จะต้องการในชั้นนั้น ๆ ให้พอกับพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ช่วยกำลัง อย่างอื่น ๆ ซึ่งเป็นเครื่องอุดหนุนให้การเป็นไปได้สะดวก โดยจัดโรงเรียนของ มหามกุฏฯ ให้ฝึกสอนเป็นตัวอย่างคงจะได้เห็นผลโดยไม่ช้า ทั้งจะไม่ต้อง เปลืองพระราชทรัพย์มากกว่าตั้งในที่อื่น และเมื่อมีการสอนธรรมทุกชั้น และสอนภาษามคธกับสันสกฤตในชั้นปัจฉิมศึกษาก็เป็นอันเข้ารูปกันได้ การเรียนส่วนวิชา (ทางคติโลก) กับส่วนศาสนา (ทางคติธรรม) ก็จะรวม ลงคล่องเดียวกัน ต่างพยุกันให้กันดำเนินสู่ความเจริญด้วยกันทั้งสองฝ่าย...” ^{๘๖}

^{๘๖} สมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๓ - ๗ : ประมวลพระนิพนธ์การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๘ - ๑๓

“...ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้ฝ่าพระบาทจัดให้ พระราชาคณะและพระสงฆ์ผู้ควรเป็นอธิบดีจัดการศึกษาสถานในกรุง และหัวเมืองชั้นในชั้นนอกตลอดทั่วทุกมณฑลนั้น ข้าพระพุทธเจ้ามีความ ชื่นชมยินดีเป็นล้นเกล้าฯ ไม่เห็นว่าจะจัดการอย่างอื่นให้ดีกว่าทางนี้ได้ ในระหว่าง ๑๕ - ๑๖ ปี ข้างหน้านี้ ข้าพระพุทธเจ้าไม่เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เว้นพระบารมีแห่งพระศาสนาฆราวาสจะจัดการให้ได้ดีเหมือนหมู่สงฆ์ ที่จะปฏิบัติการขั้นต้น (วางพื้นฐานให้) ในระหว่าง ๒๐ ปีต่อไปนี้ผู้ภายในหน้า จะได้ผลมากกว่าผู้มีบรรดาศักดิ์ในฆราวาสจะจัดการให้เป็นไปคงจะได้ ประโยชน์น้อยกว่าได้ฝ่าพระบาทจัดไม่น้อยกว่า ๖๐ - ๗๐ ส่วนหรือ ๑๐๐ ส่วน ๑๐๐๐ ส่วน ก็ว่าได้ในการที่หมู่สงฆ์ช่วยจัดราชการแผ่นดินฝ่ายการศึกษา สถานนี้ ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นการขั้นต้นโดยแท้ (ริเริ่มปลูกฝัง และวางพื้นฐาน) และเป็นที ๑ ของการแผ่นดิน ทุกสิ่งทุกอย่างในการซึ่งจะให้ เป็นความเจริญของมนุษย์ภายหน้านั้น ก็จำเป็นจะต้องออกจากศึกษาสถาน ทั้งสิ้น มนุษย์ทั้งหลายจึงจะมีความรู้ความฉลาดขึ้นทันความเจริญโลก ซึ่งเป็นอยู่เวลานี้ หากจะไม่อาศัยหมู่สงฆ์ช่วยในการขั้นต้นนี้แลให้ตั้งสกุล (school) สอนโดยอำนาจของรัฐบาล ให้เจ้าเมืองจัดแล้วจะเป็นไปได้ น้อยกว่านี้กว่า ๑๐ ส่วน ทั้งจะแพงกว่านี้กว่า ๑๐๐ ส่วน กับจะช้ากว่านี้ กว่า ๑๐๐ ส่วน ด้วยเหมือนกัน ถ้ากรุงสยามยังโลเลไม่มีความเจริญ ทันประเทศทั้งหลายเขาต่อไปอีก ๗ - ๘ ปี หรือ ๑๕ ปีแล้ว คิดด้วยเกล้าฯ ว่า ต่อไปจะตั้งตัวยากเป็นอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้นเวลานี้จึงต้องการความรู้วิชา เพื่อจะมีตัวคนรักษาราชการแผ่นดินของตนได้เอง โดยไม่ต้องจ้างฝรั่ง ฟังพาฝรั่งมาอาศัยแรงเขาก็จะได้จ้างเขามาถอนเอาความรู้วิชาไว้เป็น ของเราดังเช่นประเทศญี่ปุ่นบ้าง...” ๘๓

๘๓ สมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๒๔๖ - ๒๔๗ เป็นหนังสือกราบทูล ลงวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) สอนพระประสงคข้อมูลทั้งปวงเกี่ยวกับการศึกษาของประเทศในยุโรปทั้งหมด

ทั้งหมดเป็นข้อความสำคัญตอนหนึ่งจากหนังสือของพระยานนทบุรี เอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงเบอร์ลิน ประเทศเยอรมนี นำกราบทูลถวายสมเด็จพระเจ้า เกี่ยวกับการศึกษาในประเทศทางยุโรป โยงความเห็นสู่พระบรมราชโบายขยายการศึกษาของชาติจากกรุงเทพฯ สู่ประชาชนในหัวเมือง ภายหลังได้ทราบว่าสมเด็จพระเจ้า ได้ทรงรับทูลอาราธนาให้เป็นผู้อำนวยการการศึกษาของชาติในหัวเมือง

เพื่อให้พระดำริในการจัดการศึกษาของชาติในหัวเมืองครั้งนี้ ดำเนินไปด้วยดีประสบผลสำเร็จสนองพระราชประสงค์ สมเด็จพระเจ้า ทรงได้รับพระราชทานข้อปวารณาในลักษณะเป็น “พระราชปฏิญญา” ถวายการอุปถัมภ์และสมเด็จพระเจ้า ทรงแสดงพระดำริในการประกอบภารกิจ ส่วนนี้ตอนหนึ่งว่า

“...การที่จะพระอนุญาตไว้ว่า ถ้าขัดข้องอย่างไรก็ให้ทูลนั้น พระเดชพระคุณหาที่สุคติได้ การขัดข้องก็ย่อมมีเป็นธรรมดาโดยลำดับภาระที่มากขึ้น เพราะว่าการทั้งปวงจะสำเร็จด้วยคุณสมบัติของผู้จัดเอง สี่ประการคือ ด้วยกำลังกาย ด้วยกำลังความคิด ด้วยกำลังบริวาร (กำลังคน) และด้วยกำลังทรัพย์ และการของพระมั่งจะสุขุมละเอียด เช่น แต่งหนังสือ เป็นต้นอย่างหนึ่ง ใช้กำลังทรัพย์น้อยอย่างหนึ่ง (มีงบประมาณน้อย ต้องประหยัด แต่คุ้มประโยชน์) จึงต้องใช้กำลังกาย และกำลังความคิดเอง ส่วนกำลังบริวารเป็นหาได้ยากโดยธรรมดา และการงานทั้งปวงที่จะสำเร็จต้องอาศัยอุดหนุนด้วยกำลังทรัพย์โดยตรงหรือโดยทางอ้อม เช่น ผูกน้ำใจบริวารด้วยสังคหวัตถุ เมื่อการมากขึ้นกว่าส่วนของกำลังทั้ง ๔ ประการ ก็จำเป็นต้องได้บ้าง เสียบ้าง หวังดีไม่ได้ตลอดไป จึงพอใจที่จะฉลองพระเดชพระคุณแต่พอจุกำลัง เพื่อให้การที่ทํานี้แม้จะน้อยอย่างสำเร็จเป็นผลดี แต่อย่างไรก็ดีอาตมาภาพกับพระผู้เป็นศิษย์และสหายยังมีความเต็มใจจะรับ ฉลองพระเดชพระคุณในการโดยเต็มกำลัง แต่การนี้ใหญ่มากยังไม่เคยทำถึงเพียงนี้เลย ขอพระบารมีอุดหนุนโดยตรงบ้าง โดยทางอ้อมบ้าง เพื่อให้การนี้สำเร็จตลอดไปให้สมพระบรมราชประสงค์...” ๘๘

^{๘๘} สมเด็จเจ้า : ประมวลวพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๘ - ๑๐

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีกระแสพระราชดำริสรับสั่งให้ประชุมบุคคลสำคัญทางการศึกษาของชาติในวันที่ ๒๖ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) มีผู้ร่วมประชุม คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณ์ และพระยาภาสกรวงศ์ เพื่อปรึกษาหารือแนวทางพัฒนาการศึกษาแห่งชาติมุ่งให้ประชาชนชาวไทยมีการศึกษาดี มีคุณสมบัติสมบูรณ์ด้วยวิชาความรู้กับคุณธรรม จริยธรรม ดังกระแสพระราชดำริสตอนหนึ่งว่า

“การศึกษาเล่าเรียนที่จะจัดไปทางอื่นมิให้เกี่ยวแก่การวัดด้วยนั้นไม่ได้ เพราะใช้แต่จะสั่งสอนแต่อักษรวิธี (รู้แต่หนังสือและวิทยาการ) ต้องสั่งสอนถึงการศาสนาด้วย ข้อนี้เป็นความปรารถนาอันใหญ่ยิ่ง เพราะได้พูดกันโดยไม่ได้นัดหมายกันมากก็พ้องกัน (มีมติเห็นชอบร่วมกัน) ว่าคนไทยไม่รู้จักคิดหา (ซึ่งเป็นรากฐานแห่งคุณธรรม ศิลธรรม) โดยมาก ได้ตรวจสอบและกรมหมื่นดำรงได้ตรวจสอบตามหัวเมืองเห็นเสื่อมทรามมากดูคนไทยไม่มีศาสนา การศึกษาที่กรมศึกษาธิการจัดอยู่เวลานี้เหมือนหนึ่งไม่กระถางซึ่งไม้นั้นโตจนเต็มกระถางแล้วก็ไม่งอกงามขึ้นไปอีก (ไม่พัฒนาทั้งปริมาณและคุณภาพ) ควรมีการหารือเพื่อหา路子ทางการศึกษาแพร่หลายดุจดั่งไพร่อันมีรากและต้นกิ่งก้านงดงามแผ่ไพศาลมิใช่ไม่กระถาง...”^{๘๙}

^{๘๙} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขาพูลอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ร่วมประชุมเพื่อการนี้ ลงวันที่ ๒๔ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) จาก “พระราชหัตถเลขา - ลายพระหัตถ์” มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๒๕๑๔ หน้า ๗๓; ก.จ.ข.ร. ๕ เรื่องการจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ ศ. ๑๒๑๗ ปีที่ ๑ (๑ - ๔๕) ก.ย. ๑๑๗ หน้า ๑ - ๘

๓.๓.๔.๓ การดำเนินงาน

สรุปผลการประชุมครั้งนี้ให้มีประกาศว่าด้วยการศึกษา แห่งชาติสองฉบับพร้อมกันโดยสมเด็จฯ ทรงให้ร่วมกันร่างขึ้นให้พระองค์ ตรวจสอบและลงพระวินิจฉัยตามพระดำริ คือ “ประกาศเรื่องพระราชดำริ ในการจัดการศึกษาและประกาศเรื่องการจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง” โดยองค์ประธานที่ประชุมทรงมอบหมายถวายการจัดการเล่าเรียน ในหัวเมืองแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้ทรงรับเป็น ผู้อำนวยการจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองทั้งหมดทั่วพระราชอาณาจักร มีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พร้อมข้าหลวงแทนพระเนตร พระกรรมทุกมณฑลให้ความอุดหนุนช่วยเหลือทางงบประมาณค่าใช้จ่าย เท่าที่จำเป็นในภารกิจส่วนหนึ่งของกระทรวงมหาดไทย สมเด็จฯ จึงทรง แบ่งงานให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และพระองค์เอง ทั้งสามพระองค์ช่วยกัน ร่างประกาศทั้งสองฉบับดังกล่าวให้ทรงนำมารวบรวม วิเคราะห์ ตรวจสอบ แก้ไข แล้วหลอมรวมโดย “พระมหาสมณวินิจฉัย” นำทูลเสนอให้ทรงมี พระราชวินิจฉัย ลงพระปรมาภิไธยประกาศใช้ต่อไป^{๙๐}

^{๙๐} ศึกษาความละเอียดใน สมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๑๒๖, ๑๒๙ - ๑๓๕, ๑๐๔ - ๑๔๑

ประกาศ

พระราชดำริในการจัดการศึกษา

มีพระบรมราชการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

ทรงพระราชดำริเห็นว่า การเล่าเรียนของชนชาวสยาม ซึ่งเล่าเรียนอยู่บัดนี้ยังไม่เป็นการแพร่หลายทั่วไปในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร วิชาความรู้จึงไม่เป็นการรุ่งเรือง ได้มีพระราชประสงค์ที่จะให้การเล่าเรียนเจริญรุ่งเรือง แลแพร่หลายทั่วไปในพระราชอาณาจักรสยามเพื่อให้กุลบุตร ได้มีโอกาสที่จะศึกษาวิชาใส่ตน ให้เป็นทางเลี้ยงชีพแลเป็นทางที่จะประพฤติความดีความชอบให้ยิ่งขึ้น สมกับสมัยที่บ้านเมืองมีความเจริญขึ้น แต่ก่อนมา ผู้ที่มีบุตรหลานย่อมนำไปฝากไว้กับพระสงฆ์ตามพระอารามให้พระสงฆ์เป็นอาจารย์สั่งสอนวิชา แลทางประพฤติดี แลยังมีสืบมาจนกาลบัดนี้ แต่การเล่าเรียนที่เปนอนุญนั้น ยังไม่เป็นการเจริญดีสมกับสมัย เพราะเหตุว่ายังไม่มีแบบแผน แลตำหรับตำราที่จะสั่งสอนตามความต้องการอย่างไร เปนแต่สอนกันไปตามความรู้ของพระสงฆ์ผู้เป็นอาจารย์ กุลบุตรที่ศึกษาก็ย่อมจะได้รับวิชาไม่เสมอกัน ทรงพระราชดำริเห็นว่าอารามทั้งปวง ย่อมเปนสถานที่เล่าเรียนศึกษาอยู่แต่เดิมแล้ว สมควรที่จะจัดการทำนุบำรุงให้เป็นการเจริญแลมั่นคงยิ่งขึ้น จึงได้ทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ให้ทรงเปนพระธุระที่จะจัดการเล่าเรียนในวัดตามหัวเมืองตลอดพระราชอาณาเขตทั่วทุกพระอาราม ให้พระสงฆ์เจ้าอาวาส ในวัดนั้น ๆ ฟังบังคับบัญชาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

ในการที่จะทรงบังคับให้จัดการอย่างหนึ่งอย่างใดทุกสิ่งทุกประการ แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอภัยยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้ทำนุบำรุงอุดหนุนให้การดำเนินไปโดยสะดวกเพื่อให้การเล่าเรียนในหัวเมืองเจริญรุ่งเรืองแผ่ไพศาลไปตลอดทั่วพระราชอาณาเขต

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗
เป็นวันที่ ๑๐๙๕๘ ในรัชกาลปัตยุบันนี้^{๙๑}

^{๙๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนริศนเรศ - การศึกษา เล่มเดียวกัน อ้างแล้ว หน้า ๔ - ๕ (๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗)

ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ให้ประกาศพะเดียงแก่พระภิกษุสงฆ์ทราบทั่วกันว่า ทรงรำพึงโดยพระราชจริยานวัตร จะทำนุบำรุงความเจริญรุ่งเรืองให้เกิดทั่วไปตลอดพระราชอาณาจักรเพื่อให้สมณะ พราหมณาจารย์ แลอาณาประชาราษฎร์ทั้งหลายมีความสุขสำราญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทรงพระราชดำริให้เห็นว่าความเจริญของคนทั้งหลายย่อมเกิดแต่ความประพฤติชอบแลการเลี้ยงชีวิตชอบเป็นที่ตั้ง คนทั้งหลายจะประพฤติชอบแลจะหาเลี้ยงชีวิตโดยชอบนั้นเล่า ก็ย่อมอาศัยการได้สดับฟังโอวาทคำสั่งสอนที่ชอบ แลการที่ได้ศึกษาวิชาความรู้ในทางที่จะให้บังเกิดประโยชน์มาแต่ย่อมเยาว์แลฝึกซ้อมสั่งสอนให้น้อมในทางสัมมาปฏิบัติ แลเจริญปัญญาสามารถในกิจการต่าง ๆ อันเป็นเครื่องประกอบการหาเลี้ยงชีพเมื่อเติบโตใหญ่จึงได้ชื่อว่าเข้าสู่ทางความเจริญเป็นความจริงดังนี้

ก็แลประชาชนในสยามราชอาณาจักรนี้ ย่อมเป็นผู้ที่นับถือพุทธศาสนาโดยมาก พุทธศาสนิกชนในพระราชอาณาจักรย่อมได้สดับตรับฟังพระสัทธรรม ซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าบัญญัติสอนไว้เป็นวิถีทางสัมมาปฏิบัติ จากพระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีอยู่ในสังฆารามทั่วพระราชอาณาจักร แลได้ฝากบุตรหลานเป็นศิษย์เพื่อให้รำเรียนพระบรมพุทโธวาทแลวิชาซึ่งจะให้บังเกิดประโยชน์ กล่าวคือวิชาหนังสือ เป็นต้น ในสำนักพระภิกษุสงฆ์ เปนประเพณีที่สืบมาแต่โบราณกาลจนบัดนี้ นับว่าพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายได้กระทำให้บังเกิดประโยชน์แก่พระพุทธรจักร แลพระราชอาณาจักรทั้งสองฝ่ายเป็นอันมาก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภ ถึงการที่จะทำนุบำรุงประชาชนทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ แลให้เอื้อเพื่อในการที่จะศึกษาวิชาอันเป็นประโยชน์ เพื่อจะให้ถึงความเจริญยิ่งขึ้นโดยลำดับ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า ไม่มีทางอย่างอื่นจะประเสริฐยิ่งกว่าจะเกื้อกูลพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย โดยพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ ให้มีกำลังสั่งสอนธรรมปฏิบัติแลวิชาความรู้แก่พุทธศาสนิกชนบริบูรณ์ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน บัดนี้ การฝึกสอนในกรุงเทพฯ เจริญแพร่หลายมากขึ้นแล้วสมควรจะจัดการฝึกสอน ในหัวเมืองให้เจริญขึ้นตามกัน เพราะฉะนั้นจึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดการตีพิมพ์หนังสือเรียนแบบหลวงทั้งในส่วนที่จะสอนธรรมปฏิบัติ แลวิชาความรู้อย่างอื่นขึ้นเป็นอันมาก เพื่อจะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย ไว้สำหรับฝึกสอนกุลบุตรให้ทั่วไป แลทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ ให้ทรงรับภาระอำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์สั่งสอนกุลบุตรให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติ แลมีวิชาความรู้โปรดให้บังคับการพระอารามในหัวเมืองซึ่งเป็นส่วนการพระศาสนา แลการศึกษาได้ทั้งในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ทั้งในมณฑลหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นเจ้าหน้าที่จัดการอนุกุลในกิจที่ฝ่ายฆราวาสจะพึงทำจัดการพิมพ์แบบเรียนต่าง ๆ ที่จะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ไปฝึกสอน เป็นต้น ตลอดจนการที่จะเบิกพระราชทรัพย์จากพระคลังไปจ่ายในการที่จะจัดตามพระบรมราชประสงค์นี้ แลโปรดเกล้าฯ ให้ยกโรงเรียนพุทธศาสนิกชนในหัวเมืองทั้งปวง มารวมขึ้นอยู่ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เพื่อจะได้เป็นหมวดเดียวกัน

ขอพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย จงเห็นแก่พระพุทธศาสนาแลประชาชน
ทั้งปวง ช่วยเอาภาระธุระสั่งสอนกุลบุตรทั้งหลาย ให้ได้ศรัทธาเลื่อมใส
ในพระรัตนไตรย์ แลมีความรู้อันเป็นสารประโยชน์ยิ่งขึ้นให้สมดัง
พระบรมราชประสงค์ ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศอาราธนา
มานี้ จงทุกประการเทอญ

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗
เป็นวันที่ ๑๐๙๕๘ ในรัชกาลปัตยุบันนี้ ^{๙๒}

เมื่อได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ประกาศพระราชดำริ
ในการจัดการศึกษาอันถือเป็นแม่บทสำหรับการจัดการศึกษาของไทย
ขณะเดียวกันก็ให้มี “ประกาศการศึกษาเล่าเรียนในหัวเมือง” ดังระบุ
ข้างต้น สมเด็จพระเจ้า ได้ทูลถวายพระพรขอให้มีพระบรมราชานุญาตใช้
“แบบจัดการศึกษาหัวเมือง” เพื่อนำสู่การดำเนินการจัดการศึกษาให้
บรรลุผลต่อไป ^{๙๓}

^{๙๒} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๑ - ๓ : ประมวลพระนิพนธ์ -
ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๑๓๕ - ๑๓๗ (๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗)

^{๙๓} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๑๔๒ - ๑๔๘

แบบจัดการศึกษาหัวเมือง รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๗

ป็นหน้าที่

๑. ทรงพระกรุณาโปรดให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นผู้จัดการ พระศาสนาแลการศึกษาของพุทธศาสนิกชน ทั้งในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ทั้งในมณฑลหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นผู้อุดหนุน

๒. แยกการศึกษาแผนกหัวเมืองเป็นส่วนหนึ่ง ไม่เกี่ยวกับกรมการศึกษา ขึ้นเฉพาะกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส รวมทั้งโรงเรียนคฤหัสถ์ด้วย ส่วน ธุรการคงตกเป็นหน้าที่ของเจ้าคณะและกระทรวงธรรมการ

๓. จะทรงตั้งพระสงฆ์ผู้สามารถ ให้เป็นผู้อำนวยการมณฑลละรูป และพระสงฆ์ผู้อำนวยการมณฑลนั้นจะมีผู้ช่วยตามสมควร

๔. พระสงฆ์ผู้อำนวยการมณฑลนั้น ถ้าเจ้าคณะมณฑลมีอยู่ ก็มีหน้าที่เฉพาะฝ่ายการศึกษา ถ้าเจ้าคณะมณฑลไม่มี จะทรงพระกรุณาโปรดให้ว่าการในหน้าที่ของเจ้าคณะมณฑลด้วยก็ได้

๕. พระสงฆ์ผู้อำนวยการไม่จำเป็นจะต้องอยู่ประจำ ณ หัวเมือง เป็นแต่ต้องเอาใจใส่ในการซึ่งเป็นหน้าที่ของตน

๖. กระทรวงมหาดไทย ข้าหลวงเทศาภิบาล และผู้ว่าราชการเมือง มีหน้าที่อุดหนุนในการฝ่ายฆราวาสทั้งปวง

จัดการศึกษาสถาน

๗. จะจัดวัดทั้งปวงให้เป็นศึกษสถานมีประเภทดังต่อไปนี้:-

ก. รวมสอนแห่งเดียวกัน เป็นโรงเรียน มีประเภทเป็นสองโรงเรียนหลวง ส่วนบำรุงเป็นของหลวง ๑ โรงเรียนราษฎร์ ส่วนบำรุงเป็นของราษฎร์ ๑ สถานที่ที่เป็นโรงเรียนต้องจัดให้ได้ระเบียบ

ข. แยกกันสอนตามสำนักอย่างประเพณีเดิม สถานเช่นนี้ต้องปล่อยไปตามสะดวก เอาแต่พอได้การ

ค. โรงเรียนหลวง จะจัดในวัดซึ่งเป็นทำเลที่ประชุมคนมาก เพื่อเป็นแบบอย่างทุกหัวเมืองมากน้อยตามสมควร อย่างน้อยที่สุดเมืองละโรง จะจัดแต่ต้นไป โรงเรียนราษฎร์ตามแต่จะมีขึ้นได้ การแยกกันสอนตามสำนักมีอยู่แล้ว จะบำรุงให้เจริญขึ้นโดยลำบาก จะสำเร็จเร็วหรือช้า ต้องสุดแล้วแต่กาลเทศะและกำลัง

วิชาที่สอน

๘. หลักสูตรที่จะสอนนั้น ในเวลานี้จะมีแต่ชั้นสามัญ ปันเป็น ๔ อย่าง คือ อักษรสมัย ๑ เลข ๑ วิชาเครื่องเลี้ยงชีพ ๑ ธรรมปฏิบัติ ๑ เมื่อการเจริญจะขยายขึ้นตามสมควร

แบบเรียน

๙. ในส่วนสอนอักษรสมัยจะใช้แบบเรียนเร็ว ในส่วนเลขจะใช้แบบเลขฝรั่ง อีกสองอย่างจะแต่งขึ้นใหม่ นอกจากนี้ยังต้องมีหนังสือหัดอ่าน

๑๐. ถ้าหาได้ จะต้องเลี้ยงผู้แต่งแบบไว้บ้าง ใช้ชื่อแบบที่เขาแต่งบ้าง

๑๑. การพิมพ์แบบ เป็นหน้าที่ของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ แบบนั้นครั้งแรกจะจ่ายพระราชทานให้เปล่า ต่อครั้งหลังจึงจะจำหน่ายโดยราคา

แก้แบบที่ผิด

๑๒. การที่จะจัดนี้จะแพร่หลายทั่วไป แบบใช้ตัวอักษรที่มีหลักฐานมั่นคงว่าใช้คลาดเคลื่อน ควรแก้ไขให้ถูกต้องเพื่อให้วิชาหนังสือเจริญขึ้น

ครูผู้สอน

๑๓. จะพยายามจัดพระสงฆ์สามเณรเป็นครูสอน วันไว้แต่จำเป็นในสมัยที่ขัดข้อง

สถานที่ฝึกครู

๑๔. จะจัดมหามกุฏราชวิทยาลัยให้เป็นประธานศึกษาสถานของศึกษาสถานในหัวเมืองทั้งปวง

๑๕. จะเอาโรงเรียนวิทยาลัย และโรงเรียนที่เป็นสาขาของวิทยาลัย บางโรงเรียนเป็นสถานที่ฝึกครู ถ้าโรงเรียนหลวงในหัวเมืองเจริญแล้วใช้ได้ด้วย

การปลูกความรู้

๑๖. ในวัดที่มีได้จัดเป็นโรงเรียน เป็นแต่แยกกันสอนตามสำนักครู ย่อมจะมีความรู้สำหรับสอนศิษย์ยิ่งและหย่อน จำเป็นจำต้องปลูกความรู้ขึ้นในวัดที่ยังบกพร่อง วิธีปลูกความรู้มีสองประการ คือ :-

ก. ต้องมีครูประจำไว้สั่งสอน เมื่อเป็นแล้วถอนส่งไปวัดอื่นอีก โดยนัยนี้กว่าจะทั่วถึงครูพวกนี้จะมีเท่าไรสุดแล้วแต่ตำบล และการที่จะให้ความฝึกสอนแพร่หลายในเร็ว ๆ หรือค่อยเป็นค่อยไป

ข. อีกอย่างหนึ่งเลือกภิกษุสามเณรหรือแม้ศิษย์วัดผู้สมัคร ให้อยู่เรียนในสถานที่ฝึกครู จะมีได้มากน้อยเท่าไร ต้องสุดแล้วแต่ทุนที่จะจ่ายเป็นค่าอาหารเลี้ยง

การสอบความรู้

๑๗. จะมีการสอบความรู้ที่หัวเมืองนั่นเองปีละครั้ง ในชั้นต้นที่โรงเรียนหลวงตำบลใดตำบลหนึ่ง เมื่อการเล่าเรียนแพร่หลายแล้วจะแยกเป็นแห่ง ๆ ตามแขวงอำเภอ เริ่มแต่สิ้นฤดูฝนแล้ว

๑๘. ความรู้ที่สอบนั้นจะแยกสอบเป็นอย่าง ๆ เมื่อนักเรียนสอบได้อย่างหนึ่ง ๆ แล้ว ผู้สอบจะให้หนังสือคู่มือไว้เฉพาะอย่างเมื่อสอบได้ครบหลักสูตรที่จัดไว้เช่นในบัดนี้ สืออย่าง เจ้าหน้าที่จะให้ประกาศนียบัตร

๑๙. การสอบความรู้นั้น เป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ผู้อำนวยการมณฑลและการเมือง เจ้าหน้าที่ต้องเลือกหาผู้สอบ

๒๐. การให้ประกาศนียบัตรนั้นเป็นหน้าที่ของผู้กำนวยการศึษาเฉพาะเมือง เจ้าคณะเมืองและผู้ว่าราชการเมือง ในชั้นต้น ผู้มีตำแหน่งสูงกว่าคือ ผู้กำนวยการศึษามณฑล เจ้าคณะมณฑล และข้าหลวงเทศาภิบาล จะทำหน้าที่นี้เพื่อให้เป็นที่ชวนนิยมก็ได้ ประกาศนียบัตรนั้นต้องลงชื่อประทับตราเจ้าหน้าที่

การปลูกศรัทธาในศาสนา

๒๑. จะมีประชุมนักเรียนนั้สการพร สวดมนต์และสดับคำสอนในศาสนาทุกวันธรรมสวนะ

การปกครอง

๒๒. กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จะเป็นประธานในกรรมการสภาของมหามกุฎราชวิทยาลัยอำนวยการเรื่องนี้

๒๓. จะเอาวิทยาลัยเป็นสถานที่ว่าการ และต้องมีผู้ดูการและพนักงานตามสมควรแก่การ

๒๔. การที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จะมีตราสั่งไปถึงหัวเมืองก็ตีผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองจะมีบอกหรือยื่นรายงานก็ตี ด้วยเรื่องการศึกษาส่งกระทรวงมหาดไทยและข้าหลวงเทศาภิบาล ไม่ต้องเกี่ยวทางเจ้าคณะและกระทรวงธรรมการ เว้นไว้แต่ด้วยเรื่องธุรการซึ่งเป็นหน้าที่ของเจ้าคณะและกระทรวงนั้น

๒๕. เพื่อจะระวังไม่ให้หน้าที่แก่งแย่งกัน ซึ่งเป็นความยากของผู้น้อย ให้กระทรวงธรรมการส่งร่างตราซึ่งจะมีไปในหน้าที่ธุรการให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสตรวจก่อน อย่างกระทรวงกลาโหมส่งร่างตราซึ่งจะมีไปบังคับการในหน้าที่พลเรือน ให้กระทรวงมหาดไทยตรวจก่อน ฉะนั้น ถ้ามีความเห็นไม่ร่วมกันให้เจ้าหน้าที่นำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย

๒๖. ถึงกำหนดปีหนึ่ง ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑล ต้องทำรายงานยื่นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ผู้จะรวมถวายให้ทรงทราบ

๒๗. เมื่อสิ้นฤดูฝนจะมีประชุมพระสงฆ์ผู้อำนวยการศึกษาและเจ้าคณะหัวเมือง ปรีกษาการปีละครั้ง

เกื้อกูลในการใช้เจ็บ

๒๘. ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑล ที่จะไปจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองให้มียารักษาโรคต่าง ๆ และเครื่องที่จะประกอบทำยาไปด้วย ถ้าครูหรือนักเรียนหรือคนในหัวเมืองที่มีความต้องการด้วยยารักษาโรคจะได้อนุเคราะห์ตามสมควร

การบำรุง

๒๙. การที่จะต้องจ่ายพระราชทรัพย์บำรุงมีประเภทดังต่อไปนี้

ก. เพิ่มส่วนบำรุงวิทยาลัยให้พอเลี้ยงโรงเรียนซึ่งจะเอาเป็นสถานที่ฝึกครู

ข. บำรุงโรงเรียนหลวงซึ่งจะจัดขึ้นในหัวเมืองนั้น ๆ

ค. จ่ายค่าพิมพ์แบบเรียนทั้งหลายและจำหน่ายเครื่องเล่นเรียนให้ในชั้นต้น

ฅ. ช่วยกำลังผู้จะออกไปจัดการศึกษามีให้ค่าพาหนะและอาหารเป็นต้น

ง. ต้องบำรุงครูไว้สำหรับจ่ายให้ไปปลูกความรู้ในวัดนั้น ๆ

จ. เลี้ยงผู้ที่เข้ามาอยู่ศึกษาในสถานที่ฝึกครู เพื่อจะได้ความรู้กลับไปปลูกไว้ในวัดนั้น ๆ

ฉ. ถ้าจำเป็นต้องมีพนักงานออฟฟิศ และจ่ายเบ็ดเสร็จในออฟฟิศ มีพิมพ์ใบคู่มือประกาศนียบัตร และแบบส่งรายงาน เป็นต้น

๓๐. การเบิกเงิน จ่ายเงินเป็นหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทย

๓๑. พระราชทรัพย์ที่จะจ่ายนั้น สุดแล้วแต่จะทรงบริจาคพระราชทานเท่าไร ก็จัดการให้ได้ผลคุ้มแก่ที่ต้องออก

สมเด็จพระเจ้า ทรงรับอารารณาเป็น “ผู้อำนวยการ” การจัดการศึกษา แห่งชาติในหัวเมืองให้ โดยพระองค์พร้อมคณะสงฆ์ในฝ่ายพระศาสนา รับดำเนินการ และมีฝ่ายบ้านเมืองให้การอุดหนุนเพื่อยัง “วาระแห่งชาติ” นี้ได้บรรลุผลตามพระดำริของสมเด็จพระเจ้า สนองพระราชประสงค์ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตาม “ประกาศพระราชดำริ ในการจัดการศึกษา” “ประกาศการเล่าเรียนในหัวเมือง” และ “แบบจัด การศึกษาหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๗” ต่อไป พระองค์ทรงเริ่มดำเนินการโดยทูลเสนอ พระดำริในการขอรับพระราชทานเลือกสรรเพื่อแต่งตั้งเป็นคณะผู้บริหาร ดำเนินการในตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษามณฑล โดยถือคุณสมบัติ เป็นผู้พร้อมด้วยความรู้ ความสามารถ ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ มีความเสียสละ อุทิศตนเพื่องานและไว้วางใจได้

“...ผู้อำนวยการศึกษาระดับมณฑลนี้มิได้เลือกตามบรรดาศักดิ์ (สมณศักดิ์หรือราชศักดิ์) แต่เลือกตามที่เราเห็นว่าจะได้การ ด้วยเป็นครั้งแรกจัด ถ้าล้มตั้งไม่ติด จะเสียความนิยมในการนี้ของคนทั้งหลาย จึงจำเป็นต้องจ่าย ผู้ที่ไว้วางใจได้แล้วทั้งสิ้น...” ๙๔

ในพระบรมราชโองการแต่งตั้งพระสงฆ์ให้ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการ ศึกษาระดับมณฑล พระองค์ได้ขอให้ราชอาณาจักรทำให้เป็นทางการ โดยให้ประกาศรายนามลงในราชกิจจานุเบกษาและต้องมีตราประจำ ตำแหน่งในรูปแบบเดียวกันทั่วประเทศ ระบุความข้างบนว่า “ตำแหน่ง ผู้อำนวยการศึกษา” ๙๕ ทรงมีลายพระหัตถ์แจ้งผู้อำนวยการเหล่านั้น ได้ตระหนักและดำเนินการด้วยเต็มอุทิศสาหะวิริยะในการปฏิบัติภาระหน้าที่ ที่ได้รับความไว้วางใจมอบหมายให้คิดและทำ

๙๔ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๙

๙๕ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๑๔๑

“...ขอพระราชอาณัติและพระครูเจ้าหัวเมืองจางเห็นแก่พระศาสนา และพระราชอาณัติจางอันเป็นที่ตั้งแห่งพระศาสนา จงช่วยกันจัดการศึกษา ในหัวเมืองนั้น ๆ ซึ่งเป็นหน้าที่ของตน แนะนำพระภิกษุสงฆ์ในอาวาส ซึ่งขึ้นอยู่ให้อาใจใส่ในการฝึกสอนกุลบุตร เพื่อให้เกิดวิชาความรู้อันเป็น ปัจจัยในการประกอบสัมมาชีพ (วิชาชีพ) และสัมมาปฏิบัติ (วิชาชีวิต - จรรยา) สมพระราชประสงค์ทุกประการ...” ๙๖

ทรงบำรุงขวัญและกำลังใจของเจ้าคณะที่จัดการศึกษาในหัวเมือง เหล่านั้นให้มีความเข้มแข็งมั่นคงในอุตุสาหะวิริยะมุ่งบำเพ็ญประโยชน์ ด้วยการจัดการศึกษาแก่ประชาชนตามแบบการจัดการศึกษาแบบหัวเมือง อย่าได้ถดถอยท้อแท้ต่อความยากลำบากและหมัดกำลังใจให้เป็นนักเสียสละ ไม่เห็นแก่ผลประโยชน์ส่วนตน คือ หวังลาภสักการะ ยศ สรรเสริญและความสุข

“...บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดตั้งให้ท่านทั้งหลายเป็นผู้อำนวยการศึกษาของเจ้าคณะมณฑลและเจ้าคณะหัวเมืองในมณฑล ฉันทมีความสงสารพวกเธอ ข้อนี้ไม่ควรท้อแท้ เป็นธรรมดาของผู้สอนศาสนา จะได้รับความลำบากอย่างไร พวกมิชชันนารียิ่งกว่าเราที่เมืองจีนถึงถูกฆ่า และในการที่ฝรั่งยกไปตั้งอเมริกา กว่าจะทำประเทศนั้นให้เป็นชาติภูมิของฝรั่งขึ้นมาได้ตายเสียนับไม่ถ้วน...” ๙๗

๙๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๑๗๔

๙๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๑๘๐ - ๑๘๑, ๒๗๕

แม้ทรงได้รับงานยากลำบากพระวรกายเพราะความไม่สะดวกทางคมนาคม เป็นต้น พระองค์เองได้เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในทุกมณฑล และในเกือบทุกหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักรเป็นประจำทุกปี ให้เจ้าคณะมณฑลและผู้อำนวยการศึกษาเหล่านั้นทำรายงานประจำปีโดยละเอียดเกี่ยวกับการพระศาสนาและการจัดการศึกษาให้พระองค์ทรงทราบ และติดตามการดำเนินงานอย่างใกล้ชิดโดยพระองค์ตั้งประเพณีวางระบบระเบียบรูปแบบและขั้นตอน ในการจัดทำรายงานประจำปีซึ่งไม่เคยมีมาก่อน^{๙๘}

เพื่อให้คณะสงฆ์กับประชาชนมีความสามัคคีรวมพลังกันและร่วมมือกันอย่างใกล้ชิด คิตรีเริ่มปกครองกันเองและพึ่งพาตนเองเป็นการยั่งยืน ทรงมีนโยบายส่งเสริมและสนับสนุนให้โรงเรียนในแต่ละวัดประจำท้องถิ่นบริหารจัดการโดย “กรรมการสภาบำรุงการศึกษา” และรวมกำลัง “จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์สอนนักเรียน” ประจำมณฑล และหัวเมืองขึ้น ร่วมกันดูแลอุดหนุนและรับผิดชอบการศึกษาในท้องถิ่นของตน ใช้สถานศึกษาเป็นศูนย์รวมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนแทนที่จะหวังแต่ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาล แม้ในเรื่องหลักสูตร การเรียนการสอน และการประเมินผล นอกจากส่วนที่ต้องถือตามระเบียบส่วนกลางในกรุงเทพฯ แล้ว คณะกรรมการชุดนี้มีสิทธิหน้าที่ร่วมกันคิดร่วมกันจัดขึ้นตามความเหมาะสมแก่ภูมิประเทศ อาชีพ และประโยชน์ของท้องถิ่นนั้น ๆ

“...ฉันพอใจในวิธีจัดการกรรมการทั้งฝ่ายบรรพชิตและฆราวาส สำหรับการบำรุงดูแลการศึกษาและสอบความรู้ การนี้ถ้าได้ขยายออกไปให้มีกรรมการหมู่หนึ่งดูแลเอาใจใส่ในการศึกษาทั่วไป ย่อมเป็นการดี เช่น กรรมการสภาของมหามกุฏราชวิทยาลัย...”^{๙๙}

^{๙๘} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๑๐๓, ๒๑๔ - ๒๑๗

^{๙๙} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๒๙๕ - ๒๙๘, ๓๐๔

อนึ่ง ในการสร้างโรงเรียนเองก็ดี การบำรุงการศึกษาก็ดี นอกจากที่ได้รับการอุดหนุนจากรัฐบาลแล้ว คณะกรรมการชุดนี้ต้องหัดพึ่งตนเอง ในการระดมทุนทรัพย์และอื่น ๆ แต่เพราะความเป็นพระสงฆ์ครองตน อยู่ในเพศสมณะ พระองค์ไม่ทรงนิยมให้พระสงฆ์แม่เป็นผู้นำทางการจัดการศึกษาทำตัวเป็น “*นักเรียน*” มาบำรุงการเล่าเรียน

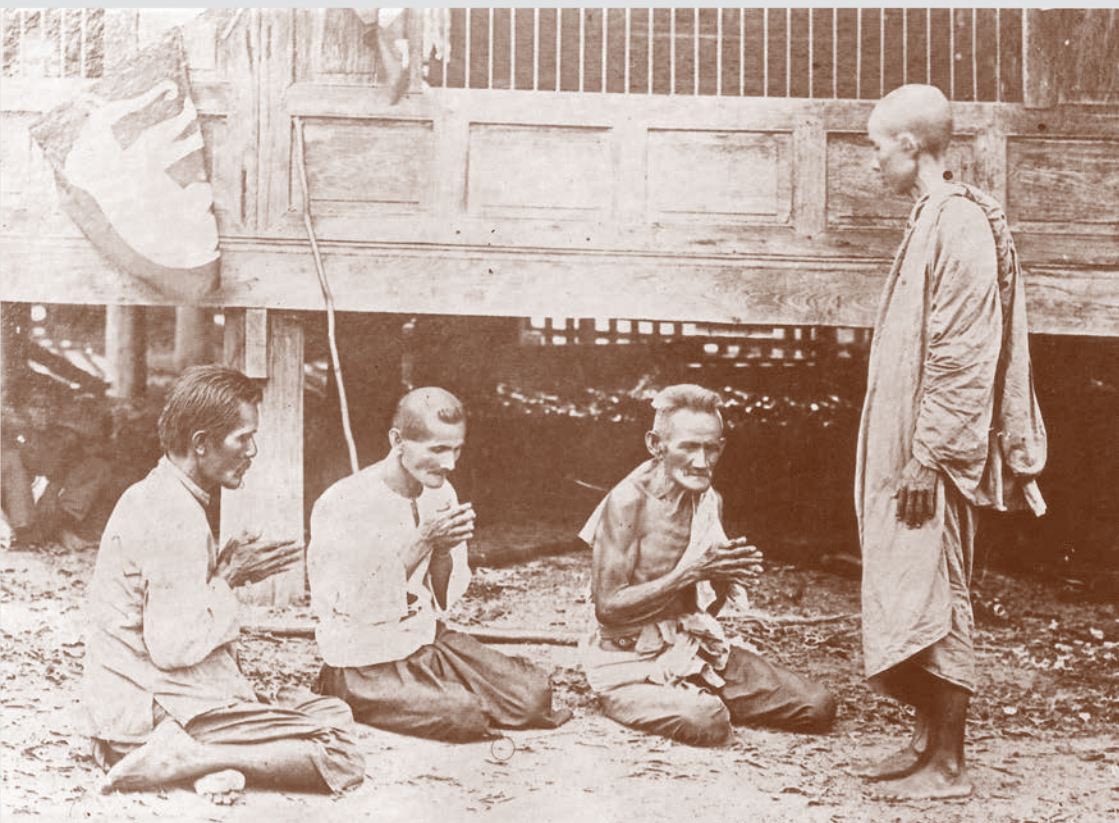
“...เพราะเรื่องนี้เป็นหน้าที่ของพวกเขาควรทำเองก็ไม่ต้องรับผิดชอบแล้วพวกเขาก็จะพากันอยู่เฉย ๆ รอรับแต่ผลและความช่วยเหลือไม่จบสิ้น...” ๑๐๐

เห็นได้ว่าโดยพระวิสัยทัศน์อันกว้างไกลนั้น พระองค์ทรงสนับสนุน “*หลักการพึ่งพาตนเอง*” (อัตตนาถินิยม) ให้มีการตั้งโรงเรียนชุมชนหรือโรงเรียน “*ราษฎร์*” ที่เรียกว่า “*โรงเรียนเขลยศักดิ์*” โดยประชาชน เพื่อขยายการศึกษาและเพื่อความเจริญของชุมชนเอง ทรงสรรเสริญเป็นพิเศษและถือเป็น “*ความดีความชอบอันใหญ่หลวง*” เมื่อราษฎรผู้ใหญ่บ้าน กำนัน กรรมการอำเภอและผู้ว่าราชการ ร่วมกันสร้างโรงเรียนขึ้นในหัวเมืองท้องถิ่นของตน เป็นผลดีต่อชุมชนเองและแบ่งเบาภาระของรัฐบาลที่มุ่งปลุกความนิยมและขยายการศึกษาแห่งชาติแต่กำลังมีจำกัด

^{๑๐๐} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๓๐๔

เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ณ วัดสมุหประดิษฐ์
จังหวัดสระบุรี เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๗
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติศรีเส้า)

เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ณ วัดสมุทประดิษฐ์
จังหวัดสระบุรี เมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๗
(ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติตรัสเล่า)

“...โรงเรียนที่ตั้งโดยกำลังกาย กำลังความคิดและกำลังทรัพย์
ของเมืองนั่นเองย่อมจะถาวรและได้รับประโยชน์พิเศษกว่าโรงเรียนที่ตั้ง
ด้วยทุนรัฐบาล เพราะโรงเรียนรัฐบาลจะต้องใช้ทุนจำกัดอยู่แล้ว และจะต้อง
ตั้งในที่ทำเลคนต้องจัดการดี มีผลคุ้มแก่ทุนที่ต้องออก ส่วนโรงเรียนราษฎร
รวมกำลังกันตั้งขึ้น เช่นในแขวงอำเภอหนึ่งจะมีหนึ่งหรือหลายโรงก็ได้
ยิ่งดี ทุนที่จะได้ก็ไม่ต้องมีจำกัด สุดแล้วแต่ความสามารถหาได้ ความสามัคคี
ยังเป็นไปได้เพียงใดก็เป็นประโยชน์แก่คนในแขวงนั้นเพียงนั้น เมื่อคน
ในบ้านนั้นเมืองนั้นได้รับการศึกษาดี จักได้ความฉลาด (พุทธิศึกษา)
สามารถประกอบสัมมาชีพทำการบ้านเมืองให้ปลอดยิ่งขึ้น (อาชีวศึกษา)
ยิ่งกว่านี้คนมีการศึกษามากขึ้นเพียงใด การจะทำความช่วยม่น้อยลง
เพียงนั้น (จริยศึกษา)...” ๑๐๑

พระองค์ทรงตระหนักดีว่าในการดำเนินงานเพื่อให้บรรลุผลนั้น
“กำลัง” เป็นเรื่องสำคัญยิ่ง คือ กำลังความคิด สุขภาพ กำลังคน กำลังการ
จัดการ กำลังเวลาและโอกาส กำลังใจและกำลังทุนทรัพย์ที่ต้องประหยัด
ได้ประโยชน์สูงสุดและคุ้มค่า เพื่อส่งเสริม “วุฒิภาวะทางการบริหารจัดการ
การเงิน” ให้ผู้บริหารจัดการมีความริเริ่มสร้างสรรค์เป็นอิสระ คล่องตัว
เข้มแข็ง รู้จักโตเป็นผู้ใหญ่พึ่งพาตนเอง เป็นตัวของตัวเองได้ และ
รับผิดชอบเต็มกำลังความรู้ ความสามารถ ให้การศึกษาได้รับพัฒนา
อย่างเต็มที่ พระองค์ทรงนิยมให้ดำเนินการ เรื่องการขยายโรงเรียนและ
การบริหารจัดการการเงินในลักษณะให้เป็น “เงินก้อนหมาจ๋ายเบ็ดเสรีจ”
มอบอำนาจบริหารจัดการด้วยความไว้วางใจแก่ผู้จัดการ ในความกำกับดูแล
ช่วยเหลือของ “กรรมการสภาพำรุงการศึกษา” รับผิดชอบต่อตนเอง
เป็นปี ๆ ไปหรือระยะยาวกว่านั้นตามแผนงานอย่างมีเหตุมีผล “ผลสัมฤทธิ์”
ตามนโยบายและความมุ่งหวังที่ร่วมกันกำหนดให้เท่านั้น ที่รัฐบาลต้องการ
เพื่อประโยชน์แก่ประชาชน

๑๐๑ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๔๘, ๑๗๖ - ๑๗๗

“..ถ้าตั้งโรงเรียนขึ้นหนึ่งโรงเรียน รัฐบาลจะต้องออกเงินบำรุงเสมอไป เห็นเป็นอันไม่ได้และไม่ควรทำ ทางดีที่สุดก็หาทุนในจังหวัดเองบำรุง การเล่าเรียนในจังหวัดเอง ความเจริญและประโยชน์ก็จะตกอยู่กับ จังหวัดนั้น คนจังหวัดนั้นก็จะได้พึ่งตนเอง รัฐบาลช่วยอุดหนุนตามควร การตั้งโรงเรียนในหัวเมืองจึงไม่ได้ทำเป็นของหลวงแท้ เป็นแต่ให้มีผู้จัดการ ตั้งขึ้นแล้วจ่ายพระราชทรัพย์ของหลวงอุดหนุนมีกำหนดเป็นปีละเท่า่นั้น ๆ เรียกตามภาษาอังกฤษว่า “ลัมป์ซัม” (lump sum) ...การจัดการเช่นนี้ รัฐบาลไม่ต้องคอยรับผิดชอบในการใช้จ่ายของโรงเรียน โรงเรียนก็จะไม่รู้จักโต ถ้าได้ของหลวงไม่พอ ผู้จัดการก็ต้องใช้ความสามารถเรียไร ทายมาบำรุงโรงเรียน เปิดทางหาค่าบำรุงให้กว้างออกไป รัฐบาลก็ไม่ต้อง รับผิดชอบออกทุนมากไม่มีวันจบสิ้น ผู้จัดการก็ต้องรู้ลึกรับผิดชอบเต็มที่ เห็นเป็นผลดีอยู่จึงได้ใช้ธรรมเนียมนั้น...” ๑๐๒

ในการดำเนินงานนั้น พระองค์ทรงเห็นข้อจำเป็นต้องปรับปรุงแก้ไข หลายประการที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง คือ วิธีสอนหนังสือเพื่อปลูกฝัง ความนิยมในการศึกษาแก่ประชาชนในโรงเรียนหัวเมือง เท่าที่ทำกัน ตามแบบอย่างโรงเรียนหลวงของรัฐบาล ยังไม่แพร่หลายถึงกับสามารถ เชิญชวนให้คนเกิดความนิยมในการศึกษาเล่าเรียนได้ทั่วถึง พระสงฆ์เอง ผู้เป็นครูสอนได้ตามแบบอย่างของหลวงยังขาดแคลน ที่จำเป็นยิ่งอีก ประการหนึ่ง คือ ขาดแคลนหนังสือ ข้อนี้รัฐบาลจะต้องพิมพ์หนังสือ แบบเรียนเป็นของหลวงแจกให้ผู้ยากไร้ในท้องถิ่นไปก่อน ต่อเมื่อคนนิยม ในการศึกษามากขึ้นจึงค่อย ๆ พิมพ์จำหน่ายในชั้นตอนต่อไป ๆ

^{๑๐๒} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๕๔๗ - ๕๔๘

“...มาบัดนี้ โรงเรียนเหล่านี้ตั้งขึ้นที่วัดเป็นพื้น สอนตามวิธีแบบเรียนหลวงที่ผู้อำนวยการมือออกไปให้บ้าง ผู้จัดการโรงเรียนจัดหาขึ้นเองบ้าง และได้บำรุงจากเจ้าหน้าที่บ้าง จากเอกชนบ้าง จากราชฎรเข้ากันบ้าง...” ๑๐๓

อนึ่ง เพื่อประสิทธิภาพการสอนและคุณภาพการศึกษา จำเป็นต้องมีโรงเรียนฝึกหัดพระภิกษุเป็นครูให้รู้วิธีสอนตามแบบหลวง การจัดการศึกษาในหัวเมืองจึงจักบรรลุผลได้มาตรฐานเดียวกัน ดังที่พระองค์เคยทูลถวายพระดำริเอาไว้ เมื่อแรกเริ่มทรงรับเป็นผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมือง ๑๐๔ ต่อมาครั้นได้ทรงประสบเมื่อทรงดำเนินงานเข้าจริงจึงทรงเสนอเรื่องนี้ “...ในหัวเมืองเหล่านี้ยังหาผู้เป็นครูสอนกันได้ยากและไม่อยู่ถาวร...” ๑๐๕ เพื่อจะเร่งรัดให้พระภิกษุเข้าใจวิธีการสอน ตามหลักสูตรใหม่ได้เร็วขึ้น ควรมิครุไว้เพียงพอสำหรับส่งไปแนะนำวิธีสอนแก่พระภิกษุเหล่านั้น และเพื่อตัดความสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงครูจากกระทรวงธรรมการเอาไว้เพื่อการนี้ พระองค์จึงทูลถวายพระดำรินี้ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความตอนหนึ่งว่า

“..เพื่อจะให้การศึกษาในหัวเมืองเหล่านี้เจริญรุ่งเรืองมีหลักฐานมั่นคง ต้องคิดจัดการเลือกเอาพระในแขวง หรือในเมืองนั้น ๆ เข้ามาฝึกหัดสอน เมื่อได้ความรู้แล้วจะได้กลับไปสั่งสอนกันต่อ ๆ ไป เป็นการปลูกฝังและส่งเสริมคนในท้องถิ่นให้พึ่งพาตนเองต่อกาลเบี่ยงไกล...” ๑๐๖

๑๐๓ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๘ - ๑๓ ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๓ - ๗ รัฐไม่อาจอุดหนุนให้เพียงพอตามที่ตกลงกันใน “แบบจัดการศึกษาหัวเมือง” ดังระบุข้างต้น

๑๐๔ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๘ - ๑๓, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๓ - ๗ : ดูข้างต้น ข้อ ๓.๓.๔.๒ (ข)

๑๐๕ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๒๒๙

๑๐๖ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๔๑ - ๔๘

ขณะเดียวกันทรงแนะนำผู้ว่าราชการเมืองในมณฑลต่าง ๆ ให้เห็นดีเห็นชอบร่วมดำเนินการตามพระดำรินี้ โดยให้ตระหนักร่วมกันว่าภารกิจจะหวังให้ส่วนกลางส่งครูออกไปสอนยังหัวเมืองนั้น ทำได้ในระยะแรก ๆ เท่านั้นต่อไปจะหาคนสมัครใจออกไปหัวเมืองได้ยากขึ้นเรื่อย ๆ เพราะคนมักไม่ทำมาหากินแต่ในกรุงเทพฯ หรือแม้จะหาได้แต่ครูหย่อนคุณสมบัติและออกไปอยู่ได้ไม่นาน ยิ่งกว่านี้เป็นการสิ้นเปลือง “พระราชทรัพย์” ของราชการมากเกินไปและได้ผลไม่คุ้ม

“...อุบายวิธีที่ดีที่สุดมีว่า ควรจัดพระสงฆ์หรือแม่ครูหัตถ์ผู้ทรงคุณสมบัติในเมืองนั้น ๆ ส่งเข้ามาเรียนฝึกหัดครูในมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อว่าได้ความรู้แล้วจะได้กลับไปสอนกันต่อ เช่นนี้จะทุ่นค่าโสหุ้ยสำหรับเมืองนั้นและรัฐบาลได้มาก ...” ^{๑๐๗}

ภายหลังทรงมอบการจัดการศึกษาของชาติในหัวเมืองให้กรมศึกษาธิการดำเนินการต่อ พระองค์มีลายพระหัตถ์เปิดเผยความจริงแก่กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ ที่อ้างเป็นผู้คิดริเริ่มจัดตั้งโรงเรียนสำหรับฝึกครูหัวเมืองขึ้นเอง เพราะในความเป็นจริงพระองค์เองต่างหากที่มีพระดำรินี้ริเริ่มให้มีขึ้นที่มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นแห่งแรกในประเทศ

^{๑๐๗} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๒๒๙

“..อันที่จริงการที่กรมศึกษาตั้งโรงเรียนสำหรับฝึกหัดครูหัวเมืองขึ้นนี้ ไม่ใช่การคิดขึ้นใหม่ดอก จงดูในรายงานทั้งหลายทั้งปวงเถิด เป็นการคิดขึ้นเดิมแล้ว ในเวลานั้นฉันว่าkarอยู่ ฉันก็ต้องเอามาตั้งฝึกหัดในสำนักฉัน (มหามกุฏราชวิทยาลัยในวัดบวรนิเวศวิหาร) เป็นเบื้องต้นก่อนขยายสู่หัวเมือง การที่โปรดเกล้าฯให้ยกวัดรังษีขึ้นวัดนี้ก็เพราะเหตุนี้เอง ต่างกันแต่ในเวลาทีฉันจัดนั้น ฉันไม่มีกำลังเหมือนกรมศึกษา ทั้งได้ทำการด้วยมือซ้าย และยั้งจะขัดข้องอย่างอื่น ๆ อีก ที่ฉันจะทำการให้รู่หระอะไรไปไม่ได้ ถึงตั้งนั้นผู้ที่ได้เข้ามาฝึกก็ได้กลับออกไปเป็นครูตั้งโรงเรียนฝึกสอนกันต่อไป ในหัวเมืองมีมาก ตั้งนี้จะเรียกว่ากรมศึกษาอุดหนุนการเล่าเรียนสามัญอย่างไรได้ เป็นแต่เมื่อสิ้นหน้าที่ของฉันแล้ว กรมศึกษาขยงไม่ได้ทำอะไรสืบต่อ ฉันก็ต้องคงเป็นธุระในการเรื่องนี้ไปก่อน บัดนี้กรมศึกษาจับจัดการเรื่องนี้ขึ้นฉันก็เต็มใจส่ง (มอบงานนี้) เพื่อให้สิ้นธุระที่เป็นกังวลมาแต่หลัง ไฉนจึงได้ใช้โวหารแปลกเช่นนี้ดูเหมือนดังจะถือว่า การก่อนเป็นการเหลวไหลอย่างไรก็ดีการประกาศการจัดการคณะสงฆ์ (พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ = พ.ศ. ๒๔๔๕) ก็ได้รับรองว่าการที่ (พระองค์ทรงจัดการศึกษาในหัวเมือง) ได้จัดนั้น มีประโยชน์ต่อประชาชนเป็นที่พอพระราชประสงค์...”^{๑๐๘}

และเรื่องกระทรวงธรรมการแทรกแซงก้าว่ายการดำเนินงานจัดการศึกษาในหัวเมือง ทั้งไม่ได้ถวดยความร่วมมือช่วยเหลือเท่าที่ควร และมุ่งครอบการคณะสงฆ์ถือเป็นข้อยากลำบากประการหนึ่งในการดำเนินงานส่วนนี้ของพระองค์

^{๑๐๘} สมเด็จเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๕๘๓ - ๕๘๔
ลายพระหัตถ์ถึงพระยารวิสุทธีสุริยศักดิ์ กระทรวงธรรมการ ลงวันที่ ๑๗ พฤษภาคม
ร.ศ. ๑๒๒ = พ.ศ. ๒๔๔๖

๓.๓.๔.๔ ข้อยากลำบากในการดำเนินงาน

เป็นธรรมดาในการดำเนินงานใด ๆ ย่อมมีความขัดข้อง ยุ่งยาก ลำบากและแม้กระทั่งปัญหาอุปสรรคไม่มากก็น้อย ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม ไม่โดยเหตุปัจจัยอย่างอื่นที่กำหนดไม่ถึง ก็โดยการกระทำของมนุษย์ด้วยกันเอง

“...การที่ทรงมีพระบรมราชานุญาตไว้ว่า ถ้าขัดข้องอย่างไรก็ให้ ทูลนั้นเป็นพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ การขัดข้องย่อมจะมีเป็นธรรมดา โดยลำดับภาระที่มากขึ้น เพราะว่าการทั้งปวงจะสำเร็จด้วยคุณสมบัติ ผู้จัดเองก็สี่ประการ คือ ด้วยกำลังกาย ด้วยกำลังความคิด ด้วยกำลังบริวาร (กำลังคน) และด้วยกำลังทรัพย์ และการของพระนั้นมักสุขุมละเอียด ... ”

สมเด็จพระเจ้ามีลายพระหัตถ์ทูลตอบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เมื่อแรกเริ่มที่ทรงรับเป็น “พระธุระ” จัดการศึกษาในหัวเมือง ให้ตามที่พระอาราธนา

“...เมื่อมีการมากขึ้นกว่าส่วนของกำลังทั้งสี่ประการที่มีอยู่ ก็จำเป็นต้องได้บ้างเสียบ้าง หวังดีไม่ได้ทั้งหมดตลอดไป จึงพอใจที่จะฉลอง พระเดชพระคุณแต่พอจุกำลัง เพื่อให้การที่ทำนี้แม้ว่ายอย่างได้สำเร็จ เป็นผลดี อย่างไรก็ดีอาตมาภาพกับภิกษุผู้เป็นศิษย์และสหาย ยังมี ความเต็มใจจะรับฉลองพระเดชพระคุณในการนี้โดยเต็มกำลัง แต่การนี้ ใหญ่มางยังไม่เคยทำถึงเพียงนี้เลย ขอพระบารมีอดหนุน โดยทางตรงบ้าง ทางอ้อมบ้าง เพื่อให้การนี้สำเร็จตลอดไปให้สมพระบรมราชประสงค์...”^{๑๐๙}

^{๑๐๙} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๑๐ - ๑๑ ลายพระหัตถ์ ลงวันที่ ๒๘ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗ = พ.ศ. ๒๔๔๑ อ้างแล้วครั้งหนึ่งข้อ ๖๖/๒ ข้างต้น เพื่อมุ่งเน้นในเรื่องนี้ จึงได้อัญเชิญลายพระหัตถ์นี้บ่อยครั้ง

การริเริ่มบุกเบิกจัดการศึกษาแก่ประชาชนในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร เป็นการเพิ่มภารกิจให้พระองค์นอกจากที่ทรงกำลังปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ใหม่นั้น ไม่ใช่จะดำเนินไปด้วยความสะดวกสบายและราบรื่นเสียทีเดียว ทั้ง ๆ ที่โดยหลักการจัดการศึกษาให้ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศนี้ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์ผ่านหน่วยงานใหญ่ของราชการตามนโยบาย หลักการและวิธีการที่กำหนดไว้ใน “ประกาศพระราชดำริในการศึกษา” “ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง” และ “แบบจัดการศึกษาหัวเมือง” ตามลำดับ การศึกษาในหัวเมืองต้องจัดการให้ได้ตามแบบ “โรงเรียนหลวง” ในกรุงเทพฯ อันเป็นศูนย์รวมพลังอำนาจและกำลังดำเนินการทุกอย่างทางการศึกษา การปกครองบริหารและอื่น ๆ ตามนโยบายการรวมศูนย์อำนาจเพื่อการพัฒนาด้านต่าง ๆ ของประเทศชาติสมัยนั้น

ประชาชนรวมทั้งคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ยังคงตามไม่ทันวัฒนธรรมทางความคิดและการศึกษาระบบใหม่ ทั้ง ๆ ที่ได้มีการผสมผสานให้อยู่ในหลักแห่ง “มัชฌิมนิยาม” ตามพระดำริของพระองค์จึงยังไม่เห็นคุณค่าและยังไม่ได้รับการปลูกฝังความนิยมในการศึกษาให้กว้างขวางเข้มแข็งโดยทั่วถึง สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย “พระก่ำล้ง” ทุกทางเพื่อการนี้ ประกอบกับประสบการณ์ขาดแคลนพระสงฆ์ผู้มีคุณสมบัติเพียงพอในการร่วมเป็นกำลังบริหารจัดการโรงเรียนในหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งพระสงฆ์เหล่านั้นนอกจากหย่อนการศึกษาและประสบการณ์สมสมัยแล้ว ยังถือนั่นอยู่กับค่านิยมเดิมอย่างเหนียวแน่นยากต่อการรับรู้และปรับตัวกับความเปลี่ยนแปลงแปลกใหม่ แม้กระทั่งวิถีคิดและทัศนคติในลักษณะ “หลงใหลของเก่าไม่เอาของใหม่”

“...ส่วนการศึกษานั้นปลูกขึ้นได้โดยยาก เหตุเพราะไม่มีพื้นมาเดิม ราษฎรยังไม่แลเห็นผล เมื่อปลูกความนิยมขึ้นได้แล้วก็ยังเลี้ยงรักษาให้เป็นไปได้โดยยาก เหตุผู้รู้ผู้เข้าใจที่จะได้ช่วยกันมีน้อยตัว ทั้งต้องการผู้บำรุง และประดับประคองด้วย ผู้อำนวยการจึงจำเป็นต้องหมั่นเที่ยวออกไป ตรวจเสมอได้ความยากลำบาก การคณะ (ฝ่ายปกครองคณะสงฆ์) กับการศึกษา (ฝ่ายจัดการศึกษา) รวมหน้าที่สามัคคีกันได้เช่นถึงจัดการ ได้สะดวก แต่ในเวลาที่อยู่ข้างจะหาผู้อำนวยการที่เหมาะสมได้ยาก ด้วยว่าการคณะที่ต้องการผู้อำนวยการที่เจริญพรรษา อายุ และเป็นหลัก ในพระศาสนา แต่จะหาท่านผู้ตั้งอยู่ในวัยเช่นนั้นให้เข้าของในการศึกษา ด้วยก็เป็นอันยาก เมื่อเลือกผู้อำนวยการไม่ได้เหมาะเช่นนี้การจึงมักไม่เป็น ไปสม่าเสมอ...” ๑๑๐

นอกจากนี้การขาดแคลนครูสอนผู้มีคุณสมบัติก็ดี การขาดแคลน หนังสือเรียนโดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่ผู้ยากไร้ให้มีอย่างเพียงพอและมากหลาย เพื่อให้ตนเองและศึกษาเล่าเรียนด้วยตนเอง ไม่ใช่มีเพียงเล่มที่ครูถือในมือ สอนเด็กอ่านตาม จดตาม เป็นเหตุให้พระองค์ทรงนิพนธ์หนังสือเรียนช่วย เช่น หนังสือ “ภูมิเทศ” และ “ตำราภาษาอังกฤษ” เป็นต้นก็ดี การให้ พระจัดการเกี่ยวกับการเงินการบัญชีและการใช้จ่ายซึ่งขัดข้องต่อ พระวินัยสงฆ์เช่นนี้ก็ดี เหล่านี้เป็นต้น ถือเป็นปัญหาอุปสรรคสำคัญยิ่ง ระดับหนึ่งต่อการจัดการศึกษาให้เจริญแพร่หลายในหัวเมืองได้เท่าที่ควร

๑๑๐ สมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๑๑๐ - ๑๑๑
ลายพระหัตถ์รายงานเกี่ยวกับ การคณะสงฆ์และการจัดการศึกษาในหัวเมือง ถวาย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๙ เมษายน ร.ศ. ๑๒๑

“...เมื่อนั่งหนังสือสำหรับการเล่าเรียนไม่เกิดขึ้นได้ การศึกษาก็ไม่เจริญขึ้นได้ เดิมทีมีก็เพียงสอนให้คนรู้หนังสือกับเลขเท่านั้นไม่มีทางเจริญต่อไป...อนึ่ง การบางอย่างที่ไม่ใช่กิจสงฆ์จะพึงทำ เช่น การเงิน การบัญชี ช่างเป็นการลำบากใจจริง ๆ ทำไม่ถนัด ความจะแยกหน้าที่ให้ขาดออกไป ข้างละส่วนก็เป็นไม่ได้ด้วย...” ๑๑๑

ปัญหาและอุปสรรคดังกล่าว พระองค์พร้อมคณะสงฆ์ได้ทรงแก้ไขให้ลุล่วงผ่านพ้นไปได้เป็นส่วนใหญ่ แต่ยังมีปัญหาใหญ่หลวงอยู่ ๒ ประการ เป็นเหตุให้ทรงเสนอแนะให้หลอมรวมการศึกษาของชาติในหัวเมืองที่ได้ดำเนินการเป็นผลดีได้รูปได้ระบบแล้ว เข้ากับการศึกษาส่วนกลาง ในกรุงเทพฯ ให้เป็นการศึกษาแห่งชาติในกาลต่อมา คือ ปัญหาการปกครอง บริหารคณะสงฆ์เองยังไม่เข้มแข็งเป็นระบบและปัญหากระทรวงธรรมการ ยึดติดใน “ลัทธิรวมศูนย์อำนาจ” เกี่ยวกับการคณะสงฆ์และการจัดการศึกษาในหัวเมืองสนองพระบรมราโชบายและพระราชประสงค์ตามที่ได้มีการตกลงกันเอาไว้แล้วใน “แบบจัดการศึกษาหัวเมือง”

“...อาตมาภาพได้ประชุมพระสงฆ์ผู้อำนวยการศึกษาและเจ้าหัวเมือง...แจ้งกระแสพระราชดำริและพระราชประสงค์ในการที่จัดศึกษาในหัวเมือง...แต่อย่างไรเห็นว่าการศึกษาจะเจริญไปไม่ได้ก่อน กว่าที่จะจัดการปกครองให้เรียบร้อยก่อน ข้อสำคัญในการปกครองก็มีอยู่อย่างเดียว คือ ขาดผู้ออกความเห็น (กำลังคนขาดความคิดความอ่านไว้วิสัยทัศน์เป็นกำลัง “สติ” เชื้อพึงผู้ใหญ่ปลอดภัยดี สบายดี) และคำสั่งจะจัดเวลานี้ตนเองก็เหมือนเทพารักษ์จะต้องคลีใจทางกระทรวงธรรมการบ้าง คลีใจเจ้าคณะบ้าง ทำการด้วยมือซ้ายอยู่ไม่เป็นการสะดวกเลย...” ๑๑๒

๑๑๑ สมเด็จพระเจ้า : เล่มเดียวกัน หน้า ๑๑๒

๑๑๒ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - สายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๒๑, ๑๔๑ ปลายพระหัตถ์ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ = พ.ศ. ๒๔๔๑ ต่อมาเมื่อได้ทรงมอบการศึกษาส่วนนี้ให้กระทรวงธรรมการ ได้มีการประกาศใช้ พ.ร.บ. ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ เพื่อจัดระเบียบการปกครองบริหารคณะสงฆ์ตามพระดำริ

เมื่อทรงตระหนักว่าการจัดการศึกษาหัวเมืองไม่อาจดำเนินไปได้สะดวก คล่องตัว และมีประสิทธิภาพเท่าที่ควรตามที่มีพระดำริเอาไว้ เพราะการปกครองบริหารคณะสงฆ์ก็ดี การจัดการศึกษาในหัวเมือง โดยคณะสงฆ์เดียวกันก็ดี กระทรวงธรรมการยังแบ่งหน้าที่ไม่ชัดเจน มีความคาบเกี่ยว ก้ำก่ายและแทรกแซงกันอยู่ไม่เป็นระบบแน่นอนก็ดี ถึงที่สุด พระองค์จึงทูลถวายพระพรในลักษณะปรับทุกข์ ความตอนหนึ่งว่า

“...เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ช่วยการทั้งหลาย ช่วยเจ้าคณะในกรุง ๆ ทุกหน้าที่ จัดการคณะในมณฑลนั้น ๆ ด้วย เพื่อจะได้เป็นการง่าย (ในการปกครองบริหารและจัดการศึกษาให้พร้อมกัน) ถ้ากระทรวงธรรมการจะมีคำสั่งใด ๆ ถึงหัวเมือง (ในเรื่องเกี่ยวกับการคณะสงฆ์ และการศึกษาในหัวเมือง) ควรแจ้งแก่อาตมภาพ ไม่ควรส่งตรงต่อผู้ช่วยการเช่นนี้จะตัดการเนินซ้ำซ้ำซ้อนมากชั้นตอน ที่เจ้าคณะเมืองก็ดี ผู้ช่วยการก็ดีจะต้องรอไว้ปรึกษาผู้ใหญ่ (ทางคณะสงฆ์ตามลำดับ) ก่อนการโต้ตอบคงมีในระหว่างอาตมภาพกับกระทรวงธรรมการเท่านั้น ถ้าการเป็นไปเช่นนี้การจัดการคณะก็ดี การจัดการศึกษาก็ดี ในหัวเมือง จะปราศจากความแก่่งแย่งคงเป็นไปสะดวก...” ๑๑๓

^{๑๑๓} สมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๒๘, ๒๐๕ - ๒๐๗ ลายพระหัตถ์ ลงวันที่ ๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๘ = พ.ศ. ๒๔๔๒ ข้อนี้เป็นมูลเหตุสำคัญและจำเป็นยิ่งประการหนึ่งในการให้มี พ.ร.บ. ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ดังจะได้กล่าวในบทต่อไป

ในเรื่องการจัดการศึกษาไปพร้อมกับการจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้สอดคล้องกลมกลืน และเอื้อต่อกัน แต่ไม่ก้าวก่ายแทรกแซงกันระหว่างคณะสงฆ์กับทางบ้านเมือง โดยถือหลักการกระจายอำนาจ ฝีกพระสงฆ์ให้เข้มแข็งปกครองตนเอง ให้มีส่วนร่วมของประชาชนในท้องถิ่น พระองค์มีพระดำริไม่ทรงเห็นด้วยที่ให้กระทรวงธรรมการยังคงสถานภาพและบทบาท “เป็นเจ้านาย” คอยกำกับดูแลทั้งในด้านการปกครองคณะสงฆ์และการศึกษาในท้องถิ่นควบคู่กัน ดังที่มีมาแต่เดิมเหมือนกับที่กระทำกับหน่วยงานราชการต่าง ๆ ภายใต้อำนาจบัญชาของกระทรวงธรรมการเองไปทุกอย่าง แต่คงความร่วมมืออุดหนุนและประสานงานระหว่างภารกิจของคณะสงฆ์กับรัฐบาล ^{๑๑๔} ดังลายพระหัตถ์ทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพให้ทรงทราบความน้อยพระทัยในลักษณะ “เมื่อบ้านเมืองมอบหมายให้ทำงานสนองประโยชน์แก่แผ่นดินแล้วเหตุไฉนจึงไม่ไว้วางใจกัน”

“... ฉันไปรโปลา (propose) ว่ากระทรวงธรรมการจะสั่งการให้แจ้งฉันไม่ต้องสั่งตรงกับผู้อำนวยการ (การศึกษาในหัวเมือง) เพื่อจะตัดชั้นตอนเนิ่นช้า ... ฉันจึงได้บ่นแก่เธอถึงความขัดข้องในเรื่องนี้ เพราะในวัดอันหนึ่งไม่อาจแยกการปกครองเป็นสองสายดูจกรักรวมนครบาลกับกรมศึกษา ในกรุงเทพฯ อย่างไม่ดี ฉันต้องคิดให้รวมกันอยู่ ... ถ้าฉันยังจะต้องเกี่ยวข้องในเรื่องนี้อยู่ ถ้าไม่ไหวก็ต้องทูลลา ... ” ^{๑๑๕}

^{๑๑๔} สมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๒๐๓ - ๒๐๗

^{๑๑๕} สมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๒๒๒ - ๒๒๓ ลงวันที่

๑๙ กันยายน ร.ศ. ๑๑๘

เพื่อการศึกษาในหัวเมืองจัดการโดยคณะสงฆ์ การปรับปรุง การศึกษาของคณะสงฆ์เอง และการจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ ในเบื้องต้นนี้ พระองค์มีพระดำริให้รวมเจ้าคณะฝ่ายปกครองคือ เจ้าคณะมณฑล และเจ้าคณะเมือง และผู้อำนวยการศึกษามณฑลและเมือง ให้เป็นบุคคลเดียวกัน เพื่อให้การศึกษากับการปกครองดำเนินไปได้ ด้วยกัน ไม่ต่างฝ่ายต่างทำ จะแบ่งกันเบ็ดเสร็จในสังฆมณฑลเดียวกัน ย่อมเป็นอันตรายทั้งต่อการคณะสงฆ์และต่อการศึกษาของชาติบ้านเมือง

แม้ต้องประสบความยุ่งยากลำบากในการจัดการศึกษาหัวเมือง พระองค์ร่วมกับคณะสงฆ์ ได้ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี ในการบุกเบิก วางรากฐานจัดระบบและรูปแบบการศึกษาของชาติในส่วนนี้ทั่วพระราช อาณาจักร สนองพระราชประสงค์ตามที่ทรงไว้วางพระราชฤทัย ทูลอาราธนาให้เป็น “ผู้อำนวยการ” จัดการศึกษาแก่กุลบุตรไทยนอกจาก ในกรุงเทพฯ ทั้งที่ตลอดมาไม่ค่อยจะได้รับการถวายความสะดวกให้บังเกิดผล สอดรับกับแนวพระราชดำริและพระดำริเพื่อการนี้เท่าที่ควร เหตุยุ่งยาก ยิ่งกว่าอื่นใด คือ กระทรวงธรรมการยังคงยึดอำนาจในการคณะสงฆ์และ การจัดการศึกษา อย่างไรก็ตามเพื่อเห็นแก่เยาวชนของชาติให้ได้รับการ ศึกษาอันยั่งยืน พระองค์มีพระดำริด้วยพระวิสัยทัศน์อันกว้างไกล และกลุ่มลี้กเสนอแนะให้หลอมรวมการศึกษาในกรุงเทพฯและในหัวเมือง เข้าเป็นหนึ่งเดียวกันให้เป็น “การศึกษาแห่งชาติ” ภายใต้ความรับผิดชอบ ของกระทรวงธรรมการ โดยไม่จำเป็นต้องย้ายและแยกโรงเรียนออกจากวัด ทั้งยังคงให้วัดมีบทบาทช่วยเหลือชาติบ้านเมือง บำเพ็ญประโยชน์แก่สังคม ในด้านการศึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่งทาง “จริยศึกษา” ให้อยู่ในความ รับผิดชอบร่วมกันระหว่างวัด บ้าน และโรงเรียน โดยมุ่งเน้นให้คนไทยมี “สัมมาปฏิบัติ” เป็นคนดีสืบไป

“ ... การศึกษาหัวเมือง เดิมที่รับสั่งให้ฉันจัดแผนกหนึ่ง (จากการศึกษาในกรุงเทพฯ) แต่ส่วนการเงินนั้น ฉันทูลขอให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพเป็นธุระและรับสั่งให้ฉันถวายรายงานตรงถึงพระองค์เองที่เดียว (แต่ในทางปฏิบัติเสนาบดีให้ผ่านกระทรวงธรรมการ) ตามนัยนี้ก็ดูเหมือนว่าทรงแยกการศึกษาโปรดให้ฉันช่วยจัดแผนกหนึ่ง ครั้นเมื่อจบประมาณตกมาก็อยู่กรมศึกษาตามเดิม แต่เวลานี้การที่จะแยกจัดเช่นนี้ ฉันก็แลเห็นว่าจะมีผลได้อย่างไร ต่อไปควรจะรวมการนี้ให้กรมศึกษารับเอาไปจัดทีเดียวขอเธอปรึกษากับเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (เสนาบดีกระทรวงธรรมการ) ถ้าตกลงกันก็ควรจะเข้าชื่อกันทั้งฉันด้วย กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยกการศึกษาหัวเมืองมาขึ้นกรมศึกษาตลอดด้วยประการทั้งปวง เลิกการที่รับสั่งให้ฉันช่วยจัดนั้นเสีย ด้วยลงโฆษณาในราชกิจจานุเบกษา ถอนประกาศนั้นเสียหวังว่าจะมีผลดีกว่าที่เป็นอยู่บัดนี้...” ๑๑๖

๑๑๖ สมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๔๑๘ - ๔๑๙
ลายพระหัตถ์ทูลพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ อธิบดีกรมศึกษาธิการ
ลงวันที่ ๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

๓.๓.๔.๕ สรุปผลการจัดการศึกษาของชาติในหัวเมือง

สมเด็จพระพร้อมด้วยคณะสงฆ์ผู้ทรงคุณสมบัตินั้น โดยความอุปถัมภ์ของรัฐบาลผ่านกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงธรรมการได้ทรงอุทิศ “พระกำลัง” เเทงที่อำนาจ ดำเนินการบุกเบิกวางรากฐาน จัดโครงสร้างรูปแบบระบบระเบียบ และวัตถุประสงค์ในการศึกษาของชาติในหัวเมืองจนเจริญแพร่หลายตลอดทั่วพระราชอาณาจักร ตั้งแต่วันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) จนถึงวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ^{๑๑๗} แม้ต้องทรงประสบความยุ่งยากลำบาก ปัญหาและอุปสรรคหลายประการก็ตาม

“...บัดนี้สิ้นหน้าที่ของฉันทในการคณะและการศึกษาหัวเมืองแล้ว ฉันทขอส่งหน้าที่การศึกษาในหัวเมืองแก่เจ้าคุณ เมื่อมีกิจอะไรที่เกี่ยวข้องกับการเก่า ถ้าเจ้าคุณสั่งการเสร็จไปได้ก็เป็นดี ถ้าพอใจจะถามด้วยเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ฉันทมีความเต็มใจที่จะอธิบายให้สิ้นทุกประการ...อนึ่งสรรพนังสือและบัญชีต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการคณะและการศึกษาในหัวเมือง ถ้าเจ้าคุณจะต้องการฉันทมีความพอใจที่จะส่งให้ หรือจะเห็นสมควรให้เก็บรวบรวมไว้ที่นี้ก็ตาม” ^{๑๑๘}

^{๑๑๗} สมเด็จพระพร้อมด้วยคณะสงฆ์ผู้ทรงคุณสมบัตินั้น - การศึกษา หน้า ๑ - ๑๒๓ : ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๑ - ๑๐, ๕๖๑ - ๕๖๒

^{๑๑๘} สมเด็จพระพร้อมด้วยคณะสงฆ์ผู้ทรงคุณสมบัตินั้น - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๕๖๑ - ๕๖๒ ลงวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ถึงพระยาวุฒินิการบดี รักษาการเสนาบดี กระทรวงธรรมการ

จึงขอสรุปการจัดการศึกษาของชาติแก่กุลบุตรในหัวเมืองตาม
พระดำริของพระองค์ ดังนี้ : ^{๑๑๙}

๑. การบริหารจัดการ

ได้ทรงจัดการศึกษาแก่กุลบุตรในหัวเมืองตามพระดำรินอง
พระบรมราโชบายและพระราชประสงค์ โดยอาศัยพระสงฆ์ผู้ทรงคุณสมบัติน
เป็นผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองต่าง ๆ ในเบื้องต้นโปรดเกล้าฯ ให้
กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นเจ้าหน้าที่
อุดหนุนทางการเงินตามบัญชีของกระทรวงมหาดไทยและดำเนินการ
เรียบร้อยราบรื่นเป็นอย่างดี ต่อมาภายหลังกรมศึกษาธิการ กระทรวง
ธรรมการ รับหน้าที่นี้แทน มีความไม่สะดวกราบรื่น อาทิ ประชาชน
รวมทั้งคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ตามไม่ทันพระดำริ “*มัชฌิมนิยม*” พระสงฆ์
ระดับผู้ใหญ่วิสัยทัศน์ไม่ลุ่มลึกกว้างไกลในทางการศึกษาและการปกครอง
บริหาร หย่อนความกล้าหาญทางจริยธรรมและการเสียสละ ขาดแคลน
ครูและแบบเรียน และที่สำคัญประการหนึ่ง กระทรวงธรรมการไม่ได้ถวายน
“*ความเป็นอิสระ*” เท่าที่ควรสนองตอบพระดำริริเริ่มของพระองค์ และ
ยื้ออำนาจการปกครองคณะสงฆ์และการศึกษา ยังความไม่เอื้อต่อการ
จัดการศึกษาในหัวเมืองเท่าที่จะพึงได้ฟังถึง ในที่สุดเมื่อได้ทรงดำเนิการ
ให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้จนบรรลุผลดีตามพระราชประสงค์ พระองค์ทรง
มอบงานส่วนนี้ให้รวมเข้าเป็นงานเดียวกันกับการจัดการศึกษาส่วนกลางเป็น
“*การศึกษาแห่งชาติ*” ในกระทรวงธรรมการจนปัจจุบันนี้

^{๑๑๙} สมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๙๒ - ๑๐๖ ลายพระหัตถ์
ลงวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๐ ถวายรายงานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เกี่ยวกับการจัดการศึกษาและการพระศาสนา, ลายพระหัตถ์ หน้า ๕๔๗ - ๕๔๙ (๑๙ มิ.ย. ๑๒๑)

๒. โรงเรียน

๒.๑ จัดตั้งโรงเรียนอนุวัตประเพณีนิยมของไทย มิให้แยกวัดออกจากบ้าน คณะสงฆ์จากชุมชน คดีธรรมจากคดีโลก และศาสนจักรจากราชาอาณาจักร เอาศาสนสถาน เช่น ศาลาวัดให้เป็นโรงเรียนในเบื้องต้นก่อน ครั้นปลูกฝังความนิยมในการศึกษาเล่าเรียนได้มากยิ่งขึ้น มีนักเรียนเพิ่มขึ้น ศาลาวัดไม่เพียงพอ จึงขอกำลังศรัทธา “สัปบุรุษทายก” รวบรวมกำลังทรัพย์สร้างโรงเรียนขึ้นเพิ่มภายในบริเวณวัด ต่อมาเมื่อเห็นคุณค่าในการศึกษานิยมเรียนมากขึ้นเหลือกำลัง จึงต้องอาศัยความอุดหนุนของรัฐ สร้างโรงเรียนเพิ่มเติมให้เพียงพอแก่นักเรียน เลิกเอาที่วัดและนอกวัดตามความนิยมของชุมชน

๒.๒ โรงเรียนแบ่งเป็น ๓ ชนิด คือ โรงเรียนเมือง โรงเรียนแขวง และโรงเรียนชลย อิงเหตุผลเกี่ยวกับกลไกการปกครองรัฐความเป็นอยู่ในสังคม และความนิยมในการศึกษาเป็นหลัก คัดตั้งโรงเรียนเหล่านี้แบ่งเป็น ๓ ชั้น ถือจำนวนนักเรียนเป็นเกณฑ์ คือ ชั้นเอกมีนักเรียน ๑๐๐ คนขึ้นไป ชั้นโทมีนักเรียน ๗๕ คนขึ้นไป ชั้นตรีมีนักเรียน ๕๐ คนขึ้นไป และชั้นจัตุรมีนักเรียน ๒๕ คนขึ้นไป ต่ำกว่านี้เป็นโรงเรียนไม่เข้าชั้น ยังไม่นับว่าเป็นโรงเรียนในโครงการให้การบำรุงชุมชนจะต้องเร่งรัดปลูกฝังความนิยมในการศึกษาเล่าเรียนมากยิ่งขึ้น

๒.๓ โรงเรียนเมืองมีเฉพาะแต่ในเมืองละด่าบล โรงเรียนแขวงมีเฉพาะแขวงละด่าบล มีนโยบายให้โรงเรียนสองชนิดนี้เป็นโรงเรียนตัวอย่างของโรงเรียนอื่น ๆ โรงเรียนสองชนิดนี้ถือเป็นโรงเรียนบรรดาศักดิ์ได้รับพระราชทานพระราชทรัพย์บำรุงให้มี “กรรมการสภาบำรุงการศึกษา” ประจำโรงเรียน

๒.๔ โรงเรียนที่เอกชนตั้งขึ้นโดยการชักชวนของพระสงฆ์และประชาชนตั้งขึ้นตามความต้องการ ไม่ได้กำหนดตามท้องที่ จัดเป็นโรงเรียนเซนต์คักดี จะเป็นโรงเรียนใหญ่เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองมากในอนาคต ในการให้โอกาสแก่ประชาชนได้พัฒนาชุมชนให้เข้มแข็งมีส่วนร่วมและพึ่งพากันเองในการจัดการศึกษาของชาติ หากเหลือกำลังผู้จัดการจะบำรุงด้วยกำลังตนเอง รัฐจึงต้องให้ความอุดหนุนตามสมควร

๒.๕ โรงเรียนและวัด คือ ศูนย์รวมร่วมพัฒนาท้องถิ่นทุก ๆ ด้าน ประชาชนทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกัน มีพระสงฆ์เป็นฝ่ายนำ เน้นพัฒนาสัมมาชีพและสัมมาปฏิบัติ

๓. เงินอุดหนุนและการบริหารจัดการการเงิน

๓.๑ การบำรุงอุดหนุนโรงเรียนเหล่านี้ ใช้วิธีเรียกในภาษาอังกฤษว่า “ครานต์” (grant) หรือ “ลัมป์ซัม” (lump sum) เป็นการช่วยอุดหนุนให้ผู้จัดการรับผิดชอบเต็มที่ ถือผลสัมฤทธิ์เป็นมาตรฐานประเมินการทำงาน มีกำหนดเป็นเงินก้อนเหมาะจ่าย โรงเรียนเมืองและโรงเรียนแขวงได้รับบำรุงของรัฐตั้งแต่ชั้นตรีขึ้นไป

๓.๒ การบำรุงโดยวิธีนี้เจ้าหน้าที่ไม่ต้องรับผิดชอบ เมื่อค่าบำรุงไม่พอจ่ายเป็นความรับผิดชอบของผู้จัดการและชุมชนผู้ได้รับประโยชน์ ดีกว่าที่รัฐจัดสนองให้ทุกอย่างทำให้คนพึ่งตนเองไม่เป็น

“...การจัดตั้งจัดการและบำรุงโรงเรียนในหัวเมือง เดิมฉันดำริเห็นว่าเอาอย่างที่กรมศึกษาธิการทำกันอยู่ในกรุงเทพฯ ก็เกรงการจะไปไม่รอดด้วยพระราชประสงค์ในการจัดการศึกษาในหัวเมืองขึ้นนั้น ก็เพื่อจะให้การศึกษแพร່หลายออกไปให้มากที่สุดตามจะเป็นไปได้ ถ้าโรงเรียนมีขึ้นโรงเรียนหนึ่งรัฐบาลจะต้องออกเงินบำรุงเสมอไป...ทางที่ดีที่สุดให้มีการหาทุนในจังหวัดนั้น ๆ เอง บำรุงการเล่าเรียนในจังหวัดของตน... การตั้งโรงเรียนในหัวเมืองจึงไม่ได้ทำเป็นของหลวงแท้เป็นแต่ให้มีผู้จัดการตั้งขึ้นแล้วจ่ายพระราชทรัพย์ของหลวงอุดหนุนเท่าที่จำเป็น มีกำหนดเป็นปีละเท่านั้น ๆ ...” ๑๒๐

๓.๓ ระหว่างการดำเนินงานนั้น นอกจากเงินอุดหนุนซึ่งมีกำลังจำกัดแล้ว การศึกษาในหัวเมืองยังได้รับกำลังบำรุงจากศรัทธาของเอกชนบ้าง ชุมชนบ้าง ช่วยกันบำรุงด้วยการสร้างและปฏิสังขรณ์โรงเรียนบ้าง ด้วยมอบที่ดินสร้างโรงเรียนบ้าง ด้วยให้เครื่องใช้สอยและอุปกรณ์ในการเรียนการสอน มีโต๊ะเก้าอี้เป็นต้นบ้าง ด้วยออกทุนทรัพย์ช่วยบ้าง ด้วยการก่อตั้ง “กองทุนเงินนอน (มูลนิธิ)” บ้าง ด้วยการช่วยเหลือเกื้อกูลอย่างอื่นเป็นกำลังกาย กำลังความคิดเป็นต้นบ้าง ทั้งนี้เพราะประชาชนมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว ประกอบกับได้เห็นพระสงฆ์ดำเนินการศึกษาให้ลูกหลานของพวกเขา คุณประโยชน์ก็ตกอยู่แก่ชุมชนของตนอีกด้วย

^{๑๒๐} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า ๕๔๘

๔. ครูอาจารย์

ครูอาจารย์ผู้สอนส่วนมากอาศัยพระสงฆ์ ผู้มีความรู้ความสามารถ และมีความประพฤติปฏิบัติชอบในหัวเมืองนั้นเองบ้าง ส่งออกไปจากโรงเรียนฝึกหัดครูของมหามกุฏราชวิทยาลัยหมื่นเวียนกันออกไปสอนบ้าง ส่งพระภิกษุผู้มีลักษณะเหมาะเป็นครูจากหัวเมืองเข้ามาฝึกสอนจบหลักสูตรแล้วกลับมาปฏิบัติงานสอนยังท้องถิ่นในชุมชนของตนบ้าง อาศัย “ครูต้นแบบ” หรือผู้รู้ ผู้ชำนาญการทางสัมมาชีพและมีสัมมาปฏิบัติ ที่คนท้องถิ่นเคารพนับถือช่วยฝึกอบรมบ้าง ระยะเวลาต่อมากรมศึกษาธิการ ขอมีส่วนร่วมส่งครูอาจารย์ในสังกัดกระทรวงธรรมการออกไปช่วยสอนบ้าง แต่ไม่ค่อยได้คุณภาพเพราะส่วนใหญ่มักเสพติดชีวิตอยู่ในส่วนกลาง สูญความกล้าปากในหัวเมืองไม่ไหว ถึงกระนั้นก็ยังขาดแคลนครูอาจารย์ เพราะการปลุกความนิยมในการศึกษาเล่าเรียนแก่คนในหัวเมืองได้บรรลุผล อย่างใหญ่หลวง ขยายตัวแพร่หลายรวดเร็วตามลำดับจนปัจจุบันนี้

๕. หลักสูตร การเรียน การสอน และการสอบ

๕.๑ หลักสูตรการสอนการเรียนในโรงเรียนหัวเมืองได้ปรับตามที่ “มหามกุฏราชวิทยาลัย” ปฏิบัติเป็นรูปแบบและแนวทางไปพลางก่อน จนกว่ารากฐานมั่นคงและให้มีการปรับปรุงใหม่ภายหลัง โดยจัดเป็น ๓ ชั้น ทั้งนี้มุ่งการศึกษาสามัญทั่วไปอันเป็นพื้นฐานที่คนทั่วไปต้องรู้และควรรู้ในการดำรงชีวิต เน้น “วิชาชีพและวิชาชีวิต” ดังนี้

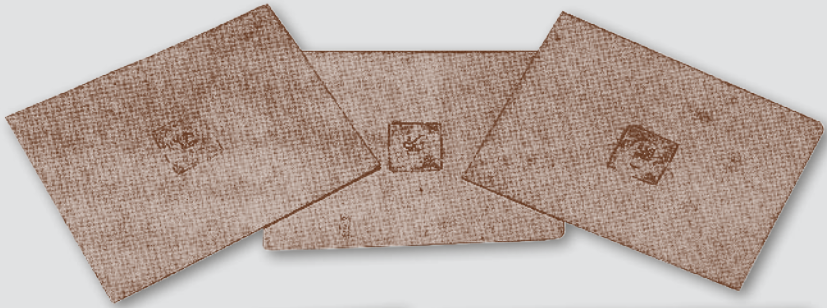
ก. ชั้นที่ ๓ เป็นชั้นต่ำ (ชั้นตรี) : อ่านหนังสือความพงศาวดาร เขียนตามคำบอกความสามัญ ทำเลขโจทย์บวกลบคูณหาร และศีลธรรม

ข. ชั้นที่ ๒ เป็นชั้นกลาง (ชั้นโท) : เขียนตามคำบอกความพงศาวดาร เรียงความ อธิบายคำสุภาษิต ทำเลขโจทย์ชั้นบัญญัติไตรยางค์ และศีลธรรม

ค. ชั้นที่ ๑ เป็นชั้นสูง (ชั้นเอก) : ย่อความพระราชพงศาวดาร
แก้คำผิดที่ทำขึ้นจากพระราชพงศาวดาร ทำเลขโจทยชั้นเศษส่วน และ
ศีลธรรม

๕.๒ ในการสอนทั้งสามชั้นนี้ ผู้เข้าสอนต้องสอนตั้งแต่ชั้นต่ำ
ขึ้นมาโดยลำดับ มีกำหนดตามวิธีที่ตั้งไว้ทั้งในมาตรฐานกลางและข้อกำหนด
ตามความเหมาะสมของชุมชนและท้องถิ่นนั้น ๆ มีคณะกรรมการดูแล
การสอบ ประกอบด้วย ผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองเป็นประธาน ผู้แทน
คณะสงฆ์ ผู้แทนครูอาจารย์ ผู้แทนเจ้าหน้าที่ราชการ และผู้แทนประชาชน
ในท้องถิ่น เป็นกรรมการ

การจัดการศึกษาของชาติในหัวเมืองโดยพระดำริริเริ่มของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้บังเกิดผล มีโรงเรียน
แพร่หลายตามวัดต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร เป็นมูลฐานแห่งการศึกษา
เล่าเรียนของลูกไทยหลานไทยในภูมิภาคดังปรากฏถึงปัจจุบัน นับเป็น
ผลสำเร็จสำคัญยิ่งให้เกิดคุณประโยชน์อันนอเนกอนันต์ตามมาแก่ประเทศชาติ
และพระศาสนา อาทิ ทำให้ศาสนจักรกับราชอาณาจักรร่วมกันสร้าง
ความมั่นคงพัฒนาสภาพและธำรงไว้ซึ่งพระศาสนาคู่กับชาติบ้านเมือง
ไว้การแบ่งแยก ยังคงให้โอกาสวัดและพระสงฆ์ได้พัฒนาตนเอง มีบทบาท
บำเพ็ญประโยชน์และเป็นผู้นำสังคมในด้านการปลูกฝังคุณธรรม ศีลธรรม
และปูพื้นฐานการศึกษาแก่คนไทยตั้งแต่เริ่มแรกการเรียนรู้ในชีวิต
ความเป็นคน เป็นผลสู่การ “ทะนุถนอม” ความเป็นไทยและสร้างภูมิคุ้มกัน
ให้แก่ความเป็นไทยสืบต่อมาเป็นลำดับ เหนืออื่นใดเป็นผลสำเร็จในช่วง
หัวเลี้ยวหัวต่อแห่งชาติภายใต้ปรัชญา “มัชฌิมนิยาม” สามารถช่วยเหลือ
คนไทยมิให้หลงไหลไทยจนล้าหลังในวิทยาการใหม่ ๆ และมีให้คนไทย
ลุ่มหลงเพื่อฝืนตามวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อสั่งเข้ามาใหม่
ถ้าชีวิตหมดเนื้อหมดตัวสู่ “อาณานิคมตะวันตก” จนไม่อาจเยียวยาได้

ขอมกราบขอขมาพระรัตนตรัย
และขอขมาต่อพระมหากษัตริย์
และขอขมาต่อพสกนิกร
โดยทั่วหน้ากัน

ขอมกราบขอขมาพระรัตนตรัย
และขอขมาต่อพระมหากษัตริย์
และขอขมาต่อพสกนิกร
โดยทั่วหน้ากัน

ซองและฉลากข้อสอบบาลีสนามหลวง ภายหลังพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ หน้าของประทับตราประจำพระองค์

บาทหลวง
บาทหลวง
บาทหลวง
๑๑๖ ๗
กรณีสืบค้น
๗๗๗ อมรินทร์
กมที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๗

ตัวอย่างฉลากข้อสอบบาลีสนามหลวง ประโยค ๕ ภายหลังพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ (ที่มาภาพ : หนังสือพระประวัติตรัสเล่า)

๓.๔ พระดำริด้านการศึกษาของคณะสงฆ์

๓.๔.๑ ความเบื้องต้น

ครั้งได้ทรงมอบภารกิจการจัดการศึกษาของประชาชนในหัวเมืองที่ได้รับบรรลุอย่างดีสนองพระราชประสงค์ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้ขึ้นกับกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการต่อไปแล้ว สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย “เต็มพระกำลัง” เท่าที่เป็นไปได้ให้กำเนิดการศึกษาแบบใหม่แก่คณะสงฆ์ไทยที่กำลังอ่อนแอตกต่ำและล้าหลังลงไปเรื่อย ๆ ยังผลกระทบกระเทือนเป็นที่ยิ่งต่อความเป็นปึกแผ่นมั่นคงและการแพร่ขยายแห่งพระพุทธศาสนา ตลอดจนคุณธรรม จริยธรรมของพระภิกษุสามเณรและคนไทยทั่วไป ทรงปรับเปลี่ยนระบบและโครงสร้างทางการศึกษาแบบโบราณที่ยากแก่ความเจริญก้าวหน้าตามยุคสมัย เพื่อเอื้อคุณประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและประชาชน เป็นต้นว่า ในแบบเดิมการศึกษาใช้เวลานานกว่าจะได้ผลทั้งไม่ได้คุณภาพและไม่เป็นที่นิยมแพร่หลาย ผู้เรียนค่อย ๆ คลายความนิยมในการศึกษาเล่าเรียน

ทรงส่งเสริมการศึกษาอย่างมีระบบ นำหลักสูตรวิธีการเรียน การสอน การสอบแบบใหม่ที่ทรงดำริขึ้นมาทดสอบ ทดลองใช้ เป็นเบื้องแรก กับนักเรียนโรงเรียนมหามกุฏราชวิทยาลัย และต่อมาทรงนำมาใช้กับ พระภิกษุสามเณรราชใหม่จำพรรษาอยู่ในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร^{๑๒๑} โดยทรงเริ่มดำเนินการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ. ๑๒๒) สืบต่อเป็นลำดับมา จนเป็นที่ตระหนักพระทัยว่าวิธีนี้ดีให้ประโยชน์ในการพัฒนาการศึกษา ของคณะสงฆ์ต่อไปได้เป็นอย่างดี^{๑๒๒} อย่างไรก็ตามในเบื้องต้นนี้ ถือเป็นหลักสูตร “ปฐมนิเทศ” สุวีถีชีวิตในพระธรรมวินัย มุ่งเน้นให้ ผู้เข้ามาบวชใหม่ อายุพรรษาไม่เกิน ๕ ปี ให้มีความรู้ขอบระดับเบื้องต้น ตามพระธรรมวินัยอันเป็นเหตุแห่งความประพฤติชอบ เสริมสร้าง คุณลักษณะเป็นคนดีมีคุณธรรม แม้หากจะลาสิกขาออกไปประกอบสัมมาชีพ ในฆราวาสวิสัย และให้ผู้ประสงฆ์จะครองสมณเพศต่อไปได้ความรู้พื้นฐาน ทางพระปริยัติธรรมสืบสานสู่การศึกษาในระดับก้าวหน้าต่อไป

^{๑๒๑} คำว่า “สำนักเรียน” ในที่นี้ หมายถึง ศูนย์กลางการศึกษาเพราะในเวลานั้นมีหลายวัดในกรุงเทพฯ ไม่อยู่ในฐานะจัดการศึกษาได้จึงเข้าสังกัดสำนักเรียนในวัดนี้ เพื่อให้โอกาสพระภิกษุสามเณร ได้รับการศึกษาเล่าเรียน วัดนี้จึงเป็นวัดแม่ทั้งทางการศึกษาและการปกครองบริหารคณะสงฆ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคณะธรรมยุติกนิกาย

^{๑๒๒} สมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๓๒๒ - ๓๒๓, ๓๗๔ - ๓๗๖, ๔๒๒ - ๔๒๓

“...พระองค์ได้ทรงเป็นครูปรัชญาจารย์แห่งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและประชาชนทุกชั้น ทุกอาชีพ ทรงมีพระทัยเอื้อเพื่อแผ้วแผ่ ในหมู่ศิษย์ทั้งหลายทั่วไปไม่เลือกหน้าว่าเป็นบุคคลชั้นใด...ทรงอนุศาสน์ ให้รอบรู้เข้าใจในอรรถธรรมตามสมควรแก่สติปัญญาของตน ครั้นเมื่อ ละเพศพรหมจรรย์แล้วก็ยังทรงเป็นพระอุระติดตามประทานโอวาทตามแต่ จะทรงหาโอกาสได้ ทรงคอยตักเตือนสติและเหนียวรั้งใจไว้ให้ฝึกฝน ทางธรรมอันควร แก่คหิปฏิบัติ (การดำเนินชีวิตแบบฆราวาส) เป็นพระคุณ อันแนบชิดประจักษ์อยู่ในใจแห่งศิษย์ทั้งหลายทั่วกัน” ๑๒๓

ตามพระดำริของพระองค์ การศึกษาของพระภิกษุสามเณรใน ฐานะเป็น “ครูของประชาชน” พระปริยัติธรรมมีวัตถุประสงค์สำคัญยิ่ง คือ พัฒนาผู้ศึกษาเล่าเรียนให้เป็นบุคลากรมีคุณภาพและคุณสมบัติทั้งใน ด้านความรู้ชอบและปฏิบัติชอบเป็นคุณต่อพระศาสนา ประเทศชาติ และมวลมนุษยชาติ ให้มีคุณสมบัติเป็นผู้รู้จัก รู้แจ้ง รู้จริงและรู้รอบ ทั้งโดย “พยัญชนะ” (อักษรสมัย คือ ภาษาบาลีหรือมคธภาษา) และ “โดยอรรถ” (เนื้อหาสาระและคุณประโยชน์) แห่งพระธรรมวินัย เป็นผู้สมบูรณ์ด้วย คุณธรรม ความรู้และความประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัย เพื่อความแพร่ ขยายและสถิตสถาพรแห่งพระพุทธศาสนา เพื่อประโยชน์สุขของมหาชน และเพื่อความเจริญแห่งชาติบ้านเมือง ๑๒๔

๑๒๓ ชื่น ยอดเศรณี : พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส หน้า ๖๘
ศึกษาความละเอียดในบทที่ ๒

๑๒๔ สมเด็จพระ : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๒๙๔, ๓๐๒ - ๓๐๔, ๓๒๑ - ๓๒๓, ๓๒๙ - ๓๓๑, ๓๖๔ - ๓๖๕, ๓๗๔ - ๓๗๖, ๔๒๐ - ๔๒๑

“...นักเรียนทั้งหลายจะเล่าเรียนให้มีผล ต้องเรียนตามทางที่ผู้ใหญ่จัดไว้ จะเลือกเอาตามใจตนไม่ได้กว่าจะเป็นคนรู้ เปรียบเหมือนเด็กแรกจะเล่าเรียนเป็นหน้าที่ของบิดามารดาจะเลือกให้ได้รับเล่าเรียนอันจะเป็นประโยชน์แก่ตัวเด็กตลอดถึงครอบครัว อีกอย่างหนึ่งรัฐบาลจะจัดการศึกษาก็ย่อมจัดให้พลเมืองได้รับการเล่าเรียนอันจะเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินตลอดถึงตัวคนเรียนเอง ในฝ่ายพระศาสนาที่เช่นนั้น เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ในขณะจะพึงดำริถึงการเล่าเรียนของภิกษุสามเณรว่า เช่นไรจะเป็นประโยชน์แก่พระศาสนาตลอดจนถึงตัวผู้เรียนเอง เช่นในเวลาที่เราพร้อมด้วยมหาเถรสมาคม ได้ตั้งหลักสูตรแห่งการเล่าเรียนไว้สำหรับภิกษุภิกษุณีผู้มีพรรษาค่ำกว่า ๕ และสามเณรให้เรียนธรรมและยังจะจัดหาหลักสูตรแห่งการเล่าเรียนสำหรับภิกษุภิกษุณีตั้งแต่ ๕ พรรษาขึ้นไปและภิกษุภิกษุณีตั้งแต่ ๑๐ พรรษาขึ้นไป...ให้มีความรู้ระดับสามัญอย่างนี้ แล้วแต่นั้นรักในทางใดต่อไปจึงเลือกเรียนในทางนั้น จงเข้าใจว่าความรู้ที่ต้องการมากนั้นแลเป็นประโยชน์แก่มนุษย์ ให้ผู้มีความรู้เป็นกำลังพระศาสนา การเรียนธรรมก็เพื่อปฏิบัติชอบ เรียนแล้วกลับประพฤติผิดธรรมการเรียนนั้นกลับจะให้โทษมากกว่าผู้ไม่เรียน ไม่เรียนดีกว่า...” ๑๒๔

นอกจากนี้การศึกษาที่ถูกต้องย่อมพัฒนาคนผู้มีการศึกษาดีให้ลด “อหังการและมมังการ” ลง ยิ่งเรียนมากรู้มากก็ยิ่งถ่อมตัว เพราะขึ้นชื่อว่าความรู้ย่อมไม่มีสิ้นสุดครบถ้วน ควรแสวงหาตลอดไปไม่หยุดยั้งตลอดชีวิต

๑๒๔ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๔๒๒ - ๔๓๓ เป็นพระโอวาทประทานแก่นักเรียนสอบพระปริยัติธรรม แผนกนักธรรม

“ ... เป็นธรรมดาของคนเราเวลาอย่างไม่ได้รับการเล่าเรียนอย่างใดอย่างหนึ่งก็เจียมตัวว่าตนไม่รู้อะไร ครั้นได้รับการเล่าเรียนเข้าบ้างได้ความรู้ที่ตนยังไม่เคยมี แต่เป็นความรู้ที่ยังบกพร่องมาก มีความตื่นความรู้นั้นและทงงตัวว่าฉลาดหลักแหลม ออกความคิดความเห็นวิพากษ์วิจารณ์อะไร ๆ ต่าง ๆ ที่เจ้าตัวเข้าใจว่าเป็นภูมิสติปัญญา แต่คนมีความรู้กว่าเห็นว่า เป็นเพราะอำนาจความฟุ้งความพล่าม ต่อเมื่อได้เรียนรู้มากเข้าจนเห็นว่าความรู้ในโลกหาที่สุดมิได้ ความรู้ของตนเองเป็นแค่เพียงกะฝิกอันน้อยนิดเท่านั้น เมื่อนั้นจึงจะหายตื่นหายทงงของกำขั้บนักเรียนพวกนี้ไว้แต่แรก ในเวลาได้รับการเล่าเรียนยังไม่ถึงที่จงมืสติอย่าให้ความทงงเช่นนั้นครอบงำควรถ่อมตนเป็นคนไม่รู้ดีกว่า ถือตนว่าเป็นคนเจ้าสติปัญญา การรู้หรือไม่รู้เอาไว้ตัดสินกันด้วยผล คือทำอะไรลู่ลวงหรือติดขัด อีกอย่างหนึ่งเมื่อความไม่สมปรารถนาเกิดขึ้นโทษตนเองดีกว่าโทษท่าน...” ๑๒๖

เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ทางการศึกษาพระองค์จึงได้ทรงจัดการศึกษาแบบใหม่ขึ้นเป็น ๒ แผนก เป็นเหตุเป็นผลเอื้อต่อกันที่กลมกลืนเชื่อมถึงกันในระบบเดียวกัน เป็นแบบบูรณาการที่ขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ สำหรับการศึกา “พระปริยัติธรรม” ของคณะสงฆ์ คือ แผนก “นักธรรมศึกษา” และแผนก “บาลีศึกษา” ดังจะกล่าวโดยย่อเป็นเบื้องต้นในที่นี้ ก่อนเข้าสู่รายละเอียดต่อไป

^{๑๒๖} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๔๒๐

นักรรรมศึกษา : ได้ทรงนำการศึกษาแบบใหม่ตามพระดำริขึ้น จากหลักสูตร “นวกภูมิ” มาปรับปรุงเป็นแบบอย่างการศึกษาของคณะสงฆ์ ประกอบกับหลักสูตร “องค์สามเณรผู้ธรรม” ตามพระนโยบายฟื้นฟู และส่งเสริมการศึกษาให้แพร่หลายเพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา ตามพระวิสัยทัศน์อันกว้างไกล อีกส่วนหนึ่งเป็นผลเอื้อให้สามเณรผู้ฝึกฝน ในการศึกษาเล่าเรียนได้รับโอกาสยกเว้นเกณฑ์ทหารอันเป็นความเอื้อเฟื้อ ของทางบ้านเมืองต่อพระพุทธศาสนาอีกทางหนึ่งด้วย การศึกษาธรรมนี้ ได้รับการพัฒนาขึ้นเป็นหลักสูตรสืบมาให้ชื่อว่า “นักรรรม” หรือ “นักเรียนธรรม” หรือ “นักรรรมศึกษา” สืบมาจนปัจจุบันมี ๓ ชั้น คือ นักรรรมตรี นักรรรมโท และนักรรรมเอก เป็นการศึกษาระดับ “สามัญศึกษา” ของพระภิกษุสามเณรทั่วประเทศ ทรงวางหลักสูตรนิพนธ์ หนังสือตำราเรียนจนครบสมบูรณ์ทุกชั้น ส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณร มีความรู้ความเข้าใจดีขึ้นในพระธรรมวินัยสามารถประพฤติปฏิบัติได้ อย่างถูกต้องสมความมุ่งประสงค์

“...มีความรู้ภาษามคธแตกฉาน (อักษรสมัย) แต่ไม่ได้เรียน ธรรมวินัย (นักรรรมศึกษา) ต่อไปอีกเท่ากับคนอ่านหนังสือออก แต่ไม่รู้หนังสือ ที่ได้ประโยชน์จากนั้น อีกฝ่ายหนึ่งผู้ที่ไม่รู้ภาษามคธ เรียนพระธรรมวินัย ในภาษาไทยเท่านั้น ยังทำประโยชน์แก่พระศาสนาได้อยู่ พวกเปรียญ โดยมาก (ในการศึกษาแบบเดิม) ความรู้ทางภาษาก็ไม่ได้ความรู้ทาง ธรรมวินัยก็ไม่มี” ^{๑๒๗}

จึงควรเรียนทั้งนักรรรมศึกษาและบาลีศึกษาไปด้วยกัน

^{๑๒๗} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๓๒๒

บาลีศึกษา : การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีศึกษาได้มีมาตั้งเดิมตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ครั้นมาถึงสมัยนี้พระองค์ค่อย ๆ ปรับปรุงของเดิมผสมผสานกับระบบใหม่อย่างกลมกลืนเกี่ยวกับหลักสูตรการเรียนการสอนและการสอบเริ่มที่มหาวิทยาลัย ทรงนำเอาการศึกษา “นวกภูมิ” กับ “องค์ความรู้ธรรม” มาเป็นพื้นฐานและส่วนประกอบสำคัญของการศึกษา “ภาษามคธหรือภาษาบาลี” เดิมที่เรียกว่า “พระปริยัติธรรม” เพื่อให้ผู้เรียนมีคุณสมบัติสมบูรณ์ด้วยความรู้ภาษามคธ อันเป็นต้นฉบับภาษาบรรจุคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ คือ พระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกและความรู้ภาษาไทยอันเป็นภาษาประจำชาติอีกด้วย ผู้เรียนจึงได้องค์ความรู้ ๓ อย่างประกอบกัน คือ รู้ธรรมวินัย รู้ภาษามคธ และรู้ภาษาไทย จะบกพร่องอย่างหนึ่งอย่างใด ย่อมถือว่า เป็นการศึกษาพิการ ^{๑๒๘} ทรงเปลี่ยนวิธีสอบจากเดิมแปลปากเปล่าต่อหน้าคณะกรรมการ มาเป็นการสอบโดยวิธีเขียนคำตอบในกระดาษ พร้อมกันหลาย ๆ รูปในการสอบบาลีสนามหลวงครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๕๕ อนุวัติวิธีที่พระองค์ได้ทดสอบทดลองได้ผลดีในโรงเรียนของมหาวิทยาลัย ทรงเปลี่ยนแปลงหลักสูตรให้ทันสมัยเหมาะสม สะดวก และเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียนยิ่งขึ้น ทรงชำระคัมภีร์ปกรณ์ต่าง ๆ ใช้เป็นตำราเรียนและสอนประโยชน์นั้น ๆ ทรงรณาดำรบาลีไวยากรณ์ขึ้นใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาบาลีพื้นฐาน ได้ความสะดวกสมบูรณ์ในการศึกษาครบถ้วน เพิ่มประสิทธิผลในการศึกษาพระปริยัติธรรมยิ่งขึ้น

^{๑๒๘} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๓๐๒ เป็นระเบียบจัดหาอาจารย์สอนมคธภาษา ออกโดย เสนาบดีกระทรวงธรรมการ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๖

“... ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณ ทรงพระปรารภการเรียนมคธภาษาว่า ย่อมเป็นประโยชน์ สำคัญ ๒ ประการ คือ เป็นประโยชน์ในพระศาสนา เพราะการเรียน พระธรรมวินัยย่อมอาศัยหลักที่มาในภาษามคธประการหนึ่ง เป็นประโยชน์ ในวิชาหนังสือเพราะถ้อยคำในมคธภาษาย่อมเป็นหลักของหนังสือไทย ประการหนึ่ง เมื่อเรามีความประสงค์อันมั่นคงที่จะบำรุงพระพุทธศาสนา ให้ถาวรสืบไป และเรายังต้องการที่จะบำรุงวิชาหนังสือไทยอยู่เสมอ ก็เป็นเหตุที่เราจะต้องบำรุงการเรียนมคธภาษาให้คงอยู่มิให้ตก เลื่อมทรมานไป...” ๑๒๙

หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรมและแผนกบาลี แผนกใหม่นี้ นอกจากใช้อยู่ในประเทศไทยแล้วประเทศใกล้เคียงบางประเทศ ยังให้ความนิยมรับเอาไปใช้ด้วย พระเกียรติคุณในด้านการจัดการศึกษา ทั้งการศึกษาของชาติในหัวเมืองและการศึกษาของคณะสงฆ์รวมถึงผลงาน ด้านต่าง ๆ ถือเป็น “ทรัพย์สินทางปัญญาอันล้ำเลิศของชาติ” จึงมิได้ปรากฏ ยอมรับกันอยู่เพียงในประเทศไทย แต่ได้แพร่หลายสู่นานาประเทศที่นับถือ พระพุทธศาสนาหรือที่สนใจศึกษาค้นคว้าพระพุทธศาสนายุคใหม่ ท่ามกลาง นักศึกษา นักการศึกษา นักศาสนา และนักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งหลาย

“...เห็นได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระองค์นั้นทรงมีพระดำริในเรื่องการศึกษาทั้งทางคฤหัสถ์และทางคฤหัสถ์ ก้าวหน้าไปไกล จนกระทั่งไม่มีใครในยุคนั้นตามความคิดเห็นของพระองค์ ได้ทัน และคิดว่าแม้กระทั่งปัจจุบันนี้ก็ยังคงดำเนินการมิได้ครบสมบูรณ์ ตามแบบที่พระองค์ทรงดำริเอาไว้ให้...” ๑๓๐

๑๒๙ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๓๐๒ เป็นระเบียบจัดทนายาจารย์สอนมคธภาษา ออกโดยเสนาบดีกระทรวงธรรมการ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๖

๑๓๐ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๒๒ - ๒๓ (คำนำ)

๓.๔.๒ ความเป็นมาโดยสังเขปของการศึกษาพระปริยัติธรรม

ผู้บวชในพระพุทธศาสนามีภาระหน้าที่อยู่ ๒ ประการเป็นเบื้องต้น^{๑๓๑} สืบเนื่องเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน คือ ภาระหน้าที่ทางการศึกษาเล่าเรียน เรียกว่า “คัมภรฺร” ภาระหน้าที่ทางการประพฤติปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงตามที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมา เรียกว่า “วิปัสสนาธุระ” ชีวิตของพระภิกษุสามเณรเป็นชีวิตแห่งการศึกษาเล่าเรียนตามขั้นตอนหลักสูตร ๓ ระดับ เป็นเหตุผลของกันและกัน คือ ศีลสิกขา จิตสิกขา และปัญญาสิกขา ดำเนินตามวิถีชีวิตในอุดมคติเริ่มด้วยการเล่าเรียนพระธรรมวินัย เรียกว่า “ปริยัติ” การปฏิบัติตามที่ได้เล่าเรียนมา เรียกว่า “ปฏิบัติ” และขั้นตอนบรรลุความจริง เรียกว่า “ปฏิเสธ” ยังมีภาระหน้าที่เพิ่มอีกเป็นประการที่สาม คือ ภาระหน้าที่ในการบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่กุลแ่ก่มาชน เรียกว่า “หิตานุหิตประโยชน์”^{๑๓๒} ภาระหน้าที่อื่น ๆ ตามมาขยายผลจากทั้ง ๓ ประการเหล่านี้ จึงเห็นสมควรเข้าใจภาระหน้าที่ประการแรกของพระภิกษุและสามเณรโดยย่อ ดังนี้

^{๑๓๑} อรรถกถาธรรมบท เล่มที่ ๑ (ธ.อ. ๑/๗)

^{๑๓๒} สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม ๑๐ ข้อ ๕๒ หน้า ๕๔ : สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่ม ๑๕ ข้อ ๔๒๘, หน้า ๑๕๓

การศึกษาเล่าเรียนเรียกว่า “คัมภีร์” หรือ “ปริยัติ” ของ พระภิกษุสามเณรในประเทศไทย ^{๑๓๓} จากอดีตถึงสมัยสมเด็จพระเจ้า มีอยู่ แผนกเดียวที่จัดเป็นระบบอยู่บ้าง คือ การศึกษาภาษาบาลีที่รู้จักกันสืบมาว่า “พระปริยัติธรรม” มีหลักสูตร “บาลีศึกษา” ทำการเรียนการสอน เรียกว่า “บอกหนังสือ” และมีการสอบประเมินผล เรียกว่า “ไล่หนังสือ” แปลด้วยปาก ไม่มีหลักฐานบันทึกไว้ให้ตรวจสอบได้ ไม่มีการวางแผนชัดเจนแน่นอน ในการสอนการสอบถือตามความสะดวกของคณะสงฆ์ ส่วนใหญ่จัดการศึกษาในเมืองหลวงภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ ผู้สอบพระปริยัติธรรมผ่าน ได้รับการยกย่องแต่งตั้งเป็นเปรียญ (ชื่อปริญญาที่ทางอุดมศึกษาไทย นำมาใช้น่าจะแผลงมาจากคำนี้) เรียกว่า “บาลีเรียน” หมายถึง ผู้รอบรู้ หลักสูตรจัดเป็น ๓ ชั้น ชั้นที่ ๑ เรียกว่า บาลีเรียนเอก ชั้นที่ ๒ เรียกว่า บาลีเรียนโท และชั้นที่ ๓ เรียกว่า บาลีเรียนตรี เนื้อหาวิชาสำหรับเล่าเรียน และการสอบความรู้ในการแปล ใช้อรรถกถาพระไตรปิฎกอักษรขอมจารึก ในใบลาน ข้อสอบกรรมการกำหนดให้ ผู้แปลได้พระสูตรเป็นบาลีเรียนตรี ได้พระวินัยเป็นบาลีเรียนโท หากได้ทั้งพระสูตรและพระวินัยในคราวเดียวกัน หรือหลายคราวได้เป็นบาลีเรียนเอก

ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีการปรับเปลี่ยน หลักสูตรเพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ดีขึ้น แบ่งชั้นบาลีเรียนออกเป็นประโยค ๆ ผู้สอบได้ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไปจึงถือเป็น “บาลีเรียน” จนถึงบาลีเรียน ๘ ประโยค สูงขึ้นตามลำดับ ครบ ๓ ปีมีการสอบพระปริยัติธรรมครั้งหนึ่ง หากไม่สะดวก อาจเลื่อนออกไปเป็น ๖ ปีต่อครั้ง หลักสูตรกำหนดให้บาลีเรียน ๓ เรียนอรรถกถาธรรมบท บาลีเรียน ๔ เรียนมงคลัตถทีปนี ภาคแรก บาลีเรียน ๕ เรียนสารัตถสังคหะ บาลีเรียน ๖ เรียนมงคลัตถทีปนี ภาคปลาย บาลีเรียน ๗ เรียนปฐมสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย บาลีเรียน ๘ เรียนวิสุทธิมรรค

^{๑๓๓} ศึกษารายละเอียดในหนังสือ “ธรรมจักขุ” ๑ / หน้า ๘๗ - ๑๐๕ อ้างจาก ชื่น ยอดเศรณี : เล่มเดียวกัน หน้า ๑๗๑ - ๑๗๗

และบาเรียน ๙ เรียนสารัตถที่ปณีฎีกาพระวินัย ในการสอบให้ผู้จะสอบ จับสลากประโยคที่กรรมการออกข้อสอบทำไว้ให้ รับหนังสือตามประโยคที่จับได้เข้าไปแปลด้วยปากเปล่าในที่ประชุมพระราชาคณะ แปลได้ถูกต้องตลอดประโยคตามเวลากำหนดให้ถือว่าสอบได้ ถ้ายังแปลไม่จบและไม่ถูกต้อง ถือว่าสอบตก แม้สอบได้ชั้นที่ ๑ และที่ ๒ ได้แล้วแต่พอถึงชั้นที่ ๓ สอบไม่ผ่าน ถือว่าสอบตกหมดทุกชั้นและไม่ได้เป็นบาเรียนต้องเริ่มต้นสอบใหม่ตั้งแต่ชั้นที่ ๑ ขึ้นไปอีกเมื่อถึงกำหนดให้มิสอบ

ครั้นยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สมเด็จฯ ทรงเข้าพระทัย ตระหนัก และได้วิเคราะห์พบปัญหาอุปสรรคและความขัดข้องต่าง ๆ ในการศึกษาพระปริยัติธรรมแบบเดิมนี้นี้ แม้ได้ทรงปรารภและปรึกษาหารือผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายที่จะแก้ไขปัญหาเหล่านี้ ทั้งยังได้ทรงเสนอพระดำริเพื่อพัฒนาการศึกษาหลายวิธี แต่ยังไม่บรรลุผลตามพระประสงค์ จนเมื่อได้ทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก พระองค์ทรงมีพระอำนาจหน้าที่เต็มพระกำลังในการจัดการศึกษา ควบคู่กันกับการจัดการปกครองบริหารคณะสงฆ์ทั่วสังฆมณฑลแล้ว ^{๑๓๔} จึงได้ทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไข ในลักษณะปฏิรูปการศึกษาของพระภิกษุสามเณรให้เข้ารูปตามระบบการศึกษาแผนใหม่ได้เป็นผลสำเร็จด้วยดี เจริญแพร่หลายทั่วสังฆมณฑลอย่างรวดเร็ว ต้องตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาดังกล่าวข้างต้น ทันเวลาที่ได้ทอดพระเนตรผลตามพระดำริของพระองค์ ในที่นี้จึงเห็นจำเป็นต้องระบุปัญหาและอุปสรรคสำคัญ ๆ ของการศึกษาแบบเดิมที่ทรงพบเห็นและวิเคราะห์เอาไว้ เพื่อนำสู่การพัฒนาการศึกษาคณะสงฆ์ต่อไป สรุปความได้ ดังนี้ ^{๑๓๕}

^{๑๓๔} ศึกษาเพิ่มเติมในรายงานวิจัยเรื่อง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : งานและพระดำริด้านการศึกษาและการปกครอง ของศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๖ (บทที่ ๔ พระดำริด้านการปกครองคณะสงฆ์)

^{๑๓๕} ศึกษารายละเอียดในสมเด็จฯ : ประมวลพระนิพนธ์ - พระราชหัตถเลขาและลายพระหัตถ์ เล่มเดียวกัน หน้า ๑๑๘ - ๑๒๗

๑. ผู้เรียนใช้เวลาานานเกินจำเป็น กว่าจะเรียนครบตามเนื้อหาวิชา และได้โอกาสสอบจึงมักกระอาเปื้อน่ายและเลิกเรียนในที่สุด ถึงเรียนจบไปบ้างก็ไม่อาจเข้าถึง “*อรรถถึงธรรม*” ไม่เข้าใจตลอดไปได้ กำหนดจำได้ก็ต่อเมื่อสติปัญญาแก่กล้าแล้ว เป็นการศึกษาที่ไม่อยู่ในหลัก “*มัชฌิมนิยาม*” อุปมาเหมือนเด็กน้อยที่ผู้ใหญ่ป้อนอาหารคำโตกว่าปากเข้าไป ย่อมรับบริโภคได้แต่พอประมาณปากของตน เนื้อหาวิชาเรียนจึงต้องจัดใหม่ให้ “*พอดี*” แก่ผู้เรียน กำหนดเวลาและปัจจัยที่เกี่ยวข้องอย่างสมเหตุสมผล

๒. ขาดแคลนครูทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ สถานที่เรียนแห่งหนึ่ง มีครูสอนเพียง ๑ คน สอนนักเรียนทุกชั้น ไม่ได้แบ่งออกเป็นแผนก ๆ หากครุมีความรู้เพียงพอในการสอนได้ยาก ครูสอนเองก็ประสบความลำบากหลายด้าน

๓. กำหนดการสอบทิ้งช่วงนานเกินไป ๓ ปีครั้งหนึ่ง หรือ ๖ ปีครั้งหนึ่ง ผู้เรียนเตรียมตัวมีความรู้พอจะสอบได้ แต่ยังไม่ถึงสมัยจะจัดให้สอบ ผู้สอบมักสิ้นหวังที่จะสอบในครั้งต่อไป สอบครั้งหนึ่งมีนักเรียนสอบได้ไม่กี่รูป ไม่ได้กำหนดอายุของผู้เรียน มีปัญหาความแตกต่างกันในความพร้อมที่จะเรียน

๔. ไม่ค่อยมีเปรียญธรรมประโยคสูง ส่งผลให้หากครูสอนหนังสือชั้นสูง ๆ ได้ยากขึ้นทุกที ถึงแม้มีผู้สอบได้ชั้นสูง ๆ บ้าง แต่มารับตำแหน่งยศพระราชาคณะทำหน้าที่ปกครองบริหารไปเสีย ผู้ที่ตั้งอกตั้งใจอย่างต่อเนื่องเพื่อสนองการศึกษาเอาประโยคสูง ๆ จึงลดน้อยลงเรื่อย ๆ

๕. การจัดให้สอบด้วยวิธีแปลกปากเปล่าและจำมาสอบโดยปราศจากความเข้าใจในเนื้อหาวิชา ผู้สอบได้ไม่กี่ปุ๋นในวิชาหนึ่ง ๆ แต่ละสมัยใช้เวลาสอบนานถึงสามเดือนก็มี กว่าจะสอบเสร็จตามจำนวนผู้ขอสอบ

๖. เปรียบเทียบสอบได้ถึงขั้นนั้น ๆ มีคุณภาพการศึกษาต่ำ มีความรู้พออ่านหนังสือได้ และจำมาแปลได้เท่านั้น ยังประเมินผลไม่ได้ว่าเป็นผู้ทรงธรรมวินัย มีคุณสมบัติสมควรจะปกครองบริหารหมู่คณะได้แล้วหรือไม่อย่างไร

๗. การบริหารจัดการศึกษา การส่งเสริมการศึกษา และการเรียนการสอน ตลอดจนแนวนโยบายเป็นไปตามมถการธรรมขึ้นอยู่กับอัยาศัยของผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายคณะสงฆ์และฝ่ายบ้านเมือง

อัยาศัยสาเหตุโดยย่อดังกล่าวนี้ สมเด็จพระดำริเห็นว่าการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมตามประเพณีสืบต่อกันมาตั้งแต่ตั้งเดิมนี้ ถือว่าเป็นผลดีแล้วยังไม่ได้ที่จะสร้างเสริมกำลังคนให้เพียงพอทั้งปริมาณและคุณภาพเพื่อความมั่นคงสถิตสถาพรและเจริญแพร่หลายแห่งพระศาสนาและบำเพ็ญประโยชน์แก่ประเทศชาติประชาชนต่อไป ประกอบกับเป็นเหตุปัจจัยเอื้อต่อกันให้ต้องดำเนินไปพร้อมกันระหว่าง การปฏิรูปการศึกษากับการปกครองบริหารคณะสงฆ์^{๑๓๖} ครั้นได้ทรงรับโอกาสอำนวยจึงทรงเริ่มดำเนินการปรับปรุงการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัยดังกล่าวข้างต้น และการจัดการศึกษาในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหารเป็นพื้นฐานและแบบอย่าง ทรงค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนอย่างเป็นขั้นเป็นตอนด้วยความระมัดระวังอย่างยิ่งโดยทรงถือหลัก “มัชฌิมนิยาม” โดยความเห็นชอบของมหาเถรสมาคมสมัยนั้น

^{๑๓๖} ศึกษาความเพิ่มเติมในรายงานวิจัยเรื่อง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : งานและพระดำริด้านการศึกษาและการปกครอง ของ ศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๖ (บทที่ ๔ พระดำริด้านการปกครองคณะสงฆ์)

๓.๔.๓ การศึกษาในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหารโดยสรุป

ข้อแนะนำพระเณรผู้เล่าเรียนทราบไว้ ^{๑๓๓}

“ เราได้สังเกตเห็นมานานแล้วว่า พระเณรใหม่ทุกวันนี้ทราบลงกว่าเก่า โดยความรู้ก็ดี โดยความประพฤติก็ดี โดยคุณธรรมก็ดี จะฝึกปรือให้เป็นคนมีสามารถก็ได้ชำนาญ เป็นดังนี้ เพราะเหตุไร ตามความเข้าใจของเรา ข้อที่ทราบลงโดยความรู้ นั้น เพราะทราบโดยคุณธรรม อันความรู้ นั้น ย่อมสำเร็จแก่ฝ่ายผู้เล่าเรียน ก็เพราะมีความพอใจ ความเพียร เอาใจจดอยู่ และหมั่นตรិตรองหาเหตุผล อันเป็นเอกเทศของคุณธรรม ข้อที่ทราบลงโดยความประพฤตินั้น ก็เพราะทราบโดยคุณธรรมนั้นแล ความประพฤติ ก็ย่อมเกิดมาแต่ธำมรงค์ที่ดี ที่เป็นคุณธรรม ข้อที่ทราบโดยคุณธรรมนั้น เพราะเข้าใจประโยชน์แห่งการเล่าเรียนไม่ตรง ข้อที่ว่าเล่าเรียนนั้น อย่างไร เป็นการเรียนที่ตรงการฝึกปรือทำธำมรงค์ใจคอให้เจริญขึ้น ควรแก่การงานนั้น ๆ เหมือนพรวนดินไว้เพาะพืชฉะนั้น เป็นการเรียนที่ตรง หัดเขียนหนังสือ หัดแปลหนังสือ เป็นแต่กิ่งของการเรียน ไม่ใช่การเรียนที่ตรง และประโยชน์แห่งการเรียนนั้น กล่าวโดยสั้น ๆ ก็คือ จะทำชีวิตของผู้เรียนให้เป็นไปโดยสะดวกจนตลอดกาล พุท้ออีกโถหารหนึ่ง จะทำให้รู้จักเอาตัวรอด ในหมู่คนอันเบียดเสียดแย่งกันหา แย่งกันกิน สังเกตโดยเห็นอาการพระเณร โดยมากด้วยกันในชั้นหลัง ดูเหมือนจะเข้าใจไปว่าการเล่าเรียนก็คือ หนังสือเรียนเลข เรียนพระปฏิบัติธรรมและอื่น ๆ ประโยชน์การเรียนก็คือ ได้ลาภยศ ชื่อเสียงและอื่น ๆ เข้าใจดังนั้นก็ไม่ผิดแท้ทีเดียว เพราะการเรียนเช่นนั้น ก็เป็นอุปายพินใจได้ละอย่าง ๆ และลาภผลเหล่านั้น ก็เป็นเครื่องเป็นไปสะดวกแห่งชีวิตละอย่าง ๆ เป็นแต่เข้าใจยังไม่ตรง โทษที่เข้าใจไม่ตรงนี้แล ทำให้ฉันทราบ เธอทั้งหลายจึงมุ่งจะเรียนเฉพาะหนังสือหรือแม้ปริยัติธรรม

^{๑๓๓} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๓๗๔ - ๓๗๖ เป็นพระดำรัสแนะนำเรื่องเล่าเรียนแก่พระภิกษุสามเณรวัดบวรนิเวศวิหารและพระภิกษุสามเณรในสังฆมณฑล ณ วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. ๒๔๔๙

ไม่นำพาถึงคุณธรรมและความประพฤติ กล่าวคือ ไม่ตั้งใจจะทำอชยาศัย ให้งามและจะประพฤติให้เรียบร้อยสมควรแก่ตน เมื่อคุณธรรมทรา มความประพฤติก็ทราบ เรียนก็ไม่เจริญ ความรู้ทรา มไปตามกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น การเรียนก็ไม่ให้ผลถึงไหน ขอให้ใช้ปัญญาตรองดู คนผู้ได้บรรลุความดี ความงาม เพราะความรู้หนังสือเท่านั้นหรือ ไม่ใช่เพราะอะไรอื่น ๆ เป็นต้นว่า ความประพฤติและคุณธรรมเข้าประกอบอีกหรือ เพราะแลเห็น ความเสื่อมทรามเช่นนี้แล เราขอเตือนพระเณรทั้งหลายผู้บวชที่วัดนี้ก็ดี ผู้มาจากอื่นก็ดี ว่าอย่ามุ่งเฉพาะเรียนหนังสือเอาวิชาอย่างเดียว จงปลูก ความพอใจเพื่อจะหัดตนให้เป็นคนมีคุณธรรม เป็นต้นว่ามีอชยาศัยงาม และจงนิยมในความประพฤติเรียบร้อยด้วย การเรียนจะได้สำเร็จผลอันดี...”

“...จะชี้ตัวอย่างไว้ให้ วันหนึ่งมีพระต่างวัดมาหาเราหลายรูป เพื่อรับแจกในการเลื่อนกรม คอยอยู่ที่ต้นประตู ในเวลามีแดด พระเเว รเห็นแล้ว นั่งเฉยเสีย เป็นการไม่มีอารี เมื่อได้รับคำแนะนำว่าเช่นนี้ควรจะ ลงไปถามว่า ท่านมาเฝ้าหรือมาหาใคร ถ้ามาเฝ้า ก็ควรนำมาพักใน ห้องรับแขกหรือรอที่เฉลียง และหาน้ำชาเลี้ยง ถ้ามาหาผู้อื่นก็ควรบอกถึง หรือแม่ช่วยพาไป ดังนี้ จึงจะจัดว่ามีอารี อชยาศัยต่ำควรจะสำเหนีย กแลหัดปรือให้ดีขึ้น เช่นตนไม่เคยอารีแก่ใคร ก็หัดให้อารี ดังนี้เรียนให้มี คุณธรรม อีกคราวหนึ่ง เราได้เห็นพระเดินคาบบุหรีสุบ ก่อนแต่จะทำ ควรนึกว่าจะเสยกิริยาของพระหรือไม่ นึกแล้วคงรู้ได้ว่าคนเดินปากไม่คาบ อะไรมีถมไป ทั้งพระ ทั้งคฤหัสถ์ ทั้งคนอิสระ ทั้งคนสามัญ คนเดินคาบอะไร จะมีก็ท่าง ๆ ไม่เป็นตัวอย่างได้ด้วย เช่นนี้แล้วอย่าเดินคาบบุหรีสุบ เมื่อทำ ลงไปแล้วได้รับคำตักเตือนก็จงเต็มใจดและใส่ใจละกิริยาเช่นนั้นเสีย จงมีละอายที่จะทำเช่นนั้นอีก ดังนี้เรียนประพฤติดี เขาพูดกันว่า คนบาปหนา พระเจ้าโปรดไม่ได้ ฉันทใด คนผู้ไม่ตั้งใจจะทำตนให้ดีขึ้น จะวิเศษไปกว่า พื้นเพเดิมไม่ได้ ฉันทนั้นนั่นเทียวแล...”

การจัดการศึกษาในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหารตามหัวข้อนี้ สืบเนื่องจากการจัดการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัย ความละเอียด ใฝ่ใญ่ในเบื้องต้นนั้นแล้ว เพื่อนำสู่การปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์ ตามพระดำริต่อไป พระองค์ทรงมุ่งมั่นในการส่งเสริมและการพัฒนา การศึกษาพระปริยัติธรรม จากส่วนที่กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ กำลังดำเนินการที่มุ่งเน้น “โรงเรียนสำหรับฝึกหัดครู” สำหรับส่งไปสอน ในหัวเมืองที่พระองค์ได้ทรงริเริ่มและจัดเป็นระบบให้แล้วนั้น ทรงแยกมา จัดขึ้นเฉพาะในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร เท่าที่วัดมีศักยภาพในการ บำรุงเองได้ ปลอดภัยจากการครอบงำของกระทรวงธรรมการ ดังที่ ทรงจัดการศึกษาในหัวเมืองเท่าที่ผ่านมา จึงทรงมีหนังสือ “แจ้งความ เรื่องตั้งบำรุงภิกษุสามเณรผู้เรียนพระปริยัติธรรมในวัดบวรนิเวศวิหาร” “ระเบียบจัดการเรียนของสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร” และ “หลักสูตรสำหรับ การเรียนของสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร” ตามลำดับ ดังนี้ :-

ก. เรื่องตั้งบำรุงภิกษุสามเณรผู้เรียนปริยัติธรรมในวัดบวรนิเวศ

วิหาร ^{๑๓๘}

๑. ภิกษุสามเณรผู้เรียนปริยัติธรรมนั้น จะมีจำนวนจำกัดพอควร แก่กำลังที่วัดจะบำรุงได้ และต้องเป็นผู้ที่ลงบัญชีอยู่ในวัดนี้ทั้งสิ้น ในศก ๑๒๒ นี้ มีกำหนดว่า ๒๐ รูป เมื่ออัตราเต็มที่แล้ว ผู้อื่นยังเข้ารับบำรุง ไม่ได้กว่าอัตราจะว่างลง

๒. ภิกษุสามเณรผู้ไม่เล่าเรียนจริง ๆ จะต้องถอนออกจากจำนวนนักเรียน เพื่อให้ช่องแก่ผู้จะเข้าใหม่

๓. ภิกษุสามเณรผู้มีหน้าที่ทำธุระให้แก่วัด และได้รับบำรุงในส่วนนั้น มากกว่าค่าบำรุงในส่วนเล่าเรียนแล้ว ไม่จัดเข้าในจำพวกนี้

๔. ค่าบำรุงก็มีจำกัดเหมือนกัน ในศก ๑๒๒ นี้ มีกำหนดเดือนหนึ่ง รูปละ ๘ บาท แต่ถ้าได้เป็นบาเรียนมีนิจภัตก็เป็นอันจะได้เพิ่มเท่าส่วนนิจภัต

๕. การเรียนนั้น จะเป็นที่ห้องเรียนหรือที่สำนักของผู้บอกเป็นส่วนไปรเวต (Private) ก็ได้เป็นแต่เรียนจริง ๆ ก็เป็นพอ

๖. ให้ครูผู้บอกทำรายงานการเรียนของนักเรียนยื่นทุกจำนวนเดือนอย่าให้ขาด

แจ้งความวันที่ ๙ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ = พ.ศ. ๒๔๔๖

กรมวชิรญาณวโรรส

^{๑๓๘} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๑๗๐ - ๑๗๑

ข. ระเบียบจัดการเรียนของสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร ^{๑๓๙}

๑. ภิกษุมีพรรษาหย่อน ๕ และสามเณรอยู่ในการเรียน จะอยู่เฉย ๆ ไม่เรียนไม่ได้ เว้นไว้แต่อาพาธมีโรคเรื้อรัง หรือบวชเมื่ออายุเกิน ๓๐ ขึ้นไปแล้ว

๒. การเรียนนั้นต้องเป็นไปตามหลักสูตรของวัด จักเลือกเอาตามลำพังไม่ได้ เว้นไว้แต่ส่วนยอมให้เลือก

๓. การสอนการเรียนให้เป็นไปตามสำนัก ตามความสมัครในระหว่างครูกับนักเรียน เป็นแต่วัดจักตรวจว่า ภิกษุสามเณรชื่อนั้น มีสังกัดเรียนอยู่ในสำนักใคร ถ้าครูมีความรู้ที่วัดรับรองเป็นใช้ได้ ที่วัดไม่รับรองต้องเลือกหาใหม่

๔. เพื่อให้สะดวกแก่ผู้เรียน วัดจักตั้งครูไว้ตามประเภทแห่งความรู้ ให้มีพอนักเรียนจะเลือกเรียนในสำนักของใคร

๕. นักเรียนพอใจจะเรียนในสำนักของครูรูปใด จงไปขอเรียนต่อครูรูปนั้น เมื่อครูรูปนั้นรับแล้ว จงมาบอกแก่สังกัดเจ้าทะเบียน ถ้าเปลี่ยนสังกัดใหม่ด้วยประการใดประการหนึ่ง จงมาบอกสังกัดใหม่แก่เจ้าทะเบียน หรือออกเลย จงบอกให้ถอนสังกัด

๖. ฝ่ายครูอันผู้อื่นขอเรียนในสำนักนั้นพอใจ จงรับไว้ ไม่พอใจไม่รับก็ได้ รับไว้แล้ว แต่นักเรียนทำไม่เป็นที่พอใจ จะให้ออกเสียจากสำนักก็ได้

๗. ผู้เรียนสมควรจะเปลี่ยนชั้น หรือประเภทแห่งความรู้ที่ตนไม่ได้สอน ครูจงส่งศิษย์ผู้นั้นไปสำนักอื่นตามความสมัครของเธอ

^{๑๓๙} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๑๗๕ - ๑๗๗

๘. นักเรียนรูปใดประพฤติตนเป็นผู้ก้าวร้าวหรือเลวทราม ไม่มีครูผู้ใดผู้หนึ่งรับไว้สอน นักเรียนรูปนั้นต้องออกจากการเรียน ไม่ได้บริหารในการเรียน ถ้าเป็นผู้มาจากอื่นและวัดเห็นสมควรก็จักส่งให้กลับไปวัดเดิม ถ้าอุปสมบทขึ้นที่วัดนี้ก็เป็นเวลาอันควรจะทำกรอื่นช่วยวัด หรือจะลาสิกขาออกไปหาประโยชน์ทางอื่น

๙. ฝ่ายครูผู้ดูร้าย ไม่มีนักเรียนรอดิต ไม่มีศิษย์จะสอนแล้ว ต้องออกจากหน้าที่ครู

๑๐. ภิกษุพัน ๕ พรรษาแล้ว ประรณากะหยุดการเรียน อนุญาตให้หยุดได้ ถ้ายังพอใจจะเรียนอยู่ อนุญาตให้เรียนต่อไปได้อีก แต่ถ้าวัดเห็นสมควรจะให้หยุดเพื่อทำกิจพระศาสนา หรือเห็นว่าเป็นผู้จะไม่ขึ้นในการเรียนและสั่งให้หยุด ต้องหยุด

๑๑. ครูรูปใด มีผู้ขอเรียนมาก กุฎิไม่พอสอน จะได้รับอนุญาตให้ใช้ห้องเรียนของวัด เพื่อสะดวกแก่การสอน

๑๒. ครูรูปหนึ่ง ๆ ต้องสอนความรู้หลายอย่าง เห็นว่าไม่สะดวก จักปรองดองกัน แบ่งกันสอนเป็นอย่าง ๆ ตามลำพังก็ทำได้ แต่ต้องบอกให้เจ้าทะเบียนรู้เพื่อจะได้จดทะเบียนตามนั้น

๑๓. ครูรูปใด ไม่พอใจจะสอนนักเรียนบางรูป จงบอกแก่ครูของนักเรียนนั้นให้รู้ หรือนักเรียนรูปใด ไม่พอใจจะเรียนในสำนักครูบางรูป จงบอกแก่ครูของตน ครูของนักเรียนรูปนั้นจงใคร่ครวญดูแล้วผ่อนผันตามควร

๑๔. วัดจ๊กตรวจดูเพื่อให้การสอนการเรียนเป็นไปสม่ำเสมอ ครุจงทำบัญชีรายวันสอนของครูและรายวันเรียนของผู้เรียนไว้ และยื่นตามรายเดือนตามครวที่สอน

๑๕. วัดจ๊กจัดให้มีการสอบซ่อมของวัดเป็นครว ๆ จักออกประโยคให้นักเรียนฝึกหัดแก้หรือแปล จักตรวจประโยคต่อหน้าผู้เข้าสอบและจักอธิบายข้อผิดข้อถูกให้เข้าใจในการสอบซ่อมนี้ หากจะได้ก็เป็นเพียงคะแนนแห่งความรู้ไม่นับเป็นอันได้ชั้นหรือได้ประโยค

๑๖. ต่างวัดอันเป็นสำนักเรียนน้อย ที่จัดให้สมทบวันนี้ ที่มีครูอาจสอนกันได้อเอง จงสอนกันไป ที่ไม่มีครูจงส่งนักเรียนมาสมทบเรียนที่วัดนี้ และให้เลือกครูเอาตามชอบใจ เหมือนนักเรียนวัดนี้ ถ้าไม่รู้จักใครเลย วัดจ๊กจัดฝากให้ ถึงครวสอบซ่อม จักเรียกมาสมทบทั้งสองพวก

๑๗. จักมีการสอบความรู้องค์นักธรรมของวัดปีละครั้ง ในเดือนตุลาคม ถ้าสอบได้ จัดเป็นนักธรรมของสำนักวัดนี้ เมื่อถึงครว อาจเข้าสอบในสนามหลวงต่อไป

๑๘. ระเบียบนี้จักใช้ตั้งแต่พรรษา พ.ศ. ๒๔๕๘ เป็นต้นไป

ค. หลักสูตรสำหรับการเรียนของสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร ^{๑๔๐}

สำนักนี้ใช้หลักสูตรจัดเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต่ำ ชั้นกลาง ชั้นสูง หลักสูตรแห่งองค์นักธรรมชั้นตรี เป็นชั้นต่ำ หลักสูตรบาลีแห่งเปรียญธรรมชั้นตรี เป็นชั้นกลาง เมื่อได้จัดหลักสูตรองค์นักธรรมภูมิมัชฌิมะ อันเป็นชั้นโทแล้ว จัดเป็นชั้นกลางด้วย หลักสูตรสำหรับเปรียญบาลี ๔ ประโยค ๕ ประโยค ในบัดนี้หรือหลักสูตรบาลีสำหรับเปรียญธรรมชั้นโท อันจะจัดข้างหน้า เป็นชั้นสูง

ระยะเวลาเรียนกำหนดไว้ ๕ ปี ปันเป็นระยะดังนี้

ปีที่ ๑ เรียนองค์นักธรรมชั้นตรี

ปีที่ ๒ เล่าสวดมนต์ที่วัดต้องการใช้ เป็นหัตถ์กำหนดจำ และใช้ความสังเกต และเรียนบาลีไวยากรณ์โดยย่อพอเป็นทางขึ้นคัมภีร์

ปีที่ ๓ หัดแปลอรรถกถาธรรมบทในสำนักครู ต่อไป เรียนองค์นักธรรมชั้นโทด้วย

ปีที่ ๔ หัดแปลอรรถกถาธรรมบทตามลำพังตนเอง เรียนสัมพันธ์และบาลีไวยากรณ์โดยพิสดาร เพียงชั้นวิวิภาค ต่อไปองค์นักธรรมชั้นโทด้วย

ปีที่ ๕ หัดแปลมัจฉลัตถทีปนี ทั้งในสำนักครู ทั้งตามลำพังตนเอง หัดแปลบาลีมุตตกวินัยวินิจฉัยสังคหะตามลำพังตนเอง ต่อไปเรียนตามหลักสูตรบาลี สำหรับเปรียญธรรมชั้นโท

ระยะเวลาที่กำหนดไว้นี้ เป็นกลาง ผู้มีความรู้เป็นพื้นมาก่อน อาจเรียนได้เร็วกว่านี้ ผู้มีความรู้อ่อนเลื่อนขั้นไม่ได้ตามกำหนดจะต้องใช้เวลายาวกว่านี้

^{๑๔๐} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๑๗๘ - ๑๗๙

ในระหว่างเรียน ๓ ชั้นนี้อยู่ ยังจะต้องฝึกหัดการอย่างอื่น อันจะต้องทำ คือ การหนังสือ การคำนวณ การรับใช้ การพยาบาลใช้รักษาความสะอาด และความรู้ทางคติโลกอย่างอื่นอีก ตามที่วัดอาจสอนให้ได้

พ้น ๓ ชั้นนี้แล้ว หัดสำหรับเป็นผู้ใหญ่ในทางเป็นครูสั่งสอน คือ สอนองค์ักธรรมขั้นตรีขึ้นไป และหัดเทศนาเป็นธรรมกถึก ในทางปกครอง คือ รับหน้าที่ในวัด และออกไปหัดช่วยการวัดอื่นจนถึงครองวัด ในทางความรู้ ให้ศึกษาวินัยและธรรมะอันเป็นภูมิของเถระและรู้จักดูพระคัมภีร์อันเป็นที่มาเดิม ความรู้เหล่านี้จัดเป็นพิเศษให้เลือกหัดเป็นอย่าง ๆ

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงสรรูปการจัดการศึกษาในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร
ใจความสำคัญต่อไปนี้

“...แต่ก่อนมา ภิคุษบวชมาได้ก็พรรษาก็ตาม ไม่สนใจการศึกษา
เล่าเรียนและไม่รู้ธรรมวินัยเลย นอกจากเท่าที่เคยปฏิบัติ จึงทรงจัดสอน
ภิคุษสามเณรบวชใหม่ (นวกภูมิ) ให้เรียนธรรมวินัย เป็นการส่วนพระองค์
ในหน้าที่พระอุปัชฌาย์ ต่อมาทรงปลุกความนิยมในการเล่าเรียนออกไปถึง
ภิคุษสามเณรเก่าได้ จนถึงจัดการเรียนให้เป็นหลักฐานขึ้นมาได้ วัตถุประสงค์
อื่นทำตามแพร่หลายในบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๖๒) มีผู้เรียนทั่วไปทุกนิกาย ได้เปิด
เป็นประโยชน์กรรม สอบในสนามหลวงและในสนามมณฑลต่างจังหวัด
ทรงจัดให้ภิคุษมีพรรษาหย่อนห้า ผู้พ้นหน้าที่เรียนธรรมวินัยและท่องสวดมนต์
แล้วให้เรียนบาลี ก่อนแต่ขึ้นการเรียนบาลีเป็นไปตามสมัครใจ ผู้เรียนไม่กุ่ม
หาอาจารย์คฤหัสถ์มาช่วยบอก (สอน) ตั้งแต่เข้าพบเจ้าออกจากการศึกษาแล้ว
ได้บอกเอง มีศิษย์ขึ้นแล้วได้ให้ศิษย์ช่วยบอกด้วย ยังสืบมาได้จนบัดนี้
เนื่องด้วยการสอนบาลี ได้ตั้งมหาภูกุขึ้นใช้หลักสูตรใหม่ สอนความรู้
ด้วยวิธีเขียนเปรียญผู้สอบได้ทรงตั้งเป็นเปรียญหลวงเหมือนกัน วัดมหาธาตุ
ได้จัดขึ้นตาม...”^{๑๔๑}

^{๑๔๑} สมเด็จพระเจ้า และสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร มหาภูกุ
ราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๒๕๑๓ หน้า ๘๘ - ๙๐ ข้อความที่อัญเชิญมานี้เป็นพระดำรัสตอนหนึ่ง
ตรัสเล่าไว้ในตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร เท่าความถึงช่วงแรกที่พระองค์เข้ามาครองวัดนี้

พระองค์ทรงดำเนินงานปฏิรูปการศึกษาของพระภิกษุสามเณร โดยเริ่มต้นจากการจัดการศึกษาในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหารและมหาจุฬาราชวิทยาลัย เฉพาะในคณะธรรมยุติกนิกายก่อนเท่าที่พระองค์ทรงมีอำนาจจัดการได้ จึงทรงขยายผลสู่การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย บรรดาผู้เข้ามาบวชเรียนยังสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหารแม้เพียงพรรษาเดียว ย่อมได้ความรู้ทางพระธรรมวินัยนำทางสู่การประพฤติปฏิบัติ ที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา เป็นคุณสมบัติติดตัวไปเป็นกำลังคน อันทรงคุณภาพแก่ชาติบ้านเมือง ยิ่งบวชนานยิ่งได้คุณสมบัติเพิ่มขึ้น ทั้งยังได้รับการศึกษาเล่าเรียนทางภาษาบาลีจนมีความรู้สืบลำไ้ได้เป็นเปรียญชั้นต่ำ ชั้นกลางและชั้นสูง ตามกำลังสติปัญญา และความสามารถที่จะไปบวชอยู่เปล่า ๆ หรือไปหลงเล่าเรียนวิชาอันปราศจากสารประโยชน์ แก่ตนเอง พระศาสนาและประเทศชาติหามีไม่

“...เมื่อประจักษ์ความชอบนี้ก็มีกุลบุตรนิยมไปบวชเรียนที่วัดบวรนิเวศมากขึ้นเป็นลำดับ ภิกษุสามเณรที่อยู่ในอาวาสอื่นแม้ที่อยู่ในต่างจังหวัดไกล ๆ ตลอดทั่วทั้งปักษ์ใต้ ฝ่ายเหนือต่างพากันสมัครเข้ามาศึกษาเล่าเรียน และที่บวชอยู่ยังยืนต่อมาจนได้เป็นพระสังฆเถระก็มีจำนวนไม่น้อย ซึ่งได้ช่วยเป็นกำลังของพระองค์ในการปกครองวัดและการศึกษาของวัดบ้าง ทรงส่งไปช่วยในการปกครองและจัดการศึกษาธรรมวินัย (นักธรรมศึกษา) และบาลี (บาลีศึกษา) ในต่างจังหวัดบ้าง ให้ไปครองวัดอื่นบ้าง ทั้งในกรุงเทพฯและต่างจังหวัด ระเบียบแบบแผนของวัดบวรนิเวศทั้งในด้านการศึกษาและการปกครองจึงได้รับความนิยมเจริญแพร่หลายออกไปทั่วพระราชอาณาจักรตลอดยุคของพระองค์จนบัดนี้^{๑๔๒}

^{๑๔๒} ขึ้น ยอดเศรณี : อ่างแล้ว หน้า ๔๗

๓.๔.๔ ปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย

พระภิกษุสามเณรไทยย่อมดำรงสมณเพศภายใต้กฎหมาย ๓ ฉบับ คือ พระธรรมวินัย กฎหมายบ้านเมือง และธรรมเนียมประเพณีของประเทศ ที่อาศัยอยู่ โดยกฎหมายบ้านเมืองพระภิกษุสามเณรในฐานะพลเมือง ย่อมมีส่วนปกป้องคุ้มครองประเทศชาติของตน พระภิกษุได้รับการยกเว้น การเกณฑ์ทหาร ส่วนสามเณรได้ยกเว้นเฉพาะสามเณรผู้เรียนธรรม สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงเสนอมหาเถรสมาคมให้ร่วมกันกำหนด “*คุณสมบัติของ สามเณรผู้รู้ธรรม*”^{๑๔๓} และได้จำแนกสามเณรออกเป็น ๒ พวก คือ พวกที่เอาดีทางการศึกษาเล่าเรียนจะได้ยกเว้นเกณฑ์ทหารกันไปเพื่อ เป็นกำลังทางพระพุทธศาสนา ส่วนพวกที่เอาดีทางการเล่าเรียนไม่ได้ให้การ เกณฑ์ทหาร แนวคิดนี้ถือเป็นความเอื้ออาทรต่อกันระหว่างศาสนจักร กับราชอาณาจักร จึงได้มีการกำหนด “*องค์ของสามเณรผู้รู้ธรรม*” สนองคุณประโยชน์ทั้งทางศีลธรรมและทางคตินิโกล ดังพระดำรัสความ ตอนหนึ่งว่า

“เราไม่มีอำนาจที่จะออกความเห็นวินิจฉัยพระราชบัญญัติ (เกณฑ์ทหาร) เมื่อตั้งขึ้นแล้วเป็นหน้าที่ของเราที่จะต้องอนุวัตตามประเพณีนี้ ก็ได้มีเป็นตัวอย่างมาในครั้งพุทธกาลแล้ว...คนที่จะตั้งอยู่เป็นหมวดหมู่กัน ได้ที่เรียกว่าบ้านเมืองต้องมีคนช่วยกันทำธุระหลายหน้าที่...”^{๑๔๔}

จึงได้กำหนดว่าสามเณรเช่นไรควรเอาไว้ศึกษาเล่าเรียนต่อและ เช่นไรควรให้ลาสิกขาบรรพชาทหาร ดังนี้คือ :-

^{๑๔๓} ชื่น ยอดเศรณี : เล่มเดียวกัน หน้า ๔๗

^{๑๔๔} สมเด็จพระสังฆราช : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๑๙๓ - ๑๙๕

๑. องค์สามเณรผู้ธรรม ให้กำหนดตามสมควรแก่ความรู้ที่ต้องการ
ในมณฑลนั้น ๆ มุ่งเอาประโยชน์แก่พระศาสนาและประเทศชาติเป็นหลัก

๒. องค์สามเณรผู้ธรรม ให้กำหนดตามสมควรแก่ความรู้และโอกาส
ในกรุงเทพฯ ให้รู้ภาษาบาลีด้วย เพราะได้รับโอกาสศึกษาดีกว่าในหัวเมือง

๓. สามเณรที่ไม่มีประโยชน์แก่พระศาสนาแม้ลาสิกขาเข้ารับ
ราชการก็ไม่ใช่เหตุเสียประโยชน์ทางประเทศชาติ เพราะเอาดีทางเรียน
ไม่ได้อยู่ในวัดก็ไม่ยุ่งประโยชน์อะไรให้ดีขึ้น

ทรงจัดการสอบองค์สามเณรผู้ธรรมที่วัดบวรนิเวศวิหาร
วัดเบญจมบพิตรและวัดมหาธาตุ วิชาที่กำหนดให้สอบ คือ ความรู้มคธภาษา
ในท้องถิ่นทาน อรรถกถาธรรมบท โดยวิธีเขียนแปลความรู้ธรรมผู้เป็น
ปัญหา ให้ตอบตามหมวดธรรมวิภาคในหนังสือนวโกวาทและเรียงความ
แก้กระทู้ธรรม ตามหนังสือพุทธศาสนสุภาษิต ตำราเรียนทั้งหมดพระองค์
ทรงรจนาขึ้นให้การสอบโดยวิธีเขียน เลือกรพระราชคณະบ้าง พระเปรียญบ้าง
เป็นกรรมการสอบ จัดสามเณรที่สอบได้เป็น ๓ ชั้น คือ สอบได้ครบ ๓ วิชา
ได้เป็นชั้นเอก ได้ ๒ วิชาเป็นชั้นโท และได้ ๑ วิชาเป็นชั้นตรี ผู้ได้ชั้นเอก
มีคุณสมบัติให้เป็นเปรียญ ผู้ได้ชั้นโทจะได้รับการยกเว้นเกณฑ์ทหาร
และรับการส่งเสริมให้เล่าเรียนยิ่ง ๆ ขึ้นไป ผู้ได้ชั้นตรีให้โอกาสแก้ตัวอีก
ส่วนผู้สอบตกให้ลาสิกขาเข้ารับราชการทหาร ^{๑๔๕}

^{๑๔๕} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๑๔๘ - ๒๐๐

ทรงเสนอมหาเถรสมาคมให้ความเห็นชอบร่างโครงการศึกษาระบบใหม่ ขยายผลจากการศึกษา “องค์ของสามเณรผู้รู้ธรรม” ผสมผสานกับ “หลักสูตรสำหรับการศึกษาของสำนักวัดบวรนิเวศวิหาร” ให้พระภิกษุสามเณรทั่วประเทศได้รับโอกาสศึกษาเล่าเรียนอย่างทั่วถึง

“การเรียนของพระสงฆ์หัวเมืองหากได้รับการบำรุงขึ้นย่อมจะดีกว่าปล่อยให้ยู่ตามลำพัง เมื่อได้จัดให้การศึกษาระรมวินัย (นักธรรมศึกษา) แพร่หลายแล้วจะเป็นประโยชน์กว้างขวางกว่าจะมัวบำรุงแต่การศึกษาภาษาบาลีศึกษาอย่างเดียว” ๑๔๖

ทรงเสนอแผนการศึกษาใหม่รวมการเรียน “พระปริยัติ” (เรียนเฉพาะภาษามคธหรือภาษาบาลี) กับการเรียนธรรมของสามเณรและนวกุมิศึกษา (การศึกษานักธรรมในระยะต่อมา) ให้เป็นการศึกษา “พระปริยัติธรรมแผนใหม่” ๓ ชั้น จัดผู้เรียนเป็น ๓ จำพวก หรือ ๓ ระดับ แบ่งตามระบบอาวุโสในพระวินัยบัญญัติ ถู้อวุฒิมิภาวะทางการศึกษาอบรมและขีดขั้นในการประพฤติปฏิบัติธรรมวินัยเป็นหลัก คือ นวกุมิมัชฌิมกุมิมิ และเถรกุมิมิ จัดหลักสูตรการศึกษาออกเป็น ๒ ชนิด คือ สามัญศึกษา ไม่มีเรียนบาลีภาษา สำหรับพระภิกษุสามเณรทั่วไปทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ส่วนวิสามัญศึกษา สำหรับพระภิกษุสามเณรในสำนักที่มีศักยภาพสอนภาษาบาลีได้อยู่แล้ว ส่วนใหญ่อยู่ในกรุงเทพฯ

^{๑๔๖} สมเด็จเจ้า : เล่มเดียวกัน หน้า ๑๙๕ - ๑๙๖

“การศึกษาทั้ง ๒ ชนิดนี้จัดเป็น “นวกภูมิ” เป็นภูมิการศึกษาเบื้องต้นที่พระเณรต้องเรียนกัน ต่อไปเมื่อมีความพร้อมจะได้ขยายถึงมัชฌิมภูมิและเถรภูมิ บารุงความรู้ให้ลึกตามลำดับโดยให้เข้ากันได้กับหลักสูตรปริยัติที่ใช้อยู่บัดนี้...” ๑๔๗

การศึกษาแผนใหม่ของคณะสงฆ์ที่ใช้กันทั่วประเทศในยุคนั้นจึงแบ่งออกเป็น ๒ ชนิด หรือ ๒ แผนก ถือเอาความจำเป็นและความพร้อมในการจัดการเป็นเหตุผลในการแบ่ง อนุญาตให้เรียนและสอบได้ทั้งพระภิกษุและสามเณร แต่ต้องเป็นผู้รู้ภาษาไทยมาอย่างดีแล้ว ดังนี้ ๑๔๘

๑. สามัญศึกษา : เว้นมคธภาษาแบ่งเป็น ๒ ประโยค คือ ประโยคหนึ่ง สอบวิชาธรรมวิภาค กับวิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม ไม่ต้องระบุที่มา ต้องสอบได้ทั้ง ๒ วิชาพร้อมกัน และประโยค ๒ สอบวิชาพุทธประวัติย่อ กับวิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรมอ้างที่มาในหนังสือไทยตามที่กำหนดให้ต้องสอบได้ทั้ง ๒ วิชาพร้อมกัน ผู้สอบได้ ๒ ประโยคนี้ให้เป็นนักรธรรม ๒ ประโยคไปก่อน พระภิกษุ จะรับประกาศนียบัตรได้จะต้องสอบวินัยบัญญัติในนวโกวาทให้ได้ก่อน ส่วนสามเณรจะรับประกาศนียบัตรได้ต่อเมื่อได้อุปสมบทและสอบวินัยบัญญัติในนวโกวาทได้แล้ว การศึกษาแผนนี้จัดเป็นแบบเดียวกันทั่วประเทศ

๑๔๗ สมเด็จพระเจ้า : เล่มเดียวกัน หน้า ๑๙๖ - ๑๙๗ มติมหาเถรสมาคม ลงวันที่ ๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐ = พ.ศ. ๒๔๕๔

๑๔๘ สมเด็จพระเจ้า : เล่มเดียวกัน หน้า ๑๑๙ - ๒๐๑ โดยได้รับพระบรมราชานุญาต เมื่อ ๒๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐ = พ.ศ. ๒๔๕๔

๒. วิสามัญศึกษา : ผู้เรียนต้องสอบมคอศศึกษาตามหลักสูตรเดิมที่เคยมีมาเข้าไปด้วย แบ่งเป็น ๒ ประโยค ประโยค ๑ เรียนและสอบแก้ อรรถกถาธรรมบท และประโยค ๒ เรียนและสอบบาลีไวยากรณ์และวากยสัมพันธ์ ผู้เรียนมีสิทธิ์สอบควบชั้นสามัญศึกษาก็ได้ หรือสอบได้ชั้นสามัญศึกษาก่อนแล้วจึงมาเรียนและสอบชั้นวิสามัญศึกษาต่อก็ได้ อยู่ที่ความสามารถและความพร้อมของแต่ละคน สอบได้ ๒ ประโยคนี้ให้เป็นเปรียญ ๒ ประโยคเทียบเปรียญ “*ปริยัติ*” ๓ ประโยคแบบเดิมที่ยังมีการสอบสนามหลวงกันอยู่ และวิสามัญศึกษานี้จัดได้เฉพาะในกรุงเทพฯ ยังไม่พร้อมที่จะจัดให้ในต่างจังหวัด

อนึ่ง หลักสูตรใหม่นี้เรียกรวมกันใหม่ว่า “*พระปริยัติธรรม*” เดิมมีแต่คำว่า “*ปริยัติ*” ให้เรียนเฉพาะภาษาบาลีหรือภาษามคธ ครั้นได้เรียนธรรมเข้าไปด้วยตามหลักสูตรใหม่นี้ จึงได้ชื่อใหม่ว่า “*พระปริยัติธรรม*” สืบมาจนปัจจุบัน หลักสูตรพระปริยัติธรรมทั้ง ๒ แผนกที่ทรงจัดขึ้นนี้สำหรับพระภิกษุสามเณรชั้นนวกภูมิ (ผู้บวชใหม่) ระยะเวลา ๑ - ๕ พรรษา เท่านั้นส่วนหลักสูตรที่สูงกว่านี้ สำหรับชั้นมัชฌิมภูมิ และชั้นเถรภูมิจะได้จัดต่อไป หากได้ทรงรจนาหนังสือแบบเรียนได้สำเร็จก็จะขยายขึ้นไปอีก โดยลำดับให้ครบตามหลักการแบ่งอาวสุในพระวินัยที่จัดผู้บวชเป็น ๓ ระดับตามวุฒิภาวะทางการศึกษาและความประพฤติปฏิบัติดังกล่าว การจัดการศึกษานี้ถือความพร้อม ๕ ประการ คือ สถานที่เรียน ครูสอน แบบเรียนตำรา การบริหารจัดการ และผู้เรียน ซึ่งได้ถือตามวุฒิภาวะทางการเรียนรู้อของผู้เรียนในฐานะเป็น “*เวไนยสัตว์*” โดยประมาณทางกาลเวลากับประสบการณ์นับจำนวนปี คือ นวกภูมิ ๑ - ๕ ปี มัชฌิมภูมิ ๖ - ๑๐ ปี และเถรภูมิ ๑๐ ปีแล้วขึ้นไป เพราะการศึกษาของคณะสงฆ์เป็นการเรียนรู้อ “*วิชาชีวิต*” โดยตรง ^{๑๔๙} พระองค์ตรัสว่า

^{๑๔๙} สมเด็จพระเจ้า : วินัยมุข เล่ม ๒ มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ พิมพ์ครั้งที่ ๓๐/๒๕๓๘ หน้า ๔๒ - ๘๐ และวินัยมุข เล่ม ๓ พิมพ์ครั้งที่ ๒๕/๒๕๓๘ หน้า ๘๖ - ๙๘

“...ข้าพเจ้าแน่ใจว่า ถ้าจัดอย่างนี้ การเรียนธรรมของภิกษุสามเณร จะเจริญขึ้นทั้งในกรุงและในหัวเมือง จะได้ผู้มีความรู้ช่วยกิจพระศาสนา อีกมาก จัดการเรียนเฉพาะแต่ในทางมคธภาษาถึงเป็นหลักก็จริง แต่แคบ ความรู้อันนี้ไม่มีแพร่หลายไปในหัวเมือง ภิกษุสามเณรในหัวเมือง ไม่ได้เรียน ทางนี้แล้วยังซ้ำไม่ได้เรียนในทางอื่นด้วย ด้วยเหตุนี้จึงหาพระสมควรเป็น เจ้าอาวาสเป็นอุปชฌาย์ เป็นเจ้าคณะได้เป็นอันยาก แต่ผู้ทำหน้าที่เหล่านี้ จำต้องมี เมื่อจัดสอบความรู้สามัญในหัวเมืองขึ้นแล้วคงเปลื้องความขัดข้อง ข้อนี้ไปได้มาก เพียงแต่เท่าที่จัดมาแล้วยังได้ผลดีเห็นปรากฏอยู่ ถ้าได้ จัดขยายออกไปก็คงได้ประโยชน์มากออกไป ข้าพเจ้าจึงแน่ใจและกล่าว ดังนี้...” ๑๕๐

^{๑๕๐} สมเด็จเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๒๐๑ พระดำรัสสรุปความในโครงการ จัดการศึกษาแผนใหม่ต่อมหาเถรสมาคม ทรงชี้ว่าการขยายการศึกษาให้ทั่วถึงในต่างจังหวัด เมื่อได้ประสบผลสำเร็จระดับหนึ่งในการจัดการศึกษาส่วนกลางแล้ว เป็นการบ่งบอกได้ ครบถ้วนถึงนโยบายและวัตถุประสงค์ของการศึกษาของคณะสงฆ์ที่จะทรงดำเนินการพัฒนา ต่อไป

๓.๔.๕ สารัตถะพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย

ในพระดำริทางการศึกษานี้ “มัชฌิมนิยม” ให้ความหมายตรงกับ “ปฏิรูปการศึกษาคณะสงฆ์” เป็นทางสายกลางระหว่าง “อนุรักษนิยม” กับ “ปฏิวัตินิยม” คือ การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบางอย่างทางรูปแบบเนื้อหาวิชาวัตถุดิบประสงค์และการจัดการจากวัฒนธรรมทางการศึกษาเดิมสู่การผสมผสานกับการศึกษาแนวใหม่ โดยทรงริเริ่มบางประการของพระองค์เอง ที่ไม่เคยมีมาก่อน ทรงรักษาคคุณค่าเดิมบางอย่างที่ควรรักษาสอดคล้องกลมกลืนกับคุณค่าที่ทรงเลือกสรรดีแล้ว จากความใหม่ประกอบหลอมรวมเข้าด้วยกัน ในพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์พระองค์จึงยังคงแบบการเรียนการสอนและการสอบบางอย่างเอาไว้เหมือนเดิม หาได้ทรงล้มล้างคุณค่าเดิมตามที่มีบางคนกล่าวหาไม่ ทรงคำนึงถึงความพร้อมหลายด้าน และปรับเปลี่ยนไปที่ละน้อยเป็นขั้นเป็นตอนอย่างค่อยเป็นค่อยไป หาได้ดำเนินการแบบหักท้าวให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งหมดชนิดหน้ามือเป็นหลังมือทันใดไม่ แต่เดิมมาการเรียนการสอน การสอบและหลักสูตร พระปริยัติมีแต่แผนกบาลีศึกษาหรือมคธภาษา เรียนกันตั้งแต่ประโยค ๑ (ระดับหนึ่ง) ถึงประโยค ๙ พระองค์ทรงคงไว้ไปก่อน แม้การสอบวัดผลก็คงไว้ให้มีการสอบสนามหลวงแบบเดิมโดยวิธีแปลภาษาบาลีด้วยปากเปล่า ท่ามกลางคณะกรรมการสอบผู้กำหนดข้อสอบให้สอบ สอบตกหรือสอบได้ก็อยู่ตรงนั้น

ต่อมาพระองค์จึงค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนบางส่วนสนองความจำเป็น ความต้องการและคุณค่าในการศึกษา อย่างเด่นชัดที่สุดไม่เคยมีมาแต่เดิม คือ “พระดำริเริ่มการศึกษาพระปริยัติแผนกนักธรรม” จัดระดับเป็น นักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และนักธรรมชั้นเอก สูงขึ้นตามลำดับ ตามวุฒิภาวะทางการศึกษา ทั้งนี้เพื่อให้ผู้เรียนรู้หลักพระธรรมวินัย สู่การประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้อง ทั้งยังเป็นรากฐานของการศึกษา “พระปริยัติ แผนกบาลี” เดิมก่อน แต่นี้ให้เปรียญเฉพาะ “มคธภาษา” ต่อมาผู้เรียนจบ ชั้นนั้น ๆ ตามระบบการศึกษาแผนใหม่ เรียกว่า “เปรียญธรรม” มีความรู้ เป็นบูรณาการทางมคธภาษากับความรู้ทางพระธรรมวินัยประกอบกัน ภายใต้เงื่อนไขว่า ผู้มีสิทธิสอบเป็นเปรียญธรรมชั้นนั้น ๆ ได้ต้องผ่านการเรียน “นักธรรม” ที่กำหนดไว้สำหรับชั้นนั้น ๆ ก่อน ดังนั้นผู้สอบได้นักธรรมชั้นตรี จึงมีสิทธิสอบเป็นเปรียญธรรมประโยค ๑ - ๓ ผู้สอบได้นักธรรมชั้นโท จึงมีสิทธิสอบเป็นเปรียญธรรมประโยค ๔ - ๖ และผู้สอบได้นักธรรมชั้นเอก จึงมีสิทธิสอบเป็นเปรียญธรรมประโยค ๗ - ๙ ที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่ง ในการศึกษาแผนใหม่นี้ คือ พระย่อมเป็นครูของประชาชน มีความรอบรู้ ภาษาไทยและบำเพ็ญประโยชน์แก่ชาวไทย จึงกำหนดให้ผู้เรียนต้องเรียน ภาษาไทยให้รู้ภาษาไทยเป็นอย่างดี จัดให้เรียนในหลักสูตรระดับต่าง ๆ ปฏิรูปการศึกษาตามหลัก “มัชฌิมนิยม” นี้ ได้รับการยอมรับถือปฏิบัติกัน มาเป็นวัฒนธรรมทางการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยจนปัจจุบัน

จากความในพระดำรัสบางตอนต่อไปนี้ เราจึงได้เข้าใจเพิ่มเติม เกี่ยวกับเหตุผลที่ทรงจัดการศึกษาแบบบูรณาการ แห่งพระปริยัติธรรม แผนกบาลีเข้าด้วยกันกับพระปริยัติธรรมแผนกนักธรรม เพื่อให้ได้ คุณลักษณะเดียวกันโดยมาตรฐานการศึกษาเดียวกันของพระภิกษุสามเณร ผู้ได้ชื่อว่า “มีการศึกษาดี” ตามพระดำริของพระองค์

“...แม้มีความรู้ภาษามคธแตกฉาน (พระปริยัติธรรมแผนกบาลี) แต่ไม่ได้เรียนธรรมวินัย (พระปริยัติธรรมแผนกนักธรรม) ต่อไปก็เท่ากับ คนอ่านหนังสือออก แต่ไม่ได้เรียนหนังสือให้รู้อรุณรู้ธรรมและเนื้อหาสาระ ที่จะได้ประโยชน์จากนั้น ทำประโยชน์แก่พระศาสนาไม่ได้ อีกฝ่ายหนึ่ง ผู้ที่ไม่รู้ภาษามคธเรียนพระธรรมวินัยในภาษาไทยยังทำประโยชน์แก่ พระศาสนาได้อยู่ พวกเปรียญ (จบแผนกบาลีเท่านั้น) ความรู้ทางภาษาไทย ก็ไม่ได้ ความรู้ทางธรรมวินัยก็ไม่มี จึงทรงจัดหลักสูตรรองคณักรธรรมชั้น (พระปริยัติธรรมแผนกนักธรรม) ใช้ภาษาไทย (เป็นสื่อการเรียนนั้น) เพื่อจะย่นทางเรียนให้สะดวกเข้า เป็นเปรียญบาลีแล้วที่มีความรู้ธรรมวินัย และภาษาไทยด้วยที่เดียวมีความรู้ใช้ได้...” ๑๕๑

ตามพระดำริของพระองค์ในการศึกษาแบบเดิมผู้สอบได้เป็น “เปรียญ” แล้วโดยชื่อและโดยการสอบประโยชน์นั้น ๆ มีคุณสมบัติยังไม่ สมภูมิที่จะเป็น “เปรียญ” ต่อเมื่อมีความรู้สมบูรณ์หลายทางประกอบกัน จึงจะถือได้ว่าเป็นผู้มีการศึกษาดีสมศักดิ์ศรีที่จะเป็นเปรียญ ดังพระดำรัส ตอนหนึ่งว่า

๑๕๑ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๓๒๑ - ๓๒๒

“...ลำพังการสอบความรู้ประโยคบาลีได้ไม่ทำให้เป็นผู้ฉลาด (เพราะเรียนแต่ภาษาหนังสือ) แต่ผู้สอบควรมีความรู้ธรรมและความรู้ ภาษาของตนตลอดจนรู้การงานต่างๆของหมู่ชนมาก่อน แล้วสอบ ประโยคบาลีได้มีความรู้กว้างขวางออกไป จึงถือเป็นผู้ฉลาด ผู้เรียน (บาลี) ที่ขาดความรู้ เป็นพื้นอย่างนั้นไม่รู้เค้าเงื่อนอย่างนี้ มุ่งเรียนเฉพาะหลักสูตร เพื่อสอบได้ประโยคเร็วเท่านั้น ครั้นสอบได้แล้วปรากฏว่ามีความรู้บกพร่อง ไม่สมบูรณ์เปรียญ เจ้าตัวเองก็ไม่รู้จักละเอียดแล้วหาความรู้อย่างอื่นเพิ่ม ผู้ทำตนให้ล้มเปรียญ (ผู้รอบรู้)...” ๑๕๒

ทั้งนี้เพราะวัตถุประสงค์ที่แท้จริงในการศึกษาพระปริยัติธรรม ของพระภิกษุสามเณร มิใช่เพื่อลาภ ยศ สรรเสริญ และความสุขตาม อย่างฆราวาสวิสัย แต่ให้ผู้เรียนมีความสมบูรณ์พร้อมด้วยความรู้ชอบใน พระธรรมวินัย ทั้งโดยพยัญชนะ (อักษร) และโดยอรรถ (เนื้อหาสาระ วัตถุประสงค์ และคุณประโยชน์) นำทางสู่การประพฤติปฏิบัติชอบตาม พระธรรมวินัยที่เรียนรู้ได้แล้วสามารถอุทิศตนบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ มวลมนุษยชาติตามความมุ่งหวังแห่งพระพุทธศาสนา ๑๕๓ เมื่อมีพระดำริเช่นนี้ พระองค์จึงได้ปรับปรุงการศึกษาให้ทันกาล จากผลการประเมินทดสอบ ทดลองในการจัดการศึกษาแต่ละปี ดังต่อไปนี้

๑๕๒ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๓๖๔ - ๓๖๕

๑๕๓ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๒๙๓ - ๒๙๕

พระรูปหล่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ประดิษฐานภายในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

การปรับปรุงครั้งที่ ๑ ^{๑๕๔}

ในปีการศึกษา พ.ศ. ๒๕๕๕ ได้ทรงจัดสอบไล่ความรู้ “พระปริยัติธรรม” สนามหลวง ๒ แห่ง พร้อมกัน คือ สอบความรู้ชั้นภรรยา และสอบความรู้บาลีตั้งแต่ประโยค ๓ ขึ้นไป โดยวิธีแปลปากเปล่าแบบเดิม ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่ออนุรักษ์ระบบเดิมเอาไว้ก่อน

“ ... การเล่าเรียนในฝ่ายพระศาสนาได้เริ่มจัดให้เข้ารูปเป็น หลักฐานแล้ว ได้เริ่มเปิดประโยคนักธรรมให้ภิกษุสามเณรได้เข้าสอบ ในคกหลังมาแล้ว ทรงพระดำริเห็นว่า เปรียญ ๓ ประโยค (บาลีศึกษา) สมควรจะมีความรู้ของนักธรรมด้วย ไม่เช่นนั้นความรู้จะด้อยไปกว่า นักธรรมประโยค ๒ จะตรัสสั่งให้เปรียญ ๓ ประโยคเตรียมตัวสอบความรู้ ของนักธรรมเท่าที่เปิดสอบไล่ให้ได้ก่อน...” ^{๑๕๕}

วิธีสอบนักธรรม กำหนดให้แก้กระทู้ธรรมจากพุทธศาสนสุภาษิต บรรจุข้อสอบเข้าซองปิดผนึกหลายใบให้จับ จับได้ใบใดให้ถือเป็นปัญหา ข้อสอบสำหรับแต่งแก้กระทู้นั้นพร้อมกันหมดทุกรูป ผูกปัญหาธรรมวิภาค ให้ตอบ ๒๑ ข้อ ยังไม่จำกัดเวลาตายตัว เพราะผู้สอบยังไม่คุ้นการสอบ แบบเขียนตอบ ยังมีเพื่อนเขียนตอบอยู่ด้วย ๕ รูปเพียงใด ยังเขียนตอบ ไปได้เพียงนั้น ถ้าเหลือน้อยกว่านั้นผู้ที่ยังตอบไม่เสร็จถือว่าสอบตก ในการสอบบาลีก็เหมือนกัน กำหนดประโยคเนื้อหาเข้าซองไว้หลายประโยค ให้ผู้แทนนักเรียนจับเมื่อจับได้ประโยคเนื้อหาใด ให้ทุกรูปเขียนแปลประโยคนั้น เหมือนกัน โดยเขียนแปลเป็นเรียงความไทยจนครบเนื้อหาในข้อสอบ ไม่ใช่แปลทีละศัพท์เหมือนการแปลปากเปล่าแบบเดิม การตรวจให้

^{๑๕๔} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๒๑๒ - ๒๑๗, ๒๕๕ - ๒๙๒, ๓๑๔ - ๓๑๕, ๓๓๗ : ขึ้น ยอดเสริม หน้า ๑๘๑ - ๑๙๑

^{๑๕๕} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๒๕๕

พระราชอาคณษะเปรียญและพระเปรียญ ๓ รูป เป็นกรรมการในแต่ละกอง แบ่งตามจำนวนผู้สอบ กรรมการตรวจกระดาษคำตอบของผู้สอบแต่ละรูป ลงมติ ครบ ๓ รูป ถ้าเห็นชอบ ๒ รูป ขึ้นไปถือว่าสอบได้ สองรูปมีมติไม่เห็นชอบถือว่าสอบตก การสอบไล่บาลีโดยวิธีเขียนมีข้อดี ตามที่ ทรงทำการประเมินผลบันทึกไว้ทุกสิ้นปีการศึกษา

๑. ย่นเวลาลงมาได้มากและไม่เสียเวลามากเหมือนการสอบ แบบเดิม วิธีตรวจง่ายขึ้น ความรู้ของผู้เรียนไม่ต้องยลง ผู้เรียนสนใจจะถือเอา ความเข้าใจเนื้อหาสาระและแปลเป็นภาษาดีขึ้น

๒. การสอบมีลายลักษณ์อักษรเป็นหลักฐาน สามารถตรวจสอบได้ ป้องกันความอามาศของผู้สอบและผู้เป็นกรรมการสอบ ทำให้ผู้เรียน “ค้นถุระ” (เรียนพระปริยัติธรรม) สันทัดหรือสนใจในการเรียนหนังสือ ภาษาไทยดีขึ้นและจำนวนเปรียญที่สอบได้ไม่น้อยลงไปกว่าเดิม

ด้วยทรงได้ประสบความสำเร็จในการจัดการศึกษาขึ้นนี้เป็นที่ พอพระทัย พระองค์จึงได้ทูลขอพระบรมราชานุญาตปรับปรุงคิบบหน้า ต่อไป คือ เปรียญ ๓ ประโยคจะแปลหนังสือเพื่อสอบเปรียญ ๔ ประโยคก็ตี เปรียญ ๔ ประโยคที่สอบได้ในคราวหลังจะได้รับการแต่งตั้ง และจะแปล หนังสือเพื่อสอบเปรียญ ๕ ประโยคต่อไปก็ตี ทั้งหมดต้องสอบองค์นักธรรม ประโยค ๑ สามัญได้ก่อน ทั้งนี้เพื่อทำให้เปรียญบาลีมีคุณสมบัติเป็น ผู้ทรงธรรมทรงวินัยไปพร้อมกับความรู้ภาษาบาลีและภาษาไทย

การปรับปรุงครั้งที่ ๒ ^{๑๕๖}

ในปีการศึกษา พ.ศ. ๒๕๕๖ ได้ทรงเปิดการสอบไล่ความรู้ พระปริยัติธรรม สนามหลวงทั้ง ๒ แผนกใน ๒ สนามสอบ คือ ที่วัดเบญจมบพิตร สอบความรู้นักรรรมทุกประโยค ควบกันกับสอบความรู้บาลีประโยค ๑ - ๓ ด้วยวิธีเขียนแปล และสอบความรู้บาลีตั้งแต่ประโยค ๔ ขึ้นไปด้วยวิธีสอบแปลปากเปล่าตามเดิมที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อประเมินผลการจัดการศึกษาปีนี้ปรากฏว่า ผู้เรียนมีความรู้ธรรมดีขึ้น รู้จักเขียนหนังสือและเรียงความเป็น การเรียนธรรมแพร่หลายออกไปตามสำนักเรียนต่าง ๆ คงเหลืออยู่บ้างเฉพาะในวัดเล็กวัดน้อย ที่ต้องดำเนินการส่งเสริมต่อไป จึงทรงให้ประกาศข้อกำหนดสำหรับการสอบนักรรรมคราวต่อไป พร้อมทั้งทรงดำริให้ใช้ระเบียบการฝึกหัดอาจารย์สอนมคธภาษาเพื่อประสิทธิภาพการเรียนการสอนและคุณภาพการศึกษาพระปริยัติธรรม :-

๑. ในแผนกศึกษาธรรมให้สอบความรู้ “คิทธิปฏิบัติ” ซึ่งเป็นวิชาว่าด้วยแนวทางการประพฤติปฏิบัติสำหรับการดำเนินชีวิตแบบคฤหัสถ์

๒. ในการสอบสนามหลวง ให้ยกเลิกการสอบนักรรรมเป็นประโยค ๑ ประโยค ๒ โดยรวมให้สอบคราวเดียวกันทั้ง ๒ ประโยค ได้หรือตกพร้อมกัน แต่สามเณรยังให้งดสอบความรู้ทางวินัยอยู่ต่อเมื่ออุปสมบทแล้วจึงให้สอบ ผู้สอบได้ตามหลักสูตรใหม่นี้ให้เป็นนักรรรมชั้นตรีกับชั้น “นวภูมิ”

๓. ตั้งแต่ปีการศึกษานี้ไป การสอบความรู้แต่ละวิชาต้องให้ได้ ๒ คะแนนเป็นอย่างน้อย ใน ๔ คะแนน จึงถือเป็นการสอบได้ นักเรียนธรรมชั้นตรี แปลบาลีอีกประเภทหนึ่งเพิ่มเติมได้เป็นเปรียญธรรมชั้นตรีตรงกับ “นวภูมิ”

^{๑๕๖} ศึกษาความละเอียดในสมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๒๙๘-๓๑๑, ๓๓๗: แดงการณคณะสงฆ์ เล่ม ๑/๒๕๕๖ หน้า ๕๐๔ - ๕๕๗

จากผลการประเมินการสอบครั้งนี้ ผู้มีความรู้แข็งโดยมากเป็น
นักธรรมชั้นตรีมาแล้ว ผู้ไม่ได้เป็นนักธรรมไม่ค่อยรู้จักเรียงความไทย
ทั้งไม่รู้จักใช้โวหารปฏิภาณ ฝ่ายบาลีก็ไม่รู้จักวากยสัมพันธ์และไวยากรณ์
ครั้งการเรียนนักธรรมเป็นที่นิยมแพร่หลายออกไปแล้ว จึงมีพระดำริแก้ไข
ข้อบกพร่องสำคัญ ๆ เพื่อการสอบแผนกบาลีคราวต่อไป คือ ผู้มีสิทธิ
สอบบาลีต้องเป็นนักธรรมชั้นตรีมาก่อนแล้วทั้งนั้น และผู้ที่จะคุณสมบัติ
เป็นเปรียญ ๓ ประโยคใหม่ ต้องแปลอรรถกถาธรรมตามเดิมวิชา ๑
แปลวากยสัมพันธ์วิชา ๑ และตอบปัญหาบาลีไวยากรณ์วิชา ๑ การสอบได้
สอบตก คิดตามคะแนนเฉลี่ยทั้ง ๓ วิชา (ประโยค) ได้หรือตกก็พร้อมกัน
ไม่หักเป็นประโยคเหมือนแต่ก่อนการสอบบาลีประโยค ๔ ขึ้นไป คงดำเนินการ
ตามแบบเดิมแต่เปลี่ยนวิธีสอบใหม่ คือ คณะกรรมการไม่หักเป็น
ประโยค ๆ หรือเป็นศัพท์ ๆ ให้ผู้แปลเนื้อหา ๓ บรรทัดขึ้นไปถึง ๑๐ บรรทัด
คณะกรรมการฟังแล้วปรึกษากันว่าจะฟังต่อไปได้หรือไม่ หากไม่ฟัง
ต่อไปถือเป็นการสอบตก ถ้าฟังต่อไปก็ให้แปลเป็นตอน ๆ คณะกรรมการ
ปรึกษากันในสุดท้ายว่าจะให้หรือไม่ให้ ถ้าลงมติให้ก็เป็นอันสอบผ่าน
ถ้าไม่ให้ก็เป็นอันสอบตก การสอบบาลีโดยวิธีนี้ปรากฏว่าสะดวกด้วย
ประการทั้งปวง กรรมการสอบ ไม่อึดอัด ผู้แปลไม่เสียสติและแปลหนังสือ
มีหลักขึ้น ไม่เสียเวลา

ในปีการศึกษานี้ ทรงแก้ไขปรับปรุงหลักสูตรและวิธีการสอบหลายประการ ทั้งแผนกนักธรรมและแผนกบาลี ทรงประกาศรวมองค์นักธรรมประโยค ๑ และ ๒ เข้าเป็นองค์นักธรรมชั้นตรี จัดหลักสูตรเปรียญ ๓ ประโยค เข้ากับองค์นักธรรมประโยค ๒ ให้เป็นเปรียญธรรมชั้นตรี มีพระดำรัสสั่งแก้ไขวิธีแปลบาลีด้วยปากแต่เดิมมา และยกเลิกการนับเวลาสำหรับสอบแปลบาลีด้วยปาก พร้อมกันนี้ทรงดำริให้มี “ระเบียบการฝึกหัดอาจารย์สอนมคธภาษา” ดังสำเนาข้างล่างนี้ ทั้งนี้พระองค์ได้ทรงตระหนักว่าครูอาจารย์กับลูกศิษย์ คือ องค์ประกอบสำคัญที่สุดทั้งยังเป็นศูนย์กลางและหัวใจทางการศึกษาเล่าเรียนของลูกหลานไทยในทุกด้านทุกระดับ และทุกวัตถุประสงค์ ถือว่าทุกคนมีครูผู้เป็นต้นแบบและแบบอย่างในการดำเนินวิถีชีวิตแบบไทย การจัดการศึกษาทั้งของชาติ และพระศาสนา จะประสบความสำเร็จหรือล้มเหลว จะมีประสิทธิภาพและได้คุณภาพดูกันที่องค์ประกอบนี้เป็นหลักว่าสมบูรณ์หรือพิการอย่างไร ยิ่งกว่านี้ความสัมพันธ์ระหว่างครูอาจารย์ กับ ลูกศิษย์ หมายถึง ระหว่างอุปัชฌาย์ อาจารย์กับสัทธีวิหาริกอันตเวาสิก คือ จุดกำเนิดของการศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรทั้งยังเป็นรากฐานของการปกครองบริหารคณะสงฆ์ ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลจนปัจจุบัน ^{๑๕๗} ในเรื่องการศึกษานี้ สมเด็จเจ้า จิงมีพระดำริมุ่งเน้นเรื่องคุณสมบัติและการหน้าที่ของครูอาจารย์เป็นพิเศษตลอดจนสวัสดิการ สวัสดิภาพขวัญกำลังใจของครูอาจารย์ :-

^{๑๕๗} ศึกษารายละเอียดในรายงานวิจัยเรื่อง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : งานและพระดำริด้านการศึกษาและการปกครอง ของ ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๖ (บทที่ ๔ พระดำริด้านการปกครองคณะสงฆ์)

ระเบียบการฝึกหัดอาจารย์สอนมคธภาษา ^{๑๕๘}

ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณะ ทรงพระปรารภการเรียนมคธภาษาว่า ย่อมเป็นประโยชน์ สำคัญอยู่ ๒ ประการ คือ เป็นประโยชน์ในพระศาสนาเพราะการเรียน พระธรรมวินัยย่อมาค้ำหลักที่มาในภาษามคธประการหนึ่ง เป็นประโยชน์ ในวิชาหนังสือ เพราะถ้อยคำในมคธภาษาย่อมเป็นหลักของหนังสือไทย ประการหนึ่ง เมื่อเรายังมีความประสงค์อันมั่นคงที่จะบำรุงพระพุทธศาสนา ให้ถาวรสืบต่อไป และเรายังต้องการที่จะบำรุงวิชาหนังสือไทยอยู่เสมอ ก็เป็นเหตุที่เราจำจะต้องบำรุงการเรียนมคธภาษาให้คงอยู่ มิให้ตก เสื่อมทรามไปก็ประเพณีการบอกหนังสือมคธภาษาตามที่ได้เป็นมา แต่ก่อนนั้น มีพระบ้าง คฤหัสถ์บ้าง เป็นอาจารย์ผู้บอกคฤหัสถ์ ก็คือ ผู้ที่ได้ เคยเล่าเรียนมาเพื่อเป็นพระ ครั้นสึกออกไปแล้วก็ได้ไปทำการบอกหนังสือ แก่พระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ในหน้าที่บัณฑิตาจารย์สืบต่อมา มีเช่น อาจารย์สุข อาจารย์อ่อน อาจารย์บุญ อาจารย์ทิม เป็นต้น แต่พระก็ดี คฤหัสถ์ก็ดี ซึ่งทำการบอกหนังสือมาได้นั้น ก็ย่อมเป็นไปได้โดยส่วนตัวบุคคล คือ เป็นผู้ที่มีใจรักและมีผู้นิยมนับถือเข้าเป็นศิษย์หา ก็ทำการในทางนี้ไปได้ ชั่วอายุ มาในสมัยปัจจุบัน ฝ่ายการบ้านเมืองมีกิจอื่นที่จะพึงกระทำมาก คนไปก็นิยมทางอื่นมากขึ้นทุกวัน ทางที่จะเล่าเรียนมคธภาษาให้แตกฉาน จนมีความรู้ถึงเป็นอาจารย์บอกกล่าว สั่งสอนศิษย์หาต่อ ๆ ไปได้ก็น้อยลง ๆ แม้มหาบาเรียนที่มีความรู้อยู่ในเวลาที่ถือเพศบรรพชิต ครั้นสึกออกไปเป็น ขรวาสาก็ไปหาการงานทำอย่างอื่นเสียแทบจะทั้งนั้น หามิผู้ที่จะเอาใจใส่ รักษาประโยชน์ทางนี้ไม่ เมื่อผู้ที่เอาใจใส่ในทางที่จะเป็นอาจารย์บอกหนังสือ มคธภาษาน้อยร่อยหรือลดลงทุกวัน ผู้ที่จะนิยมเล่าเรียนก็ย่อมต้องน้อยไป ตามกัน เมื่อแลเห็นเช่นนี้ ก็กระทำให้เป็นที่รู้สึกว่าแห้ว เปลี่ยวเปล่ามาก

^{๑๕๘} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๓๐๒ - ๓๐๕

จึงตรัสหาหรือความข้อนี้แก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการว่า ถ้ากระทรวงธรรมการ ได้คิดอ่านรวบรวมครูบอกพระปริณายติเข้าไว้เป็นแผนกหนึ่งในหน้าที่ กรมราชบัณฑิต จัดการทบทวนบำรุงเพื่อรักษาประโยชน์อันนี้ให้คงอยู่ได้ ก็จะเป็นคุณหาไม่น้อยไม่ เสนาบดีกระทรวงธรรมการเห็นชอบโดยกระแส พระดำริ จึงรับสั่งมาตามพระดำริการวางระเบียบ ดังต่อไปนี้

๑. ให้เจ้าพนักงานในกรมราชบัณฑิตผู้หนึ่งเป็นหัวหน้ารวบรวม อาจารย์บอกหนังสือมคธภาษาขึ้นเป็นกองหนึ่งในกรมราชบัณฑิต

๒. มหาบาเรียนผู้ใดซึ่งลาเพศบรรพชิตออกมาแล้ว ถ้าสมัคร จะทำการเป็นอาจารย์บอกหนังสือมคธภาษา ให้มาสมัครขึ้นอยู่ในสังกัด กรมราชบัณฑิต

๓. ให้ราชบัณฑิตผู้เป็นหัวหน้าอาจารย์กองนี้ เป็นผู้ควบคุมในเรื่องฝึกหัดสอบข้อมวิชาความรู้ สมเด็จพระมหาสมณะ จะทรงเป็นพระธุระจัดการฝึกซ้อมผู้ที่จะเป็นอาจารย์เหล่านี้ให้ได้ ความรู้และวิธีสอนอันถูกต้อง โดยควรแก่กาลสมัย เมื่อสมเด็จพระมหาสมณะได้ประทานสิ่งสำคัญแก่ผู้ใด ว่ามีความรู้ความสามารถที่จะสอนถึงขั้นใดได้ ผู้นั้นก็จะได้ชื่อว่าเป็นอาจารย์ ชั้นนั้น ๆ และเมื่อจะทำการสอนในที่ใด ก็ย่อมจะได้รับผลประโยชน์ เครื่องเลี้ยงชีพ ตามอัตราสำหรับอาจารย์ชั้นนั้น ๆ ดังจะมีอยู่ในข้อต่อไป และถ้าผู้ใดทำการสอนเจริญดีเป็นที่นิยมนับถือเฟื่องฟูในคุณวุฒิ ก็มีโอกา สที่จะได้รับพระราชทานยศและบรรดาศักดิ์ เหมือนข้าราชการในแผนกอื่น ๆ และถ้าหากตนเองมีความรู้ความชำนาญยิ่งขึ้น ถึงสามารถเป็นอาจารย์ สอนชั้นสูงต่อขึ้นไปได้ สมเด็จพระมหาสมณะ ก็จะประทานสิ่งสำคัญ เป็นเครื่องหมายเลื่อนชั้นต่อขึ้นไปอีก ส่วนผลประโยชน์เครื่องเลี้ยงชีพ ก็จะได้เลื่อนขึ้นในอัตราสูงตามตำแหน่ง

๔. ส่วนความรู้สำหรับอาจารย์บอกหนังสือมคอชานี้
ให้ฟังกำหนดเป็น ๓ ชั้นดังนี้

ก. ผู้สามารถที่จะสอนศิษย์ให้เป็นบาเรียนได้ตั้งแต่ประโยคหนึ่ง
ถึงประโยคสาม ให้มีตำแหน่งเป็นอาจารย์ตรี

ข. ผู้สามารถที่จะสอนศิษย์ให้เป็นบาเรียนได้ตั้งแต่ประโยคสี่
ถึงประโยคหก ให้มีตำแหน่งเป็นอาจารย์โท

ค. ผู้สามารถที่จะสอนศิษย์ให้เป็นบาเรียนได้ตั้งแต่ประโยคเจ็ด
ถึงประโยคเก้า ให้มีตำแหน่งเป็นอาจารย์เอก

๕. ส่วนอัตราเงินผลประโยชน์เครื่องเลี้ยงชีพนั้น ถ้าจะทำการสอน
ในที่ไหน ๆ ฟังมีอัตราเป็นเครื่องเทียบดังนี้

	ชั้นหนึ่ง	ชั้นสอง	ชั้นสาม	ชั้นสี่	ชั้นห้า	ชั้นหก
อาจารย์เอก	๑๕๐	๑๖๐	๑๗๐	๑๘๐	๑๙๐	๒๐๐ (บาท)
อาจารย์โท	๙๐	๑๐๐	๑๑๐	๑๒๐	๑๓๐	๑๔๐ (บาท)
อาจารย์ตรี	๓๐	๔๐	๕๐	๖๐	๗๐	๘๐ (บาท)

อาจารย์คนใดอยู่ชั้นใด ถ้าทำการสอนดีขึ้นเสมอ สิ้นปีหนึ่ง
ควรได้เพิ่มปีละ ๑๐ บาท ไปจนสุดชั้นของตน ถ้าทำการสอนเสื่อมทรามไป
ก็ไม่ได้เพิ่ม

๖. เมื่อมีอาจารย์ผู้ได้สิ่งสำคัญแต่พระมหาสมณะ ว่ามีความรู้ เป็นอาจารย์ชั้นใดแล้ว เป็นหน้าที่ของราชบัณฑิตผู้เป็นหัวหน้าจะรักษา ทะเบียนและจัดการติดต่อกับสำนักศึกษาทั้งปวงทั่วไปเพื่อให้สำนักศึกษานั้น ๆ ได้มีอาจารย์ที่ดีสำหรับสั่งสอน ทั้งนี้ ได้รับประโยชน์เครื่องเลี้ยงชีพ ในหน้าที่การงานของตนที่ได้เล่าเรียนมาตามสมควรแก่ตำแหน่ง

ตั้งไว้แต่ ณ วันที่ มิถุนายน ศก ๒๔๕๖

เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

การปรับปรุงครั้งที่ ๓ ^{๑๕๙}

เพื่อให้การศึกษาพระปริยัติธรรมในพระตำรัทั้งแผนกบาลีและแผนกนักธรรม เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นตามลำดับ ทรงให้มีการประเมินผลแก้ไขปรับปรุงหลักสูตรการเรียนการสอนและการสอบสำหรับปีการศึกษา ๒๕๕๗ สรุปความดังนี้ :-

๑. กำหนดให้วัดที่เป็นเจ้าสำนักเรียนส่งบัญชีรายชื่อผู้เข้าสอบไม่ต้องผ่าน “สังฆการี” กระทรวงธรรมการ เหมือนที่เคยปฏิบัติมา แต่ให้ส่งโดยตรงถึงแม่กองบาลีในนามสำนักเรียนนั้น ๆ เป็นสำนัก ๆ ไป จัดระบบรวมสำนักเรียนน้อย ๆ เข้ากับสำนักเรียนใหญ่ ๆ สะดวกในการบริหารการศึกษา

๒. ให้พระราชอาคณเฑาะที่เป็นกรรมการสอบที่มีคุณสมบัติบางรูป ได้มีส่วนออกข้อสอบ เป็นการกระจายความรับผิดชอบให้เกิดพร้อมกัน ไม่ใช่อิงอยู่กับแม่กองธรรมและแม่กองบาลีเหมือนแต่เดิม

๓. ลดข้อสอบจากเดิม ๒๑ ข้อ เหลือ ๑๔ ข้อ และในการสอบระบบใหม่นี้ให้สอบทั้งชั้น ไม่มีการหยุดเป็นตอน ๆ เปรียญ ๓ ประโยคต้องผ่านการสอบวิชาแก้อรธกถาธรรมบท แพลลสัมพันธ์ประโยคตอบปัญหาบาลีไวยากรณ์ ต้องผ่านทั้ง ๓ วิชา นี้ ทั้งนี้ต้องสำเร็จการศึกษานักธรรมชั้นตรีมาก่อน

๔. ในการศึกษาาระบบเดิม เปรียญ ๕ ประโยค แพลลสารัตถสังคหะด้วยปากเปล่า ในหลักสูตรและการสอบใหม่นี้ เปลี่ยนเป็นแปลบาลีมุตตกวินัยวินิจฉัยโดยวิธีเขียน พร้อมกำหนดให้เวลาสอบ ๓ ชั่วโมงครึ่ง การตรวจสอบและประเมินผลเป็นที่พอพระทัย

^{๑๕๙} ศึกษาความละเอียดในสมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๓๑๘ - ๓๓๔

๕. การเรียนและสอบแผนกนักธรรมทำได้ทั่วถึงทั้งพระภิกษุและสามเณร เพราะการจัดสอบนักธรรมและบาลีในระยะเบียดเบียนแบบใหม่เกิดความนิยมในการศึกษาแพร่หลายยิ่งขึ้นแม้ผู้ต่างจังหวัดทั่วพระราชอาณาจักร

๖. ในการเรียนพระปริยัติธรรมทั้ง ๒ แผนก มีผู้สอบได้ดีขึ้นทั้งปริมาณและคุณภาพ การเขียนหนังสือไทยดีขึ้นกว่าแต่ก่อน สามารถวางแผนจัดหลักสูตรนักธรรมชั้นโทและเปรียญโทสำหรับชั้นมัธยมศึกษาต่อไป

ในการปรับปรุงการส่งเสริมการศึกษาคั้งนี้ ได้ทรงขยายการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกนักธรรมให้แพร่หลายสู่หัวเมืองต่าง ๆ โดยให้ถือหลักการพึ่งพาตนเอง กล่าวคือ ในเมืองที่เข้มแข็งจัดให้มีการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมสามารถตั้งเป็นสำนักเรียนอยู่ได้เอง ทรงให้ความอุปการะอุดหนุนตามสมควร ส่วนเมืองที่ยังอ่อนแอไม่มีการเรียนการสอนเป็นหลักเป็นฐาน ก็ทรงส่งพระภิกษุเปรียญและนักธรรมจากวัดบวรนิเวศวิหารบ้าง วัดพระมหาธาตุบ้างและวัดเบญจมบพิตรบ้างออกไปช่วยจัดการศึกษาตามวัดใหญ่ ๆ ในหัวเมืองทั่วประเทศยิ่งกว่านี้ เพื่อส่งเสริมการศึกษาของคณะสงฆ์และยกย่องเชิดชูผู้มีความรู้ความสามารถเชี่ยวชาญในพระปริยัติธรรม ในลักษณะ “ครูต้นแบบท้องถิ่น” ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้เคยเป็นนักเรียนและไม่เคยสอบได้เปรียญธรรมชั้นใด ๆ เลย พระองค์ทรงดำริมอบ “*นักธรรมกิตติมศักดิ์*” ที่ทรงเรียกชื่อว่า “*นักธรรมยก*” และ “*เปรียญกิตติมศักดิ์*” เรียกว่า “*เปรียญยก*” ถือตามธรรมเนียมเดิมที่เคยมีมาในวงการศึกษาของไทยและต่างประเทศ

“...เป็นธรรมเนียมของประเทศทั้งหลายที่จัดการสอบความรู้ จะพึงให้ประกาศนียบัตรยกย่องท่านผู้ใดผู้หนึ่งขึ้นเป็นเปรียญ (เปรียญญา) ในสภาของตน เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกรุงอังกฤษครั้งหลัง มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด (Oxford University) ก็ได้ถวายประกาศนียบัตรยกเป็นเนติบัณฑิต ในกรุงของเราเมื่อเร็ว ๆ นี้ เนติบัณฑิตยสภา คือ ที่ประชุมผู้รู้กฎหมายของกระทรวงยุติธรรม ก็ได้ ยกท่านผู้รู้กฎหมายแต่มีได้สอบในสภาฯ ของตนเป็นเนติบัณฑิตหลายท่าน ในรัชกาลปัจจุบันพระเนกขัมมณี ผู้มีปฏิภาณในทางเทศนา พระวิทยานุกุลเถร ผู้เลื่อนเป็นพระธรรมกิตติ ผู้รู้ปริยัติธรรมเป็นอาจารย์บอก (สอน) มานาน สมเด็จพระบพิตรพระราชสมภารเจ้าพระราชทานสมณศักดิ์เป็นเปรียญยก คำที่เราพูดถึงเปรียญยกนั้นเราหมายเอาเปรียญชั้นต่ำ เพียงพระราชาคณะ ลงมา ส่วนนักธรรมยกที่เรากล่าวว่าจะมีขึ้นนั้นผู้เป็นกรรมการ ย่อมเห็น ใครมีคุณสมบัติควรได้ชื่อว่าเป็นนักธรรมยก เจ้าคณะ เจ้าอาวาสมีอายุมาก ไม่ได้เข้าสอบแต่สอนนักเรียนเข้ามาสอบได้ ก็คิดจะให้เป็นนักธรรมยก ตามทำนองเปรียญยก อันผู้ใหญ่ต้องมุ่งประโยชน์แห่งพระศาสนาและ บ้านเมืองเป็นหลัก ต้องฟังความรู้เป็นประมาณไม่ใช่ใครให้สินบน หรือสินน้ำใจ หรือเข้ามาประจบก็ตั้งให้ เปรียญจะได้เต็มบ้านเต็มเมือง ท่านตั้งมาก็ไม่ปรากฏว่าเต็มบ้านเมือง ผู้ (สอบ) ไล่ได้อีกกลับไม่ตื่นจนที่ ใช้งานไม่ได้ก็มีมาก...” ๑๖๐

๑๖๐ สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา เล่มเดียวกัน หน้า ๓๒๙ - ๓๓๐ พระดำรัสชี้แจง ให้คณะสงฆ์เข้าใจเหตุผล ในข้อนี้ เมื่อมีผู้คัดค้านที่มีพระดำริจะทรงให้มี “นักธรรมยก” ตามพระนโยบายส่งเสริมการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยให้เจริญรุ่งเรืองต่อไป

การปรับปรุงครั้งที่ ๔ ^{๑๖๑}

ในปีการศึกษา พ.ศ. ๒๕๕๘ - ๒๕๕๐ ได้เปิดสอบแผนกนักรธรรม และแผนกบาลีสนามหลวง มีผู้เข้าสอบแผนกนักรธรรมมาก ต้องแบ่งเป็น ๓ ครั้ง ต่อมาได้เปิดสอบแผนกบาลีประโยค ๔ - ๗ เพราะมีผู้นิยมศึกษาเพิ่มขึ้น อนึ่งการจัดตั้งสำนักเรียนใหญ่ ๆ ขึ้นในกรุงเทพฯ และในหัวเมือง ได้ประโยชน์ทางการพัฒนา การศึกษาเป็นอันมาก ผู้สอบได้มีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน อย่างไรก็ตามเพื่อให้การศึกษาของคณะสงฆ์เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น จึงทรงจัดการปรับปรุงแก้ไขดังนี้

๑. ยกเลิกการสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีด้วยการสอบปากเปล่า และให้ใช้วิธีแปลด้วยการเขียนทุกประโยคชั้น ประโยค ๔ ให้แปลมั่งคัลลิตที่ปณีทั้งภาคต้นและภาคปลายเป็นภาษาไทย ประโยค ๖ ให้แปลความไทยแห่งอรรถกถาธรรมบทหรือหนังสืออื่นที่กำหนดให้กลับเป็นภาคบาลี

๒. อนุญาตให้สามเณรอายุต่ำกว่า ๑๙ ปี มีสิทธิสอบเป็นเปรียญธรรมได้ สนามสอบจังหวัด และสนามสอบมณฑล หากได้เคยเปิดสอนถึง ๓ ครั้งแล้วถือว่ามีประสบการณ์ สามารถเปิดสอบได้ถึงชั้นตรีอย่างครบถ้วนและจะจัดตามที่เห็นสมควรก็ได้

๓. หลักสูตรสำหรับนักรธรรมชั้นโท กำหนดให้เรียงความแก้กระทู้ธรรมอ้างภาษิตอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องประกอบ แก้ปัญหาธรรมวิภาคพิสดาร แก้ปัญหาอนุพุทธประวัติ และแก้ปัญหาวินัยบัญญัติให้พิสดาร ผู้จะเข้าสอบเปรียญธรรม ๔ - ๖ ซึ่งเป็นเปรียญโทต้องสอบผ่านนักรธรรมชั้นโทให้ได้ก่อน

^{๑๖๑} ศึกษารายละเอียดในสมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๓๓๗ - ๓๔๒ ;
แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๓/๒๕๕๘ หน้า ๒๗๑ - ๓๐๑ และเล่ม ๔/๒๕๕๙
หน้า ๑๒๐ - ๑๔๕

๔. หนังสือภาษาบาลีที่ใช้เรียน สอนและสอบ ให้ใช้หนังสือที่พิมพ์ในอักษรไทยเท่านั้น แต่ให้เรียนและสอบหนังสือขอมด้วย ให้ประโยค ๗ - ๙ มีการสอบแปลไทยเป็นมคธเหมือนที่ใช้กับการสอบประโยค ๖ ได้ผลดีแล้ว กล่าวคือ ประโยคเดิมแปลสมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัยออกเป็นภาษาไทย ให้เพิ่มการแปลความไทยเป็นภาษามคธ จากหนังสือมงคลัตถทีปนี ที่มีประโยค ๘ เดิมแปลวิสุทธีมรรคออกเป็นภาษาไทย ให้เพิ่มการแปลภาษาไทยเป็นภาษามคธจากบาลีมุตตกวินิจฉัยสังคหะ และประโยค ๙ เดิมแปลสารัตถทีปนีฎีกาพระวินัยเป็นไทย ให้เพิ่มการแปลภาษาไทยเป็นภาษามคธจากวิสุทธีมรรค

๕. การสอบความรู้แผนกธรรมเจริญแพร่หลาย จึงให้สนามสอบมณฑลและสนามสอบจังหวัด จัดการสอบเองขึ้นทุกแห่ง เพื่อเป็นการส่งเสริมการศึกษาและการกระจายอำนาจการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม

การปรับปรุงครั้งที่ ๕ ^{๑๖๒}

ระหว่างปีการศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๐ - ๒๕๖๑ ได้เปิดสอบ พระปริยัติธรรมแผนกนักธรรมและแผนกบาลีตามหลักสูตรนักธรรมชั้นโท อันเป็นชั้น “มัชฌิมภูมิ” ในแผนกบาลีแผนใหม่มีผู้สอบประโยค ๖ เป็นสูงสุด ปรากฏว่ามีผู้สอบได้นักธรรมชั้นโทเป็นจำนวนมากและนิยมเรียนกันแพร่หลายอย่างรวดเร็วเพราะในนักธรรมชั้นตรีมีผู้สอบผ่านเป็นจำนวนมากอยู่แล้ว จึงรักที่จะศึกษานักธรรมชั้นโทให้มีความรู้สูงขึ้น ทั้งเจ้าสำนักเรียนแต่ละแห่ง เอาใจใส่ช่วยอุดหนุนอย่างแข็งขัน ส่วน พระปริยัติธรรมแผนกบาลีประโยค ๗ - ๘ ยังไม่มีผู้สมัครสอบตามหลักสูตรปรับปรุงใหม่ เพราะต้องอาศัยความพร้อมบางประการรวมถึงหนังสือตำรา และผู้สอน ทรงแก้ไขเพื่อการศึกษาปีต่อไป คือ

๑. ให้สำนักเรียนใหญ่ทุกสำนักในกรุงเทพฯ จัดการสอบนักธรรมชั้นตรี ชั้นโท และเปรียญธรรมชั้นตรีและชั้นโท ตามระเบียบสอบสนามหลวงทุกประการ นักธรรมชั้นตรีผู้สอบได้ในสนามสอบมณฑลที่ทรงส่งกรรมการสนามหลวงไปเป็นแม่กองสนามสอบและจัดการสอบตามระเบียบการสอบสนามหลวง ย่อมมีสิทธิสอบประโยคนักธรรมชั้นโท และเปรียญธรรมชั้นตรีได้ในสนามหลวงต่อไป

๒. อนุญาตให้สามเณรอายุต่ำกว่า ๑๙ ปี สอบวิชาวินัยได้พร้อมกับวิชาอื่นในสมัยสอบเดียวกัน ให้สิทธิย้อนหลังแก่ผู้ยังไม่เคยสอบวิชานี้อันึ่ง ทรงให้ยกเลิกการให้พดยศแก่นักธรรมชั้นตรีทั่วไป จะให้ได้เฉพาะภิกษุผู้สอบได้นักธรรมชั้นตรีมีพรรษาครบ ๕ ปีขึ้นไป และได้เอาฐานะพระศาสนาอยู่เท่านั้น

^{๑๖๒} ศึกษาความละเอียดในสมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๓๔๘ - ๓๗๓; แดงการณคณะสงฆ์ เล่ม ๕/๒๕๖๐ หน้า ๓๗๕ - ๓๘๒; และเล่ม ๖/๒๒๖๑ หน้า ๑๒๓ - ๑๓๙

เมื่อได้ทรงปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี โดยมี พระปริยัติธรรมแผนกนักธรรม เป็นฐานและองค์ประกอบ และเพื่อให้เกิด การศึกษาคณะสงฆ์เจริญแพร่หลายเป็นปึกแผ่นมั่นคงยิ่งขึ้นจึงทรงปรับปรุง ระเบียบการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยดังรายละเอียดต่อไปนี้ :-

ประกาศจัดระเบียบชั้นเปรียญ ^{๑๖๓}

สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตรัสประกาศ ไว้ว่า บัดนี้ การเล่าเรียนเจริญขึ้น สมควรจะจัดชั้นเปรียญให้ลงระเบียบย่อ ลงเป็น เอก โท ตรี ตามหลักเดิม จึงได้ทูลขอพระบรมราชานุญาตและได้รับ พระราชทานให้จัด ดังต่อไปนี้

๑. พระนักธรรมแปลบาลีประโยค ๓ ได้แล้ว เป็นเปรียญธรรม ชั้นตรี จักได้ในพระราชทานพัดยศและประกาศนียบัตร ทรงตั้งครราวหนึ่ง

๒. เปรียญธรรมชั้นตรี ต้องเป็นนักธรรมชั้นโทก่อน จึงจะแปล ประโยคบาลีต่อไปได้ ได้ประโยค ๔, ๕ นับว่าเป็นแต่เพียงเลื่อนประโยค ยังจักไม่ได้รับพระราชทานพัดเปลี่ยนและประกาศนียบัตรเหมือนในทนต์หลัง ต่อได้บาลีประโยค ๖ แล้ว เป็นเปรียญธรรมชั้นโทเต็มที่จะจักได้พระราชทาน พัดยศเปลี่ยน และประกาศนียบัตรทรงตั้งอีกครราวหนึ่ง

๓. ในเวลานี้ หลักสูตรนักธรรมชั้นเอกยังไม่ได้จัดขึ้น เปรียญธรรม ชั้นโทแปลบาลีประโยค ๗, ๘ ได้แล้ว นับว่าเป็นแค่เลื่อนประโยคยังจักไม่ได้รับพระราชทานพัดเปลี่ยนและประกาศนียบัตร ต่อได้บาลีประโยค ๙ แล้วจึงเป็นเปรียญบาลีชั้นเอกเต็มที่ จักได้รับพระราชทานพัดยศเปลี่ยน และประกาศนียบัตร ทรงตั้งอีกครราวหนึ่ง เมื่อจัดหลักสูตรนักธรรมชั้นเอก ขึ้นแล้ว จักรวมเข้าในชั้นนี้ ผู้สอบได้เป็นเปรียญธรรมเอก

^{๑๖๓} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๓๕๗ - ๓๕๙: แดงการณคณะสงฆ์ เล่ม ๕/๒๔๘๐ หน้า ๓๗๔ - ๓๗๘

๔. พัดยศ จักเปลี่ยนเป็นอย่างใหม่ เปรียญธรรมชั้นตรี จักได้รับพระราชทานพัดพื้นแดง เปรียญธรรมชั้นโท จักได้รับพัดพระราชทานพื้นเหลือง เปรียญเอก จักได้รับพระราชทานพัดพื้นตาดเหลือง

๕. เปรียญธรรมชั้นตรี ผู้สอบประโยคนักธรรมชั้นโทได้เต็มที่แล้ว จักได้รับพระราชทานนิตยภัต ราคาเดือนละ ๖ บาท

๖. เปรียญบาลี ๔ ประโยคที่ขึ้นใหม่ ยังจักไม่ได้รับพระราชทานนิตยภัตเหมือนในหนหลัง เว้นไว้แต่สอบประโยคนักธรรมชั้นโทได้แล้วเหมือนกัน แต่ถ้าได้รับพระราชทานนิตยภัตมาแต่ครั้งเป็นเปรียญธรรมชั้นตรีแล้วยังจักไม่ได้รับพระราชทานเพิ่มขึ้น

๗. เปรียญบาลี ๕ ประโยค ยังจักไม่ได้รับพระราชทานนิตยภัตเพิ่ม

๘. เปรียญบาลีชั้นโท จักได้รับพระราชทานนิตยภัตเพิ่มขึ้นเป็นราคาเดือนละ ๑๐ บาท

๙. เปรียญบาลี ๗, ๘ ประโยค ยังจักไม่ได้รับพระราชทานนิตยภัตเพิ่มเหมือนในหนหลัง

๑๐. เปรียญเอก จักได้รับพระราชทานนิตยภัตเพิ่ม เป็นราคาเดือนละ ๑๔ บาท

๑๑. นิตยภัตนี้ตามระเบียบที่ได้พระบรมราชานุญาตไว้ก่อนแล้ว สำหรับผู้อยู่ในการเรียนและในสำนักเรียน และออกเป็นครูทั้งในสำนักนอกสำนัก นอกจากนี้ จักไม่ได้รับพระราชทาน

๑๒. เปรียญธรรมชั้นตรี เลื่อนเป็นพระราชาคณะ จักได้รับพระราชทานนิตยภัตเพิ่มในฐานะนี้ราคาเดือนละ ๑๔ บาท

๑๓. เปรียญธรรมชั้นโท เลื่อนเป็นพระราชาคณะ จักได้รับพระราชทานนิตยภัตเพิ่มในฐานนี้ราคาเดือนละ ๑๘ บาท

๑๔. เปรียญเอก เลื่อนเป็นพระราชาคณะ จักได้รับพระราชทานนิตยภัตเพิ่มในฐานนี้ราคาเดือนละ ๒๒ บาท

๑๕. นิตยภัตนี้สำหรับผู้เฝ้าอารัษะพระศาสนา ถ้าได้รับตำแหน่งมีนิตยภัตสูงกว่า จักได้รับพระราชทานเพิ่มขึ้นตามตำแหน่ง

ประกาศไว้ ณ วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๐

(ลงนาม) กรมวชิรญาณวโรรส

การปรับปรุงครั้งที่ ๒ ^{๑๖๔}

ระหว่างปีการศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๒ - ๒๔๖๓ พระองค์มีพระสุขภาพพลานามัยไม่อำนวย เพราะทรงตรากตรำพระมหาสมณกิจหนักหลายด้าน ทรงเป็นพระประมุขปกครองบริหารคณะสงฆ์ไทยแม้กระทั่งทางฝ่ายบ้านเมือง ก็ทรงมีพระคุณูปการยิ่งในฐานะทรงเป็นที่ปรึกษาประทานพระดำริทางราชการแผ่นดินและการพัฒนาการศึกษาของชาติดังกล่าวมาแล้ว ที่หนักไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าการปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์ก็คือ พระกรณียกิจในการจัดการระเบียบการปกครองบริหารคณะสงฆ์ให้เป็นระบบ ทั้งเป็นระยะเวลาที่ทรงประจวบด้วยพระโรคเรื้อรังภายใน พระสุขภาพไม่สมบูรณ์ จึงได้โปรดให้พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรศิริวัฒน์ รับเป็นพระธุระจัดการศึกษาแทน โดยมีพระญาณวราภรณ์ (หม่อมหลวงชื่น นพวงศ์ ณ อยุธยา สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์) และพระธรรมไตรโลกาจารย์ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส) แต่ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขพระปริยัติธรรมทั้งแผนกนักธรรมและแผนกบาลี แต่อย่างใด

รวมความเกี่ยวกับการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงริเริ่มสร้างสรรค์และปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย ทั้งแผนกนักธรรมและแผนกบาลี ให้บรรลุเป็นมรรคเป็นผลตามพระดำริ “*มัชฌิมนิยม*” โดยระบบรูปแบบ เนื้อหา และวัตถุประสงค์ ได้อย่างแพร่หลายมั่นคง ต้องตามพระดำริของพระองค์ในระดับสำคัญยิ่ง แม้ยังไม่สมบูรณ์ถึงที่สุดตามพระวิสัยทัศน์และพระนโยบายทุกประการ อาทิ การจัดการศึกษา “*ระดับอุดมศึกษาหรือมหาวิทยาลัยสงฆ์ ปัจจุบัน คือ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย*”

^{๑๖๔} ศึกษาความละเอียดในสมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา หน้า ๓๖๖ - ๓๗๓ : แฉกการณัคณะสงฆ์ เล่ม ๖/๒๔๖๑ หน้า ๓๐๓ - ๓๐๗, ๓๒๖ - ๓๓๖; และเล่ม ๗/๒๔๖๒ หน้า ๒๗๗ - ๒๘๘

ทรงได้ทอดพระเนตรเห็นผลเพียงระดับนักเรียนชั้นโทและระดับเปรียญธรรมชั้นโท ยังไม่ถึงระดับนักเรียนชั้นเอก (เถรภูมิ) และเปรียญธรรมชั้นเอกตามหลักสูตรใหม่พระองค์ทรงวางแผนไว้ล่วงหน้าข้อสำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งคือได้ทรงอาศัยพระ “*ปรีชาญาณและพระอัจฉริยภาพ*” วางรากฐานและพัฒนาการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยถึงชั้นเอก (เถรภูมิ) ไว้เรียบร้อยแล้ว คือ พระปริยัติธรรมแผนกนักเรียนชั้นเอกและพระปริยัติธรรมแผนกบาลีชั้นเอก ที่พระเถรานุเถระในคณะสงฆ์ไทยได้เสริมสร้างขึ้น สืบสานต่อมาภายหลัง ตามรูปแบบเค้าโครง ระบบ และวัตถุประสงค์ที่พระองค์ได้ทรงวางเอาไว้แล้วทุกประการ แม้หนังสือตำราใช้เป็นแบบเรียนและสอนตามหลักสูตรเหล่านั้นในแผนกนักเรียนแผนกบาลีและในระดับอุดมศึกษาปัจจุบัน ก็คือ ผลงานอันเป็นมรดกทางปัญญาแห่งชาติไทยที่พระองค์ทรงอาศัยพระปรีชาญาณและพระวิริยอุตสาหะสร้างขึ้นไว้ล่วงหน้าให้เกือบทั้งหมด “...จึงเป็นอันกล่าวได้โดยสนิทใจว่า *โครงการศึกษาพระธรรมวินัย ที่เจริญแพร่หลายเป็นหลักฐานมั่นคงอยู่ในปัจจุบันนี้*” ท่านอาจารย์ชั้น ยอดเศรณี กล่าวฝากไว้

“ย่อมเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่าเป็นผลสำเร็จขึ้นโดยพระอุตสาหะวิริยะภาพและพระปรีชาสามารถขององค์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสโดยแท้...” ^{๑๖๕}

^{๑๖๕} ชั้น ยอดเศรณี : พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เล่มเดียวกัน หน้า ๒๐๕

บทที่ ๔

บทสรุป

๔.๑ ความเบื้องต้น

๔.๒ การศึกษา: นโยบายและวัตถุประสงค์การศึกษา

๔.๓ การดำเนินการจัดการศึกษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๔.๑ ความเบื้องต้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก พระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นปราชญ์แห่งแผ่นดินผู้ซึ่งมีความสนพระทัยในงานด้านการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้จากพระดำริด้านการศึกษาที่พรรณนาอย่างละเอียดในบทก่อนหน้า ทั้งนี้เพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระวินิจฉัยว่า การศึกษาเป็นหนทางที่แยกมนุษย์จากสัตว์โลกอื่น ๆ ด้วยมนุษย์เป็นเวไนยสัตว์ หรือ สัตว์ประเสริฐที่มีคุณสมบัติเหนือสัตว์อื่น เพราะมนุษย์สามารถพัฒนาตนเองและพัฒนาเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเพื่อให้เกิดคุณประโยชน์ทั้งแก่ชีวิตตนและแก่สังคม สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ทรงยึดพุทธพจน์ที่ว่า “*วิชาจรรณสัมปັນโน*” เป็นแนวทางในการดำเนินงานด้านการจัดการศึกษา ผู้มีการศึกษาดี คือ คนในอุดมคติ ผู้มีการศึกษาดี ควรมีวิชาอันเป็นเลิศและมีความประพฤติที่ดีที่ชอบตามขนบประเพณี มี “*อนาคตสงฺฆญาณ*” กล่าวคือ มีอนาคตหรือวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล มองไปในอนาคตไม่หยุดที่ปัจจุบัน เป็น “*ลิกขากามบุคคล*” กล่าวคือ เป็นผู้ไม่มีเรียนจบหรือมีการศึกษาตลอดชีวิต ไม่มีหมด ไม่มีอิม ไม่พองจนกว่าจะตาย ต้องพึ่งตัวเองได้และให้ผู้อื่นและประเทศชาติได้พึ่งพา การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงอาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเอาพระธุระในการจัดการศึกษาคณะสงฆ์และชาติ ก็ด้วยเหตุผลที่ทรงเล็งเห็นข้างต้น

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงรับเป็นภาระด้านการจัดการศึกษา ได้ทรงศึกษา วิเคราะห์ แนวคิดในการจัดการศึกษาโดยยึดเอาหลักการทางพระพุทธศาสนาเป็นแกน ทรงสั่งเคราะห์เป็นพระดำริด้านการศึกษาของพระองค์เองซึ่งความพิเศษ เป็นมีขณินิยมตามปรัชญามนุษยนิยมในพระพุทธศาสนา ทรงผสมผสานให้เป็นเอกภาพระหว่างบ้านกับวัด ชาติกับศาสนา คดีโลกกับคติธรรม วัฒนธรรมแนวคิดสมัยใหม่ และวัฒนธรรมแนวคิดแบบตะวันออกกับตะวันตก เพื่อให้บรรลุพระดำริข้างต้น ทรงก่อตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นมาเป็นศูนย์กลางการศึกษา พื้นฐานของชาติและการศึกษาของสงฆ์ ทรงเห็นว่าการศึกษามีใช้ความมุ่งหวังของชีวิต แต่เป็นเพียงอุบายวิธีสู่การพัฒนาชีวิตอันประเสริฐ เพื่อบรรลุความจริง ความถูกต้องดีงาม คุณประโยชน์ และความสันทุกซ์อันเป็นความมุ่งหมายสูงสุดของมนุษย์ ทรงอำนวยการศึกษาหัวเมืองโดยขึ้นต้นให้วัดเป็นสถานศึกษา ให้พระสงฆ์เป็นผู้สอน ให้กุลบุตรเป็นผู้เรียน เรียนวิชาทางโลกและทางธรรมประกอบกัน ทรงนำเอาภูมิปัญญาแบบไทยมาเป็นภูมิคุ้มกันการครอบงำจากโลกตะวันตก และทรงเอาความรู้และแนวคิดสมัยใหม่ของโลกตะวันตกมาเสริมการจัดการศึกษา ทรงดำเนินการศึกษาตามแนวคิด รู้เขารู้เรา และหลักปรัชญามัชฌิมินิยม หรือทางสายกลาง เป็นหลักการ วิธีการและทิศทางในการจัดการศึกษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๔.๒ การศึกษา: นโยบายและวัตถุประสงค์การศึกษา

๔.๒.๑ นโยบาย

นโยบายการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงใช้ในการอำนวยการจัดการศึกษา สรุปได้ ๕ ข้อ คือ

๑. มัชฌิมนิยม เป็นการศึกษาที่ยึดหลักทางสายกลาง ไม่ลุ่มหลงในวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อตะวันตก จนละทิ้งความเป็นไทยเดิมของตนเอง และไม่ให้ลุ่มหลงตนเองจนปฏิเสธวัฒนธรรมทางการศึกษาใด ๆ ที่ไม่เกิดจากภูมิปัญญาไทย ทั้งไม่เป็นการศึกษาที่ทำให้คนไทยเอนเอียงไปทางใดทางหนึ่งระหว่างจิตนิยมกับวัตถุนิยมหรือบริโภคนิยม และระหว่างคติโลกกับคติธรรม

๒. ปฏิบัตินิยมและประโยชน์นิยม การศึกษาตามพระดำริของพระองค์ต้องสามารถทำได้จริง ไม่วิชาการจนเกินความจำเป็นหรือไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ การศึกษาที่คนไทยเรียนรู้ได้ เข้าถึงได้ เข้าใจได้ คิดได้ พูดได้ ปฏิบัติให้บังเกิดผลได้ เหมาะสมกับความจำเป็นและความต้องการของบุคคลและชาติ

๓. อัตตนาถนิยม เป็นการศึกษาที่ส่งเสริมความเป็น “ไท” ให้เป็นอิสระจากอาณานิคมทางความคิดและความรู้ให้ผู้เรียนมีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ของตนเอง พึ่งพาอาศัยกำลังตนเองได้ แต่ไม่อยู่ในแบบตัวใครตัวมัน ไม่ทิ้งภูมิปัญญาและเกียรติคุณไทย

๔. **ชาติ ศาสน์ กษัตริย์ นิยม** เป็นการศึกษาเพื่อมุ่งเน้นความเป็น ปึกแผ่นของสถาบันแห่งชาติทั้งสาม แต่ไม่ใช่ให้หลงใหลชาติจนจิตใจ คับแคบและไม่รับความเป็นสากลนิยม แต่ต้องปลูกฝังหล่อหลอมกลมกล่อมเกล่า จิตวิญญาณของคนไทยและคุณงามความดีต่าง ๆ แบบไทย ที่เรียกว่า “*คุณค่าไทย*” การศึกษาต้องทำให้คนไทยมีเอกภาพ เอกลักษณ์ กลมกลืน และกลมเกลียว และเกื้อหนุน ต้องธำรงไว้ซึ่งสถาบันหลักของชาติ

๕. **บูรณาการนิยม** เป็นการขยายความจากนโยบายมัชฌิมนิยม โดยมุ่งให้ผู้เรียนสามารถบูรณาการความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรมมาใช้ ในการดำรงชีวิตและประกอบอาชีพ ให้ผู้เรียนสามารถเป็นเจ้าของชีวิต ที่สมบูรณ์ทั้งเรื่องส่วนตัวและส่วนรวม ทางสุขภาพพลานามัย ทางสุขภาพกาย สุขภาพจิต ทางสัมมาชีพ ทางความรู้ ทางคุณธรรม จริยธรรม เป็นผู้สมบูรณ์ ด้วยความรู้ทางคติโลกที่เอาดีทางสัมมาปฏิบัติเป็นสุจริตชน ทั้งสองฝ่าย ต้องประกอบกันในชีวิตของแต่ละคน ดังจะยกตัวอย่างพระดำริที่ทรงนิพนธ์ ที่เกี่ยวข้องกับนโยบายบูรณาการนิยม ไว้ดังนี้

“..การเรียนรู้อักษรสมัยเกื้อกูลแก่ความรู้ การเรียนวิทยาเกื้อกูล แก่ความสามารถ การเรียนธรรมเกื้อกูลความประพฤติชอบ..”

“..ทางโลกไม่ให้ซำ ทางธรรมมิให้เสีย แต่ให้ผู้เรียนเป็นคนสมบูรณ์ ทั้งกายและใจ ทั้งสัมมาชีพและสัมมาปฏิบัติ ให้สร้างสรรค์ความเจริญ ทั้งทางวัตถุและทางจิตวิญญาณอย่างได้สมดุล มีการเรียนรู้ตนเองและ เรื่องของผู้อื่น จึงเป็นการศึกษาที่ไม่พิการ..”

๔.๒.๒ วัตถุประสงค์

นอกจากนโยบายทางการศึกษาข้างต้นแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังทรงกำหนดวัตถุประสงค์ทางการศึกษาของชาติ ซึ่งสามารถสรุปได้ ๔ ประการ คือ

๑. พุทธิศึกษา การศึกษาเพื่อมุ่งความเป็นเลิศทางสาขาความรู้ต่าง ๆ เป็นองค์ความรู้รอบทางวิชาการ ประกอบด้วยสามด้าน คือ

๑.๑ *สัญชาตญาณ* เป็นความรู้ประจำตนมีมาแต่โดยธรรมชาติ ไม่ต้องเรียน ไม่ต้องสอน

๑.๒ *จินตภาพนามัยปัญญา* ความรู้โดยการปฏิบัติและสั่งสมประสบการณ์ แล้วนำมาวิเคราะห์ วิจัย วิจาร์ณ และสังเคราะห์

๑.๓ *สุตมยปัญญา* ความรู้ที่ได้จากการศึกษาเล่าเรียนเป็นหลัก ในรูปแบบ นอกรูปแบบ และตลอดชีวิต เป็นผู้ใคร่ในการเรียนรู้ (สิกขากามบุคคล)

๒. จรรยาศึกษา การศึกษาเพื่อมุ่งให้ผู้เรียนมีความประพฤติดี ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ทางกาย วาจา และใจ เรียกว่า สัมมาปฏิบัติ หรือ พฤติกรรมที่พึงประสงค์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเห็นว่าจรรยาศึกษาเป็นจุดอ่อนแอที่จำเป็นต้องปรับปรุงแก้ไขและเอาใจใส่อย่างยิ่งในทุกระดับ ทุกลักษณะของการศึกษาไทย ทรงเห็นว่า เรื่องนี้สำคัญเป็นที่หนึ่งในสังคมมนุษย์ จึงต้องอาศัยวัด ครอบครั้ว โรงเรียนและรัฐเป็นฝ่ายรับผิดชอบร่วมกัน และด้วยเหตุผลข้อนี้ทำให้ทรงตัดสินพระทัยรับทูลอาราธนาให้ทรงจัดการศึกษาแห่งชาติในหัวเมือง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๓. อาชีพศึกษา การศึกษาที่มุ่งให้ผู้เรียนเอาวัตถุประสงค์ข้อ ๑ และ ๒ มาประกอบสัมมาชีพ เพื่อพัฒนาฐานะความเป็นอยู่ให้มั่นคง พึ่งตนเองและเสียสละแก่ส่วนร่วม ทรงส่งเสริมให้ประกอบอาชีพทางเอกชน มากกว่ารับราชการ เพราะงานเอกชนทำให้เป็นตัวของตัวเอง ใช้วิริยอุตสาหะ ความรู้ความสามารถเต็มที่แลตั้งตัวได้

๔. สุขศึกษา เป็นการศึกษาเพื่อมุ่งเสริมสร้างสุขภาพอนามัยให้ผู้ครองชีวิตสมบูรณ์ทั้งกายและใจและทางความคิด ซึ่งหมายถึง การมีสุขภาพกายและจิตที่ประสมกลมกลืนกันและต้องมีความเจริญทางศีลธรรม เพื่อพัฒนาวิชาชีวิตด้วย คนสมบูรณ์ด้วย สุขภาพกายและสุขภาพจิต สอนมนุษย์ให้บริหารชีวิตเกิดดุลยภาพตามหลักแห่ง มัชฌิมนิยาม ถือว่า แม้ใจเป็นนาย กายเป็นบ่าว แต่กายกับจิตเป็นเหตุผลแก่กันและกัน

วัตถุประสงค์โดยรวมยอด คือ การศึกษาเพื่อพัฒนาลูกไทยหลานไทยให้บรรลุบูรณาการชีวิตแห่งสุขภาพกาย สุขภาพจิต และสติปัญญา เป็นกำลังคนไทยที่ทรงคุณค่าและคุณภาพด้วยคุณสมบัติ *“มีวิชาอันเป็นเลิศ กับประเสริฐทางความประพฤติ”* นำพาชาติบ้านเมืองสู่ความเจริญรุ่งเรือง สงบสุขสง่างาม

๔.๓ การดำเนินการจัดการศึกษา

นโยบายและวัตถุประสงค์ในการจัดการศึกษาของพระองค์ได้นำมาแปลงเป็นวิธีการในการปฏิบัติการเพื่อดำเนินงานจัดการศึกษาในหัวเมือง ๕ ด้าน ประกอบด้วย

๑. การบริหารจัดการ ทรงคัดเลือกและส่งพระสงฆ์ที่มีคุณสมบัติเหมาะสมลงไปเป็นผู้อำนวยการศึกษาตามหัวเมืองนั้น ๆ และทรงขอความร่วมมือจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ครั้งดำรงพระอิสริยยศ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ) เป็นเจ้าหน้าที่อุดหนุนทางการเงินตามบัญชีของกระทรวงมหาดไทย ซึ่งดำเนินไปได้เรียบร้อยอย่างดี

๒. โรงเรียน ทรงตั้งโรงเรียนโดยยึดประเพณีนิยมของไทยมิให้แยกตัวออกจากบ้าน คณะสงฆ์จากชุมชน คติธรรมกับคติโลก ศาสนจักร จากราชอาณาจักร โดยทรงเอาศาสนสถานมาตั้งเป็นโรงเรียนในเบื้องต้น ต่อมาเมื่อการศึกษาเป็นที่แพร่หลาย ศาลาวัดไม่เพียงพอสำหรับการจัดการศึกษาให้มีคุณภาพ จึงทรงเรียไรเงินจากสัปบุรุษทายกเพื่อรวมกำลังสร้างโรงเรียนขึ้นในบริเวณวัด โดยทรงแบ่งโรงเรียนที่ตั้งขึ้นเป็นสามแบบ ได้แก่

- โรงเรียนเมือง เป็นโรงเรียนที่มีเฉพาะแต่ละเมืองในตำบล
- โรงเรียนแขวง เป็นโรงเรียนมีเฉพาะแขวงละตำบล (โดยโรงเรียนสองประเภทนี้ถือเป็นโรงเรียนบรรดาศักดิ์ได้รับพระราชทานพระราชทรัพย์บำรุง)
- โรงเรียนชเลยศักดิ์หรือโรงเรียนเอกชน เป็นโรงเรียนที่ตั้งขึ้นโดยการชักชวนของพระสงฆ์และประชาชนมีขึ้นตามต้องการไม่กำหนดตามท้องที่

๓. หลักสูตร ตามพระดำริในการจัดการศึกษาหัวเมือง หลักสูตร การศึกษาที่ทรงกำหนดมุ่งการศึกษาสามัญทั่วไปอันเป็นพื้นฐานที่คนทั่วไป ต้องมีและควรมีในการดำรงชีวิต โดยแบ่งหลักสูตรออกเป็น ๓ ชั้น เรียกว่า ชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก ดังจะสามารถอธิบายได้ดังนี้

ชั้นตรี (ชั้นที่ ๓) เป็นชั้นต่ำ มีรายละเอียดประกอบด้วย อ่านหนังสือ ความตามพระราชพงศาวดาร เขียนตามคำบอกความสามัญ ทำเลขโจทย บวกลบคูณหาร

ชั้นโท (ชั้นที่ ๒) เป็นชั้นกลาง มีรายละเอียดประกอบด้วย เขียนตามคำบอกความพงศาวดาร เรียงความ อธิบายคำสุภาพิต ทำเลขโจทย ชั้นบัญญัติไตรยางค์ และศีลธรรม

ชั้นเอก (ชั้นที่ ๑) เป็นชั้นสูง มีรายละเอียดประกอบด้วย ย่อความ พระราชพงศาวดาร แก่คำผิดที่ทำขึ้นจากพระราชพงศาวดาร ทำเลขโจทย ชั้นเศษส่วน และศีลธรรม

๔. การอุดหนุนและบริหารจัดการการเงิน สมเด็จพระดำริ การอุดหนุนและบริหารจัดการการเงินในแบบ Grant หรือ lump sum ซึ่งเป็นเงินช่วยอุดหนุนให้ผู้จัดการมีความคล่องตัว โปร่งใส และรับผิดชอบ ได้อย่างเต็มที่ การบำรุงวิธีนี้ดีกว่าที่รัฐจัดสนองให้ทุกอย่างทำให้คน พึ่งตนเองไม่เป็นระหว่างการค้าเนื้องานนั้น นอกจากเงินอุดหนุนของรัฐ มีกำลังจำกัดแล้ว การศึกษาในหัวเมืองยังได้รับกำลังบำรุงจากศรัทธาของ เอกชนบ้าง ชุมชนบ้าง ช่วยกันบำรุงด้วยการสร้างและปฏิสังขรณ์ โรงเรียนบ้าง มอบที่ดินสร้างโรงเรียนบ้าง อุดหนุนเครื่องใช้สอยและทุนทรัพย์ เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลโรงเรียนบ้าง

๕. ครู อาจารย์ ในขั้นต้นสมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงอาศัยพระสงฆ์ในท้องถิ่นที่มีคุณสมบัติเหมาะสมจะเป็นครู โดยให้ทางวัดส่งตัวมายังโรงเรียนฝึกหัดครูของมหาวิทยาลัย เพื่อฝึกสอน จนจบหลักสูตรแล้วส่งกลับไปปฏิบัติงานสอนในท้องถิ่น นอกจากนี้ยังได้อาศัยครูต้นแบบหรือผู้รู้ผู้ชำนาญการทางสัมมาชีพและมีสัมมาปฏิบัติที่คนท้องถิ่นเคารพนับถือช่วยฝึกอบรมบ้าง

๖. ผลสัมฤทธิ์ การจัดการศึกษาในหัวเมืองได้บังเกิดผลสำเร็จมีโรงเรียนแพร่หลายตามวัดต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร เป็นมูลฐานแห่งการศึกษาเล่าเรียนของกุลบุตรในภูมิภาค นับเป็นผลสำเร็จสำคัญยิ่งให้เกิดคุณประโยชน์อันเนืองนิตย์ตามมาแก่ประเทศชาติและพระศาสนา ทำให้อาณาจักรและราชอาณาจักรร่วมกันสร้างความมั่นคงพัฒนาสภาพและอารังไว้ซึ่งพระศาสนาคู่ชาติบ้านเมือง

กล่าวโดยสรุปแล้วพระดำริด้านการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มุ่งเน้นไปที่การผสมผสานกันอย่างกลมกลืนระหว่างคตินิยม คือ วัดและพระพุทธศาสนา และคติโลก คือ เรื่องทั่วไป ทรงต้องการให้โอกาสวัดและสถาบันสงฆ์ได้ตื่นตัวพัฒนาตนเอง มีบทบาทในการบำเพ็ญประโยชน์เป็นผู้นำทางสังคมและการศึกษาในด้านการปลูกฝังคุณธรรม ศีลธรรม เป็นการปูพื้นฐานทางการศึกษาแก่คนไทยตั้งแต่เริ่มต้นการเรียนรู้ในชีวิตความเป็นคน เป็นผลสู่การทะนุถนอมเลี้ยงดูอุ้มชูความเป็นไทย เพื่อสร้างภูมิคุ้มกันและประกันความเป็นเอกลักษณ์เอกราชอธิปไตยให้แก่ความเป็นไทยสืบต่อมาเป็นลำดับ ภายใต้หลักปรัชญา “มัชฌิมนิยาม” หรือทางสายกลาง สามารถช่วยเหลือคนไทยมิให้หลงไหลตนเองจนล้าหลังในวิทยาการใหม่ ๆ และมีให้คนไทยลุ่มหลงเพื่อฝืนตามวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อแบบตะวันตก

บรรณาธิการ
และ
บรรณาธิการภาพ

บรรณานุกรม

กรมการศึกษา, กระทรวงศึกษาธิการ. **ประชุมวิชาการเรื่อง “พระพุทธศาสนา
กับการศึกษาในประเทศไทย”** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา,
๒๕๑๓.

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. **เอกสารรัชกาลที่ ๕ : จัดการศึกษาและ
การคณะสงฆ์ ศ.๑๒/๑๐ ร.ศ. ๑๑๘.**

_____ **เอกสารรัชกาลที่ ๕ : จัดการศึกษาและการศาสนาตามหัวเมือง
ศ.๑๒/๑๓ (ก) ม.ค. ๑๑๘ - มี.ค. ๑๑๙.**

_____ **เอกสารรัชกาลที่ ๕ : สรุปรายงานจัดการคณะกรรมการศาสนาและ
การศึกษาหัวเมือง ศ. ๑๒/๑ - ๑๒ ปี ๑๑๗ - ๑๑๘.**

จำนง ทองประเสริฐ. **พระพุทธศาสนากับสังคมและการเมือง.** กรุงเทพฯ:
บริษัทคอมแพคท์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๔๒.

ขึ้น ยอดเศรษฐี. **พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ
วโรรส.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. **ความทรงจำ.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
คลังวิทยา, ๒๔๙๗.

แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑ - ๘/๒๔๕๖ - ๒๔๖๓.

ทินพันธุ์ นาคะตะ. **พระพุทธศาสนากับสังคมไทย.** กรุงเทพฯ: สหยาบลิ่อก
และการพิมพ์, ๒๕๒๙.

ปรีชา ช้างขวัญยืน. **ทัศนะทางการเมืองของพระพุทธศาสนา.** โครงการ
ตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพฯ:
ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ (พระวินัยและพระสุตตันตปิฎก). กรุงเทพฯ:
มхамกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). **การพัฒนาที่ยั่งยืน.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
ธนัช, ๒๕๔๓.

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตโต). **ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย.**

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ, ๒๕๓๖.

พระราชวรมนี (ป.อ.ปยุตโต). **ปรัชญาการศึกษาของไทย**, พระนคร:

สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, ๒๕๑๘.

พ.ท.ประสาร ทองภักดี. **กฎหมายมหาชนตามแนวพุทธศาสตร์.** กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พิทยลาภพฤฒิยากร, กรมหมื่น **ประวัติพุทธศาสนาในสยาม.** กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๑๗.

มหาหมากุฎราชวิทยาลัย. **ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทยและลักษณะ**

การปกครองคณะสงฆ์ไทยโดยสังเขป. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์

มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

_____ **ประวัติมหาหมากุฎราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์.** กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

_____ **พระพุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี**

๒๐๐ ปี. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์, ๒๕๒๕.

วิทย์ วิศทเวทย์. **ปรัชญาการศึกษาไทย ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕.** โครงการพัฒนา

สังคมศาสตร์เกี่ยวข้องกับการศึกษา สนง.กรมการศึกษาแห่งชาติ

สำนักนายกรัฐมนตรี้, ๒๕๒๖.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา และดำรงราชานุภาพ,

สมเด็จพระยา. **ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร.** กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๑๓.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **ธรรมคดี.** กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

_____ **ธรรมวิจารณ์.** (พิมพ์ครั้งที่ ๒๘). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมากุฎ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **ธรรมวิภาคปริเฉทที่ ๒**, (พิมพ์ครั้งที่ ๓๙). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____ **ธรรมเทศนา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.
- _____ **นวโกวาท**. (พิมพ์ครั้งที่ ๘๓). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____ **แนวพระดำริทางการคณะสงฆ์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- _____ **แบบเรียนจรรยาเบญจศีล เบญจวรรณ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๔๔๖.
- _____ **ประมวลพระนิพนธ์ - การคณะสงฆ์ (พระมหาสมณศาสน์ เล่ม ๑)**, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.
- _____ **ประมวลพระนิพนธ์ - การพระศาสนา (พระมหาสมณศาสน์ เล่ม ๒)**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๖.
- _____ **ประมวลพระนิพนธ์ - การศึกษา (พระมหาสมณศาสน์ เล่ม ๓)**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.
- _____ **ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์ (พระมหาสมณศาสน์ เล่ม ๕)** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
- _____ **ประมวลพระนิพนธ์ - ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา (พระมหาสมณศาสน์ เล่ม ๔)**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.
- _____ **พระราชดำริและพระโอวาทเกี่ยวกับการพระศาสนา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.
- _____ **พระนิพนธ์ต่างเรื่อง**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **พระมหาสมณ
นิยมในการบริหารการคณะสงฆ์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.
- _____ **พระมหาสมณวาทะ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๓๘.
- _____ **พระมหาสมณวินิจฉัย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๓๕.
- _____ **พระราชหัตถเลขา - ลายพระหัตถ์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.
- _____ **พุทธประวัติ เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๑๔.
- _____ **พุทธประวัติ เล่ม ๒**. (พิมพ์ครั้งที่ ๑๗). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____ **พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑**. (พิมพ์ครั้งที่ ๓๒). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____ **พุทธธานุพุทธประวัติ**. (พิมพ์ครั้งที่ ๓๐). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____ **มนุษยวิทยา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- _____ **วินัยมุข เล่ม ๑**. (พิมพ์ครั้งที่ ๓๘). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.
- _____ **วินัยมุข เล่ม ๒**. (พิมพ์ครั้งที่ ๓๐). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____ **วินัยมุข เล่ม ๓**. (พิมพ์ครั้งที่ ๒๕). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____ **ศาสนคดี - อนุศาสนี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๑๔.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **เสด็จตรวจการณ์**

คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕ - ๒๔๖๐. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

.....**อรรถศาสตร์.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๕๕.

.....**อุปสมบทวิธี.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

.....**อุปาสกปฏิบัติ.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

วุฒิชัย มูลศิลป์. **การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ ๕.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๖.

ศิริมาศ ไทยวัฒนา. **รายงานผลการวิจัยเรื่อง “แนวคิดทางการศึกษา
ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส”**
ทุนวิจัยเพื่อเพิ่มพูนและพัฒนาประสิทธิภาพทางวิชาการ.
กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

สมชาย ไม้ตรี. **รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาของพระสงฆ์ในประเทศไทย:
การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี”.** สำนักงานคณะกรรมการ
วิจัยแห่งชาติ, ๒๕๓๘.

สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร. **๑๗ สมเด็จพระสังฆราชไทย.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
จรัสสินทวงศ์, ๒๕๑๖.

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ.
ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
กราฟฟิคอาร์ท, ๒๕๒๖.

สิริวัฒน์ คำวันสา. **ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑.

สุน อมรวิวัฒน์และคณะ. **ปรีชาญาณสยาม : บทวิเคราะห์ด้านการศึกษา.**
(จัดพิมพ์โดยเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เฉลิมฉลอง
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี). กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

สุเขาว์ พลอยชุม. **พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

สุเขาว์ พลอยชุม (บรรณาธิการ). **๑๐๐ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๔๓๖ - ๒๕๓๖**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

เสงี่ยม คุณพาวาส. **สมเด็จพระสังฆราชสมัยจักรีวงศ์**. กรุงเทพฯ: เทพนิมิตการพิมพ์, ๒๕๐๘.

Benz,E. **Euddhism or Communism ; which hold the Future of Asia**, tr. By Richard & Clara Winston, London 1966.

Digha Nikaya. **PTS, London : vols.I-II**, Ed.T.W.Rhys Davids & J.Esiin Carpenter 1949, 1947; vol.III,Ed.J.Eslin Carpenter 1960.

Mahamakuta Educational Council. **Acts on The Administration of the Buddhist Order of Sangha**. Bangkok B.E. 2532/1989.

Siddhi Butr-Indr. **The Social Philosophy of Humanism, Faculty of Humanities, Chiang Mai University**, Chiang Mai 1997 : the Economic Philosophy of Buddhism, Faculty of Humanities, Chiang Mai University, Chiang Mai 1991: The Social Philosophy of Buddhism, Mahamakutrajvidyalaya, Bangkok 4/1993.

Spiro, M.E. **Buddhism and Society**. Harper and Row, Publishers, New York 1972.

Vinaya Pitaka. **vols. I - V**. Ed.H. Oldenberg, PTS, London 1964.

บรรณานุกรมภาพ

- กระทรวงวัฒนธรรม. **ได้รับพระบรมมี ๒๓๗ ปี กรุงรัตนโกสินทร์**. นครปฐม: บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๖๒.
- **นำชมกรุงรัตนโกสินทร์**. นครปฐม: บริษัท สุวรรณภูมิ เฮอริเทจ จำกัด, ๒๕๖๑.
- **ทศรัชมหาราชจักรีวงศ์**. นครปฐม: บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๖๓.
- มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. **พระประวัติตรัสเล่า**. (พิมพ์ครั้งที่ ๓) นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- ศรัณย์ มะกรูดอินทร์. **เล่าเรื่อง...วัดบวรฯ**. สืบค้นจาก <https://m.facebook.com/media/set/>
- สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. **เฉลิมฟิล์มกระจก ฉลองมรดกความทรงจำแห่งโลก**. กรุงเทพฯ: บริษัท ไชเบอร์พรีนซ์กรุ๊ป จำกัด สำนักงานใหญ่, ๒๕๖๑.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุทวชิรญาณ 28M00020
ภาพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสถรรฐสุดา
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุทวชิรญาณ ภ ๐๐๓ หวญ ๔๓/๑
ภาพหมู่สงฆ์ครวพระราชพิธีทรงผนวชรัชกาลที่ ๕
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพอัลบั้มชุดหอพระสมุทวชิรญาณ ภอ ๐๐๑ หวญ ๒๙/๑๒๙ ภาพเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ทั่วม บุนนาค)
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุทวชิรญาณ ภ ๐๐๓ หวญ ๓๙/๘
ภาพงานพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุทวชิรญาณ ภ ๐๐๓ หวญ ๓๙/๙
ภาพงานพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุทวชิรญาณ 22M00019
ภาพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุทวชิรญาณ 30M00042
ภาพพระยาศรีบุญชา (ทวน ธรรมาชีวะ)
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุทวชิรญาณ 35M00143
ภาพพระองค์เจ้าอรพินธุ์เพ็ญภาค
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุทวชิรญาณ 28M00103
ภาพพระองค์เจ้ามยุษยานุภาคนานพ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพอัลบั้มชุดหอพระสมุควชิรญาณ ภ ๐๐๑
หวัญ ๘/๔๗ ภาพพระองค์เจ้ามยุษยามานภาพ
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 18M00023
ภาพกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 10M00018
ภาพสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 16M00116
ภาพนายฟรานซิส ยอร์ช แพตเตอร์สัน
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ ภ ๐๐๑ หวัญ ๔๓/๑๙
ภาพเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (หม่อมราชวงศ์เปีย มาลากุล)
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ ภ ๐๐๑ หวัญ ๑๒/๓๖
ภาพพระองค์เจ้าบุญจบเบญจมา
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ ภ ๐๐๑
หวัญ ๗๑/๑๙ ภาพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 37M00002
ภาพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 37M00003
ภาพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 37M00004
ภาพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 37M00005
ภาพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 37M00008
ภาพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 37M00009
ภาพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 37M00010
ภาพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 37M00093
ภาพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดกรรมแผนทที่ทหาร ภพท ๔/๖๓
ภาพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ภาพชุดหอพระสมุควชิรญาณ 37M00086
ภาพพระสงฆ์กำลังสอนหนังสือให้แก่ลูกศิษย์

ภาคผนวก

ความเป็นมากิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์
และกิจกรรมที่ดำเนินการ

๑. ความเป็หมา

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา ได้นิมนต์เจ้าประคุณ สมเด็จพระวันรัต เจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหารและปฏิบัติหน้าที่ เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุต เป็นองค์ปาฐกแสดงสัมมโพนียกถาในการประชุม ของสำนักงานฯ เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๖๑ และเจ้าประคุณ สมเด็จพระ ได้ปรารภเกี่ยวกับพระเกียรติคุณของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับวงการการศึกษาของประเทศไทย ซึ่งสมควรได้รับการยกย่องให้เป็นบุคคลสำคัญของโลกที่มีผลงานโดดเด่นด้านการศึกษา และสันติภาพ ต่อมา สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาและคณะสงฆ์ วัดบวรนิเวศวิหารได้น้อมนำคำปรารภของสมเด็จพระวันรัต มาพิจารณา และพัฒนาเป็นแนวทางการเสนอพระนามและกิจกรรมเฉลิมฉลอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นบุคคลสำคัญของโลก เนื่องในโอกาสครบรอบ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ ในวันที่ ๒ สิงหาคม ๒๕๖๔ ตามแนวทางการร่วมเฉลิมฉลองวาระครบรอบที่สำคัญ ทางประวัติศาสตร์ขององค์การศึกษา วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม แห่งสหประชาชาติหรือยูเนสโก โดยได้นำเรียนเรื่องดังกล่าวให้เจ้าประคุณ สมเด็จพระพิจารณาให้ความเห็นชอบในเรื่องดังกล่าว โดยเจ้าประคุณ สมเด็จพระ มอบหมายให้สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาและคณะสงฆ์ วัดบวรนิเวศวิหารเป็นผู้ดำเนินการเสนอพระนามและกิจกรรมเฉลิมฉลอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตามแนวทางของ องค์การยูเนสโก

๒. กระบวนการเสนอพระนามและกิจกรรมเฉลิมฉลอง

ในปี พ.ศ. ๒๕๖๒ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาร่วมกับ คณะสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหารได้ร่วมกันตั้งคณะทำงานเพื่อเสนอพระนาม และกิจกรรมเฉลิมฉลอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เนื่องในโอกาสครบรอบ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ในพุทธศักราช ๒๕๖๔ ต่อองค์การยูเนสโก เพื่อประกาศยกย่องและเฉลิมฉลอง ในปี พ.ศ. ๒๕๖๓ - ๒๕๖๔ โดยคณะทำงานข้างต้นได้ดำเนินการค้นคว้า ศึกษา พระประวัติและพระกรณียกิจของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตลอดจนวิเคราะห์และสังเคราะห์ เพื่อจัดทำ เป็นเอกสารตามแบบฟอร์มขององค์การยูเนสโกในการประกาศยกย่อง และเฉลิมฉลองวาระครบรอบที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ ในปี พ.ศ. ๒๕๖๓ - ๒๕๖๔ โดยเสนอต่อคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (Thai National Commission for UNESCO) ซึ่งมีรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (นายแพทย์ธีระเกียรติ เจริญเศรษฐศิลป์) เป็นประธาน เพื่อพิจารณาและเสนอต่อคณะกรรมการ บริหารขององค์การยูเนสโก (UNESCO Executive Board) ในการประชุม สมัยสามัญขององค์การยูเนสโก ครั้งที่ ๔๐ วาระเพื่อรับรองบัญชีรายชื่อ การร่วมเฉลิมฉลองวาระครบรอบที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ ปี พ.ศ. ๒๕๖๓ - ๒๕๖๔

องค์การยูเนสโกได้มีหนังสือที่ PAX/COR/19/M. 11512 ลงวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๕๖๒ แจ้งมติรับรองบัญชีรายชื่อการร่วมเฉลิมฉลอง วาระครบรอบที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่เชื่อมโยงกับงานขององค์การ ยูเนสโก ปี ๒๕๖๓ - ๒๕๖๔ จำนวน ๕๙ รายการ ซึ่งรวมถึงสมเด็จพระ มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เนื่องในโอกาสครบ ๑๐๐ ปี

แห่งการสิ้นพระชนม์ (100th anniversary of the death of His Royal Highness Prince Vajirananavarorasa (Somdet Phra Maha Samana Chao Krom Phraya Vajirananavarorasa) (1860 - 1921) และขอให้หน่วยงานเสนอเรื่องเพื่อพิจารณาดำเนินการจัดกิจกรรมเฉลิมฉลองตามที่ได้เสนอไว้

๓. กระบวนการจัดทำแผนงานกิจกรรมเฉลิมฉลอง

เมื่อองค์การยูเนสโกแจ้งรับรองบัญชีรายชื่อการร่วมเฉลิมฉลองวาระครบรอบที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่เชื่อมโยงกับงานขององค์การยูเนสโก ปี ๒๕๖๓ - ๒๕๖๔ ซึ่งรวมถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เนื่องในโอกาสครบ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ ผู้เสนอชื่อต้องดำเนินการจัดกิจกรรมเฉลิมฉลองตามที่ได้เสนอ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาในฐานะผู้เสนอเรื่อง ได้นำเสนอเรื่องข้างต้นเข้าสู่การพิจารณาของมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ ๘ มกราคม ๒๕๖๓ และที่ประชุมมหาเถรสมาคมได้มีมติครั้งที่ ๑/๒๕๖๓ มติที่ ๑๕/๒๕๖๓ รับทราบมติที่ประชุมสมัยสามัญขององค์การยูเนสโก ครั้งที่ ๔๐ ในการรับรองบัญชีรายชื่อการร่วมเฉลิมฉลองวาระครบรอบที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ ซึ่งมีพระนามสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสด้วย

ทั้งนี้ เจ้าประคุณ สมเด็จพระวันรัต ผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนเจ้าคณะใหญ่ คณะธรรมยุต ได้มอบนโยบายให้แก่หน่วยงานเสนอเรื่อง อันประกอบด้วย สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาและคณะสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหาร ในการผนวกการมีส่วนร่วมของหน่วยงานภาครัฐและแนวทางการจัดโครงการฯ ของคณะสงฆ์เข้าด้วยกัน โดยขอให้สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา นำเสนอสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ เพื่อนำเสนอมหาเถรสมาคมพิจารณาต่อไป

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา ได้น้อมนำดำริของเจ้าประคุณ สมเด็จพระวันรัตมาพิจารณาและได้จัดประชุมปรึกษาหารือร่วมกับ หน่วยราชการที่เกี่ยวข้องและผู้แทนฝ่ายสงฆ์ เมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๖๓ เพื่อสร้างความรับรู้และเข้าใจ และจัดทำแนวทางการจัดกิจกรรม พระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔ ที่จะดำเนินงานโดยหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง โดยให้ จัดเรียงลำดับความสำคัญของกิจกรรมตามแนวทางการดำเนินกิจกรรม ที่เสนอต่อองค์การยูเนสโก และได้ขอให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ นำเสนอมหาเถรสมาคมเพื่อโปรดพิจารณาเพื่อนำเสนอคณะรัฐมนตรี เพื่อให้ความเห็นชอบต่อไป ซึ่งที่ประชุมมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๖๓ ได้มีมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๒๑/๒๕๖๓ มติที่ ๕๒๗/๒๕๖๓ เห็นชอบ (ร่าง) กิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทย และองค์การยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔ และต่อมา สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาได้มีหนังสือสอบถาม ความเห็นไปยังหน่วยราชการที่เสนอกิจกรรมเฉลิมฉลองเพื่อให้ยืนยัน กิจกรรมและให้จัดทำรายละเอียดการของบประมาณเพิ่มเติม (ถ้ามี) ก่อนนำเสนอต่อคณะรัฐมนตรี

กระทรวงศึกษาธิการ โดยสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา ได้นำเสนอเรื่อง การจัดกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทยและ องค์การยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหา สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔ ต่อคณะรัฐมนตรี ในการประชุมคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๔ โดยที่ประชุม คณะรัฐมนตรีได้มีมติเห็นชอบตามที่กระทรวงศึกษาธิการเสนอ ได้แก่

๑. เห็นชอบกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔

๒. เห็นชอบให้หน่วยราชการแต่ละหน่วยใช้งบประมาณของตนเองในปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๖๔ ในการดำเนินงาน หรือทำความตกลงกับสำนักงบประมาณเพื่อจัดทำงบประมาณเพิ่มเติมได้

๓. เห็นชอบให้แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔ โดยมีรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เป็นประธาน

การจัดกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ฯ เป็นการดำเนินงานร่วมกันของหน่วยงานภาครัฐและฝ่ายสงฆ์ โดยฝ่ายสงฆ์มีวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นหน่วยงานหลัก ส่วนฝ่ายราชการนั้น มีหน่วยงานภาครัฐราชการที่ร่วมดำเนินกิจกรรม ๗ หน่วยงาน ประกอบด้วย ๑) กระทรวงศึกษาธิการ โดยสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ และสำนักงานคณะกรรมการการอาชีวศึกษา ๒) กระทรวงวัฒนธรรม โดยกรมการศาสนา กรมศิลปากร และสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ ๓) สำนักนายกรัฐมนตรี โดยกรมประชาสัมพันธ์ และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ๔) กระทรวงมหาดไทย โดยสำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย ๕) มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ๖) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และ ๗) กรุงเทพมหานคร โดยกิจกรรมที่จัดขึ้นเพื่อเผยแพร่พระประวัติและพระกรณียกิจ อาทิ การประกวดเรียงความ การจัดทำสื่อวีดิทัศน์การจัดนิทรรศการและการประชุมวิชาการ การจัดทำโปษณียากรที่ระลึก การจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึก และการจัดแสดงพระธรรมเทศนาในวาระสำคัญ เป็นต้น

๔. ผลการดำเนินงาน การจัดกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์
รัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ ปี
แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔
(๗ ปัจจุบันวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๖๔)

ภายหลังจากที่คณะรัฐมนตรีมีมติเห็นชอบการจัดกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ฯ เมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๔ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาในฐานะหน่วยเสนอเรื่องได้จัดทำคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรีที่ ๘๘/๒๕๖๔ ลงวันที่ ๒๑ เมษายน ๒๕๖๔ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔ เพื่อทำหน้าที่กำกับดูแลแนวทางการจัดกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ และคำสั่งกระทรวงศึกษาธิการที่ สกศ. ๓๖๔/๒๕๖๔ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการจัดกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔ ลงวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๖๔ โดยประกอบด้วย คณะอนุกรรมการจำนวน ๓ คณะ ได้แก่ ๑) คณะอนุกรรมการฝ่ายวิชาการ ๒) คณะอนุกรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์และสื่อเทคโนโลยีสารสนเทศ และ ๓) คณะอนุกรรมการฝ่ายพิธีการ ซึ่งคณะอนุกรรมการทั้ง ๓ คณะ มีหน้าที่ในการกำหนดแนวทางในการดำเนินกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ ในแต่ละด้านและมอบหมายการดำเนินงานโครงการ / กิจกรรมให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องพิจารณาดำเนินการ

การนี้ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องภายใต้คณะกรรมการและ คณะอนุกรรมการข้างต้น ได้ดำเนินกิจกรรมเฉลิมฉลองตามที่เสนอ โดยอ้างอิงตาม ๑) แนวทางการดำเนินกิจกรรมที่เสนอต่อองค์การยูเนสโก (Annex II) และ ๒) กิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ฯ ที่ได้รับความเห็นชอบ จากคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๔ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๔.๑ สารคดี วิดีทัศน์ และชุดการบรรยาย พระประวัติ พระศาสนกิจ และพระคุณูปการด้านการศึกษา วัฒนธรรม สังคมศาสตร์ และ มนุษยศาสตร์ ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๔.๑.๑ วัดบวรนิเวศวิหารได้จัดแสดงพระธรรมเทศนา ปาฐกถาธรรม ในวันธรรมสวนะและวันอาทิตย์ โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับ พระประวัติ พระศาสนกิจ และพระเกียรติคุณของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ตลอดเดือนสิงหาคม ๒๕๖๔ ในการนี้ กรมประชาสัมพันธ์ และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ได้ดำเนินการบันทึกเทปและเผยแพร่การแสดงผลพระธรรมเทศนาและการแสดงปาฐกถาธรรม ข้างต้น รวมถึงผลิตและเผยแพร่สโปด โดยนำเนื้อหาที่ได้ทำการบันทึกไว้มาประชาสัมพันธ์เป็นข่าวแทรกในรายการต่าง ๆ

๔.๑.๒ วัดบวรนิเวศวิหารได้จัดทำสารคดี “พระมหาสมณานุสรณ์ ๑๐๐ ปี ร้อยเรื่อง” เผยแพร่ทางช่อง Youtube ของวัดบวรนิเวศวิหาร โดยเผยแพร่เมื่อเดือนสิงหาคม ๒๕๖๔

๔.๑.๓ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ได้ดำเนินการจัดทำวีดิทัศน์พระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทยและองค์การ ยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔ ภาคภาษาไทยและ คำบรรยายภาษาอังกฤษ โดยเผยแพร่ผ่านสื่อโทรทัศน์และสื่อโซเชียลมีเดีย

ในเดือนสิงหาคม ๒๕๖๔ ในการนี้กรมประชาสัมพันธ์ กรุงเทพมหานคร และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในคณะอนุกรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์และสื่อเทคโนโลยีสารสนเทศได้ดำเนินการร่วมเผยแพร่วีดิทัศน์ดังกล่าว ในช่องทางของแต่ละหน่วยงานด้วย

๔.๑.๔ กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม ได้จัดทำวีดิทัศน์ เนื่องในวาระครบรอบ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส บุคคลสำคัญของโลก ผู้มีคุณูปการด้าน พระพุทธศาสนา การศึกษา และการปกครองคณะสงฆ์แห่งสยาม โดยวีดิทัศน์มีวัตถุประสงค์เพื่อบอกเล่าเรื่องราวให้ปวงชนชาวไทย ได้รับทราบพระเกียรติคุณและเผยแพร่คุณงามความดีให้เป็นแบบอย่างที่ดี แก่อนุชนคนรุ่นหลังซึ่งจะส่งผลให้อยู่ร่วมกันอย่างสันติ ผ่านการแสดงธรรม ของพระราชธรรมนิเทศ (พยอม กัลยาโณ) เจ้าอาวาสวัดสวนแก้ว จังหวัดนนทบุรี โดยเผยแพร่ผ่าน Facebook เพจกรมการศาสนา และ Youtube และได้รับความอนุเคราะห์จากเครือข่ายคณะอนุกรรมการ ฝ่ายประชาสัมพันธ์และสื่อเทคโนโลยีสารสนเทศได้ร่วมเผยแพร่วีดิทัศน์ ดังกล่าวในช่องทางของแต่ละหน่วยงานด้วย นอกจากนี้ยังได้ทำการ ถ่ายทอดปาฐกถาธรรม ที่วัดบวรนิเวศวิหารจัดแสดงเนื่องในวาระดังกล่าว ผ่าน Facebook เพจกรมการศาสนา อีกด้วย

๔.๒ การประกวดเรียงความ การจัดสัมมนา/เสวนาระดับชาติ การจัดกิจกรรมและนิทรรศการเกี่ยวกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๔.๒.๑ วัดบวรนิเวศวิหาร ดำเนินการจัดนิทรรศการ “พระมหาสมณานุสรณ์” เพื่อเผยแพร่พระประวัติและพระเกียรติคุณด้านการศึกษา ศาสนา และการปกครองสงฆ์ ณ อาคารมนุษยนาควิทยาทาน

วัดบวรนิเวศวิหาร ตั้งแต่วันที่ ๓๐ ตุลาคม ๒๕๖๔ จนถึงสิ้นปี ๒๕๖๔ โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ได้เสด็จพระราชดำเนินเปิดนิทรรศการเมื่อวันที่ ๓๐ ตุลาคม ๒๕๖๔ นิทรรศการข้างต้นเปิดให้ประชาชนทั่วไปและผู้สนใจเข้าชมเพื่อรำลึกในพระเกียรติคุณ

นิทรรศการ “พระมหาสมณานุสรณ์” จัดใน ๓ หัวข้อ ๔ รูปแบบ คือ ๑) พระมหาสมณานุสรณ์ นิทรรศศุทธาภรณ์ นำเสนอพระประวัติและผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ๒) พระมหาสมณานุสรณ์ฯ จดหมายเหตุ ทรงเป็นปราชญ์ผู้ปรารถนาดี ทางด้านการศาสนา การศึกษา วัฒนธรรม การปกครอง และการต่างประเทศ ซึ่งจัดแสดงต้นฉบับ พระนิพนธ์ต่าง ๆ จดหมายโต้ตอบระหว่างพระมหาสมณเจ้า พระองค์นั้น กับพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ ตลอดจนผู้นำศาสนาและนักวิชาการ ๓) พระมหาสมณานุสรณ์ฯ ตามรอยพระบาท นำเสนอเรื่องราวสมัยที่ ทรงผนวชและสมัยที่ประทับปกครองวัดบวรนิเวศวิหาร และ ๔) พระมหาสมณานุสรณ์ฯ นิทรรศการออนไลน์เสมือนจริงที่รับชมได้ในระบบออนไลน์ นำเสนอข้อมูลของนิทรรศการอย่างครบถ้วนทั้งดนตรี ภาพภายใน ภาพภายนอก ภาพยนตร์สารคดีพร้อมเสียงประกอบ และเส้นทางในนิทรรศการต่าง ๆ

๔.๒.๒ สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวงร่วมกับสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติและวัดเสมียนนารี กรุงเทพมหานคร ดำเนินโครงการเผยแพร่พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ด้านการพัฒนาการศึกษา การประกวดบทเรียงความ เปิดรับผลงานตั้งแต่เดือนมิถุนายน ๒๕๖๔ จนถึงวันที่ ๓๑ สิงหาคม ๒๕๖๔ โดยการประกวดแบ่งเป็น ๔ ประเภท ๔ หัวข้อ ประกอบด้วย

๑) ประเภทสามเณร หัวข้อ “จากองค์ของสามเณรผู้ธรรม
สู่พระปริยัติธรรมแผนกธรรม”

๒) ประเภทนักเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย หัวข้อ
“เบญจศีลและเบญจธรรมช่วยนำชีวิตมาสู่”

๓) ประเภทนักเรียนระดับมัธยมศึกษา/ประกาศนียบัตรวิชาชีพ
(ปวช.) หัวข้อ “วัดในฐานะจุดตั้งต้นของการศึกษาไทย”

๔) ประเภทอุดมศึกษา ประชาชน ครูผู้สอนในสถานศึกษา
และบุคลากรสำนักงานพระพุทธศาสนาประจำจังหวัด (พศจ.) หัวข้อ
“แนวทางการสอนธรรมปฏิบัติในชั้นเรียน”

การดำเนินการประกวดได้เสร็จสิ้นและมีผู้สนใจส่งผลงาน
เข้าประกวดจำนวนมาก โดยได้มีการประกาศผลผู้ชนะรางวัลไปเมื่อวันที่
๑ ตุลาคม ๒๕๖๔ ที่ผ่านมา

๔.๒.๓ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ
จัดประกวดเรียงความเฉลิมพระเกียรติคุณวาระครบ ๑๐๐ ปี แห่งการ
สิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
พุทธศักราช ๒๕๖๔ โดยเปิดรับผลงานตั้งแต่วันที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๕๖๔
ถึงวันที่ ๒๐ สิงหาคม ๒๕๖๔

การประกวดแบ่งเป็น ๒ ประเภท ประกอบด้วย

๑) ประเภทนักเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย และนักศึกษา
ระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) หรือเทียบเท่า หัวข้อ “สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกับสังคมไทย” และ

๒) ประเภทประชาชนทั่วไป และระดับอุดมศึกษา หัวข้อ
“สายสัมพันธ์ระหว่างบ้าน วัด และโรงเรียน กับสังคมไทย”

ทั้งนี้ในระหว่างการเปิดรับผลงาน หน่วยงานที่เกี่ยวข้องใน คณะอนุกรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์และสื่อเทคโนโลยีสารสนเทศ อาทิ กรุงเทพมหานคร สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ สำนักงาน คณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน สำนักงานคณะกรรมการการอาชีวศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ กรมประชาสัมพันธ์ เป็นต้น ได้ร่วมดำเนินการประชาสัมพันธ์การประกวดข้างต้นในช่องทางของแต่ละ หน่วยงาน และภายหลังปิดรับผลงาน พบว่ามีผู้สนใจส่งผลงานเข้าประกวด ทั้งสองประเภท รวมทั้งสิ้น ๑๒๕ ผลงาน โดยคณะกรรมการตัดสินเรียงความ ที่แต่งตั้งตามมติคณะอนุกรรมการฝ่ายวิชาการ ได้ทำการพิจารณาตัดสิน เรียงความสำนวนที่ชนะรางวัลและได้ทำการประกาศผลการประกวดไป เมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน ๒๕๖๔

๔.๒.๔ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม โดย สำนัก พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กลุ่มทะเบียนคลังพิพิธภัณฑสถานและสารสนเทศ ได้จัดการแข่งขันเกี่ยวกับพระประวัติและผลงานของสมเด็จพระ มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ชิงของรางวัลที่ระลึก ผ่านทางหน้าเพจ National Museum Storage : คลังพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ ซึ่งได้ดำเนินการกิจกรรมตลอดเดือนสิงหาคม ๒๕๖๔

๔.๒.๕ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ได้ดำเนินโครงการสภาการศึกษาเสวนา เรื่อง พระมหาสมณานุสรณ์: พระเกียรติคุณในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ด้านการศึกษา ณ ห้องศรีอยุธยา หอวิชาฐานุสรณ์ หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี กรุงเทพฯ เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ ๘ เมษายน ๒๕๖๔ โดยมี วัตถุประสงค์เพื่อเฉลิมพระเกียรติคุณของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสต่อการศึกษาไทยและรำลึกในพระมหา กรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสที่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมลงพระปรมาภิไธยในพระราช

บัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช ๒๕๖๔ ซึ่งเป็นกฎหมายการศึกษาภาคบังคับฉบับแรกของประเทศไทย โดยได้รับเกียรติจากผู้ทรงคุณวุฒิที่มีชื่อเสียงทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ได้แก่ ศาสตราจารย์พิเศษธงทอง จันทรางศุ ประธานคณะกรรมการฝ่ายวิชาการจัดกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ฯ ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.สิทธิ บุตรอินทร์ ราชบัณฑิต และ Ms. Ethel Valenzuela ผู้อำนวยการสำนักงานเลขาธิการรัฐมนตรีศึกษาแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEAMEO Director) โดยมีผู้เข้าร่วมการเสวนาทั้งในสถานที่และผ่านทาง Facebook OECNews สภาการศึกษาจำนวนมาก

๔.๒.๖ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยได้จัดการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง พระมหาสมณานุสรณ์ : รัฐบาลและองค์การยูเนสโกร่วมเฉลิมพระเกียรติคุณ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อวันเสาร์ที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๖๔ เวลา ๑๓.๐๐ น. ผ่านระบบ Zoom Meeting

๔.๒.๗ กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม ได้จัดนิทรรศการเผยแพร่และเชิดชูพระเกียรติคุณด้านพระพุทธศาสนา การศึกษา และการปกครองคณะสงฆ์แห่งสยาม เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้ทราบและถือเป็นแบบอย่าง เพื่อนำไปประพฤติดำเนินไป ภายใต้หัวข้อ ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส บุคคลสำคัญของโลก (ผู้มีคุณูปการด้านพระพุทธศาสนา การศึกษา และการปกครองคณะสงฆ์แห่งสยาม) โดยจัดแสดง ณ กรมการศาสนา ชั้น ๒ อาคารวัฒนธรรมวิศิษฏ์ กระทรวงวัฒนธรรม ระหว่างวันที่ ๒ - ๓๐ สิงหาคม ๒๕๖๔ โดยเนื้อหาของนิทรรศการประกอบด้วย ๑) พระประวัติ ๒) วัตรปฏิบัติ ๓) พระกรณียกิจด้านต่าง ๆ ที่สำคัญ เช่น ด้านการพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย ด้านการจัดทำตำราหลักสูตรสำหรับการเรียนการสอน ด้านการปกครองคณะสงฆ์

๔.๒.๘ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ได้ดำเนินการการจัดทำนิทรรศการ
เผยแพร่ประวัติผลงานและจัดเสวนาวิชาการและพระประวัติสมเด็จพระ
พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดยได้รับเกียรติจากวิทยากร
ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญในพื้นที่ภาคเหนือเป็นผู้ร่วมเสวนา เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม
๒๕๖๔

๔.๒.๙ ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับ
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ดำเนินโครงการสัมมนา
ทางวิชาการ ครั้งที่ ๒ เรื่อง “พระมหาสมณานุสรณ์: ๑๐๐ ปีแห่งการ
สิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส”
โดยโครงการดังกล่าวมีวัตถุประสงค์เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระ
พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในโอกาสที่รัฐบาลไทยและ
องค์การยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ ปีแห่งการสิ้นพระชนม์ และเพื่อเผยแพร่
พระเกียรติคุณของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในด้านการศึกษา วิชาการ และ
พระพุทธศาสนา ในวันศุกร์ที่ ๖ สิงหาคม ๒๕๖๔ เวลา ๐๘.๓๐ - ๑๖.๐๐ น.
ผ่านโปรแกรม ZOOM และ Facebook คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย

**๔.๓ การจัดทำตราไปรษณียากรที่ระลึกในโอกาสรัฐบาลไทยและ
องค์การยูเนสโกร่วมฉลอง ๑๐๐ปี แห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหา
สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔**

วัดบวรนิเวศวิหารได้ร่วมกับบริษัทไปรษณีย์ไทย จำกัด จัดทำ
ตราไปรษณียากรที่ระลึกจำนวน ๓ ชุด ได้แก่ ๑. ชุดพระประวัติ
๒. ชุดพระกรณียกิจ และ ๓. ชุดสิ่งอนุสรณ์ในพระองค์ ซึ่งจะดำเนินการ
ออกวางจำหน่ายภายในปลายปี ๒๕๖๔

๔.๔ หนังสือที่ระลึกเนื่องในกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ฯ

๔.๔.๑ หน่วยงานฝ่ายสงฆ์และหน่วยราชการ ได้จัดพิมพ์หนังสือ อันเป็นพระนิพนธ์ พระโอวาท พระดำริ พระประวัติ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จำนวน ๒๘ รายการ โดยมีเจ้าภาพ ๙ หน่วยงาน/องค์กร รับผิดชอบ ทั้งนี้ มติมหาเถรสมาคมเมื่อวันที่ ๙ กันยายน ๒๕๖๔ มหาเถรสมาคมเห็นสมควรเพิ่มจำนวนจัดพิมพ์หนังสือพระนิพนธ์เพิ่มเติม จำนวน ๓ รายการ ได้แก่ ๑) ตรวจการคณะสงฆ์ ๒) รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาหัวเมือง เล่ม ๑ และ ๓) รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาหัวเมือง เล่ม ๒ เป็นจัดพิมพ์รายการละ ๕,๐๐๐ เล่ม รวมจัดพิมพ์จำนวน ๑๕,๐๐๐ เล่ม

๔.๔.๒ สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ได้จัดพิมพ์หนังสือเฉลิมพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดยได้รับความอนุเคราะห์ต้นฉบับจาก ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่อนุญาตให้จัดพิมพ์เผยแพร่ส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส: งานและพระดำริด้านการศึกษาและการปกครอง” ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (ศูนย์พุทธศาสน์ศึกษา) ปี ๒๕๕๖ และได้รับเกียรติจาก ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.สิทธิ บุตรีอินทร์ ราชบัณฑิต ผู้วิจัยหลักของงานวิจัยข้างต้นเป็นบรรณาธิการในการจัดพิมพ์เผยแพร่ในครั้งนี้และได้ตั้งชื่อหนังสือเล่มนี้ว่า “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระผู้ราชาปราชญ์ราชบัณฑิตไทย: งานและพระดำริด้านการศึกษา” นอกจากนี้ ยังได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่งจากสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม เป็นหน่วยงานเจ้าภาพร่วม ในการบรรณาธิกรรรูปภาพประกอบที่เกี่ยวข้องด้วยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดยจะจัดพิมพ์จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม และจะทำการเผยแพร่สู่สาธารณชนภายในปลายปี พ.ศ. ๒๕๖๔

ข้อเสนอแนะ

๑. การดำเนินกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ รัฐบาลไทยและองค์การยูเนสโก ร่วมฉลอง ๑๐๐ ปีแห่งการสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธศักราช ๒๕๖๔ เป็นการดำเนินงานที่แสดงให้เห็นถึงการบูรณาการการทำงานระหว่างหน่วยราชการและหน่วยงานสงฆ์ในการดำเนินกิจกรรม/โครงการให้สำเร็จลุล่วง และเป็น การแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวอย่างสำคัญของหน่วยงานต่าง ๆ ในการดำเนินงานภายใต้ข้อจำกัดที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า อันมีสาเหตุมาจากสถานการณ์โรคระบาดโควิด - ๑๙ ซึ่งถึงแม้จะมีข้อจำกัดในการดำเนินงาน กิจกรรม/โครงการ แต่หน่วยราชการก็สามารถดำเนินโครงการ/กิจกรรม ให้สำเร็จลุล่วงได้โดยการวางแผนที่ดีและการใช้ประโยชน์จากเทคโนโลยีสารสนเทศ ด้วยเหตุดังกล่าวสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาจึงขอเสนอแนะว่า การดำเนินโครงการเฉลิมฉลองบุคคลสำคัญหรือเหตุการณ์สำคัญไม่ควรดำเนินการเพียงหน่วยงานใดเพียงหน่วยงานเดียว แต่ควรเป็นการดำเนินงานโดยการบูรณาการความร่วมมือระหว่างหน่วยงานเพื่อที่จะสามารถขยายขอบเขตการดำเนินงานได้กว้างขวางขึ้นและสามารถเผยแพร่องค์ความรู้ในเรื่องเดียวกันได้ในหลายมุมมอง ดังตัวอย่างของการดำเนินกิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์ฯ ซึ่งได้แสดงให้เห็นถึงพระเกียรติคุณและพระอัจฉริยภาพของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ในหลายด้าน อาทิ การศึกษา พระพุทธศาสนา การปกครองสงฆ์ ศิลปะและวัฒนธรรม เป็นต้น ผ่านการดำเนินงานของหน่วยราชการหลายหน่วยงาน

๒. สื่ออิเล็กทรอนิกส์และเทคโนโลยีสารสนเทศเป็นปัจจัยสำคัญให้สามารถดำเนินโครงการ/กิจกรรม ได้ตามแผนที่วางไว้ ด้วยไม่สามารถจัดกิจกรรมได้ในสถานที่เพราะข้อจำกัดของการจัดกิจกรรมในสถานการณ์โรคระบาด ดังนั้น การดำเนินกิจกรรม/โครงการเฉลิมฉลองในอนาคตควรผนวกรวมการดำเนินโครงการ/กิจกรรมที่ผ่านสื่ออิเล็กทรอนิกส์และเทคโนโลยีสารสนเทศเข้าไปร่วมด้วย โดยอาจเสนอเป็นช่องทางหนึ่งของการเข้าร่วมกิจกรรมนอกเหนือจากการดำเนินกิจกรรมในสถานที่

กิจกรรมพระมหาสมณานุสรณ์

การแสดงธรรมเทศนา เนื่องในโอกาส ๑๐๐ ปี แห่งการสิ้นพระชนม์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ วันที่ ๑ สิงหาคม ๒๕๖๔ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

นิทรรศการพระมหาสมณานุสรณ์ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

การแข่งขันเกี่ยวกับพระประวัติและผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
บนเพจ National Museum Storage : คลังพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ

สารคดี พระมหาสมณานุสรณ์ ๑๐๐ ปี ร้อยเรื่อง
ออกอากาศผ่านทางช่อง Youtube วัดบวรนิเวศวิหาร

สัมมนาทางวิชาการ ของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
วันที่ ๗ สิงหาคม ๒๕๖๔ ผ่านระบบ Zoom Meeting

นิทรรศการเผยแพร่พระประวัติและผลงานสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
โดยมหาวิทยาลัยเชียงใหม่

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
พระผู้ราชาปราชญ์ราชบัณฑิตไทย : งานและพระดำริด้านการศึกษา

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา จัดพิมพ์พุทธศักราช ๒๕๖๔

จำนวนพิมพ์ ๑,๐๐๐ เล่ม

สิ่งพิมพ์ สกศ. อันดับที่ ๖/๒๕๖๔

เลขหมู่หนังสือ ๒๙๔.๓๖๒

ส ๖๙๑ ส

ISBN : 978-616-270-345-4

ผู้จัดทำ

ที่ปรึกษา

ดร.อำนาจ วิทยานูวัตติ	เลขาธิการสภาการศึกษา
ดร.อุษณีย์ ธโนศวรรย์	รองเลขาธิการสภาการศึกษา
ดร.สวัสดิ์ ภูทอง	ที่ปรึกษาด้านระบบการศึกษา
ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.สิทธิ์ บุตรอินทร์	ราชบัณฑิต
นางณิชา จรรย์เศรษฐกาน	ผู้อำนวยการสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
นางสาวสมถวิล กาญจนางพงศ์กุล	ผู้อำนวยการสำนักนโยบายความร่วมมือ กับต่างประเทศ

คณะบรรณาธิการ

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ

นายปานเทพ ลาภเกษร	ผู้อำนวยการกลุ่มความร่วมมือ กับต่างประเทศและวิเทศสัมพันธ์
นายสิงหชาติ ไตรจิตต์	นักวิชาการศึกษาชำนาญการ
นางสาวจุฑามาส ตั้งจิตบำรุง	นักวิชาการศึกษาปฏิบัติการ

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม

นางสาวณัฐฐา กล้าหาญ	นักจดหมายเหตุชำนาญการ รักษาการในตำแหน่งผู้อำนวยการ กลุ่มเอกสารจดหมายเหตุและบริการ
นางสาวมณีนีรัตน์ พุทธอุปลัมภ์	นักจดหมายเหตุชำนาญการ
นางสาววัชรารักษ์ สิทธิวิไล	นักจดหมายเหตุชำนาญการ
นางสาวพุดิตา ชำบุญลือ	นักจดหมายเหตุปฏิบัติการ
นางสาวเชิญขวัญ นิวัฒน์วราพร	นักจดหมายเหตุปฏิบัติการ

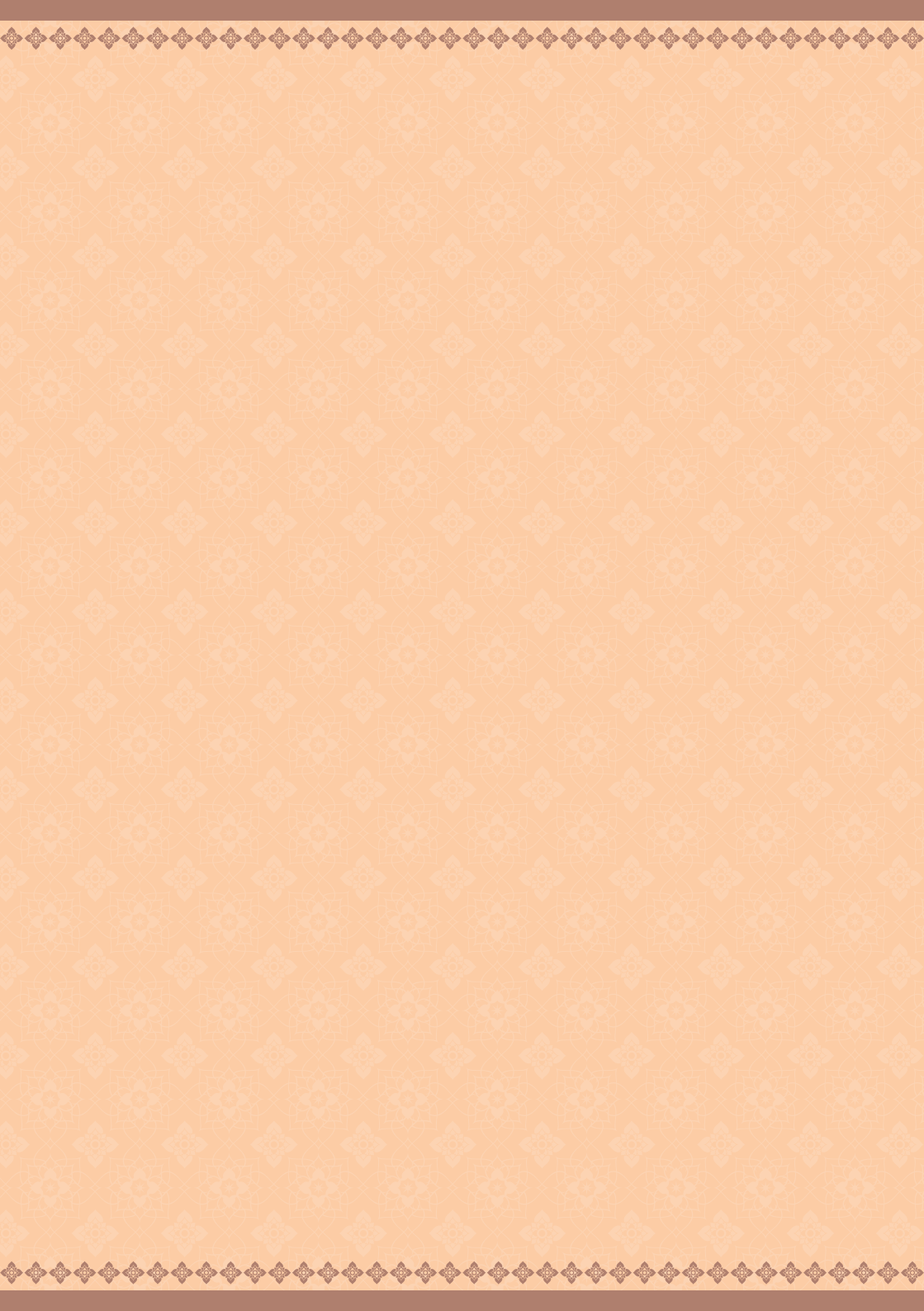
ผู้วิเคราะห์ เรียบเรียง และจัดทำบทสรุป และภาคผนวก

นายสิงหชาติ ไตรจิตต์	นักวิชาการศึกษาชำนาญการ
----------------------	-------------------------

พิมพ์ที่ บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด

โทรศัพท์ ๐ ๒๑๑๘ ๓๕๕๕

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา
๙๙/๒๐ ถนนสุโขทัย แขวงดุสิต กรุงเทพมหานคร ๑๐๓๐๐
Office of the Education Council
Sukhothai Road, Bangkok 10300, Thailand

สิ่งพิมพ์ สกศ.
อันดับที่ ๖/๒๕๖๕